

КЫРГ.
41С1К
Ж-88

Жумалиев Жээнкул

**ОРТО (IX-XV кк) жана
ЖАҢЫ (XVI-XIX кк)
ДООРДОГУ КЫРГЫЗ ТИЛИ**

КАРАСАЕВ АТЫНДАГЫ БИШКЕК ГУМАНИТАРДЫК УНИВЕРСИТЕТИ
КЫРГЫЗ ФИЛОЛОГИЯСЫ ФАКУЛЬТЕТИ

Кыргыз тил илими кафедрасы

Жумалиев Жээнкул

ОРТО (IX–XV кк.) ЖАНА
ЖАҢЫ (XVI–XIX кк.)
ДООРДОГУ КЫРГЫЗ ТИЛИ

(Окуу китеби)

Бишкек –2018

И
;
-
-
;
п
Г-
р,
д-
п,
р-
р,
ен
ке
п-

р-
гүү
р-
м-
гы-
ок-

УДК 811. 51
ББК 81. 2Ки
Ж 51

Басмага Бишкек гуманитардык университетинин Кыргыз филологиясы факультетинин окумуштуулар кеңеши сунуш кылган

Пикир жазгандар:

Филология илимдеринин доктору, доцент – Б. Усманбетов;
Филология илимдеринин кандидаты, проф. м. а. – А. Закиров

Жооптуу редактор: филология илимдеринин доктору,
профессор – К. Токтоналиев

Жумалиев Ж.

Ж 51

Орто (IX–XV кк.) жана жаңы (XVI–XIX кк.) доордогу кыргыз тили. Окуу китеби. Б.: «Гүлчынар», – 2018. – 256 б.

ISBN 978-9967-12-651-0

Монографияда кыргыз тилинин орто (IX–XV кк.) жана жаңы (XVI–XIX кк.) доорундагы тарыхына байланышкан тарыхый даректер, маалыматтарды келтирүү менен бирге, чачылып, түдүү этно-социо-гео-маданий шарттарга кириптер болуп турган кыргыз тобуна тиешелүү (кыргыз, алтай, фуюй, лобнор, тарбагатай, башкыр-кыргыз, казакстандык кыргыз ж. б. аймактар) тилдердеги фонетикалык, морфологиялык, лексикалык, синтаксистик негизги фактылары, алардын өнүгүп-өрүшүндөгү өзгөрүүлөрү туурасында сөз жүрөт.

Китеп жогорку окуу жайларынын кыргыз филологиясы факультеттеринде окуп жаткан студенттерге жана ал багыт боюнча даярдалып жаткан магистранттарга, аспиранттарга, докторанттарга ылайыкталган. Ошондой эле мугалимдерге жана кыргыз тилинин тарыхына кызыккан изилдөөчүлөр менен окурмандар чөйрөсүнө да арналат.

БАШ СӨЗ

Азыркы кыргыз тилинин тарыхы бери болгондо эле кытай жазма булактарында белгиленип калган маалыматтар боюнча, мындан 2000 жыл мурдагы мезгилди ичине камтып турат. Мына ошол 2000 жылдан ашуун мезгил аралыгында академик Б. М. Юнусалиев айткандай, кыргыз эли тектеш эмес, же ар кандай алыс тектештик, же жакын тектештик абалындагы тилдердин өкүлдөрү менен ар кайсы аймактарда, ар кайсы кылымдарда интенсивдүүлүгү жагынан ар кандай өлчөм-даражада айырмаланган түрдүү байланыштарда болуп келген. Кыргыз урууларынын негизги тобунан анын айрым топтору ар кандай тарыхый ири окуяларга, ж. б. олуттуу себептерге байланыштуу ар кайсы кылымдарда, ар кайсы аймактарга бөлүнүп калган; же анын айрым топтору башка этностордун курамына кирип кеткен; же алардын эч бирине да кошулбай өзүнчө бир алыс аймакта туруп калган; же бөлүнгөн топ белгилүү бир мезгил аралыгында негизги массага кайрадан кошулган; ал гана эмес, башка этностордун айрым бөлүктөрү ассимиляцияланып биротоло кыргыз болуп кеткендери да болду. Кыргыз тилинин байыркы доорунда башталган мындай процесстер, орто кылымдарда, айрыкча, «Улуу кыргыз дөөлөтү» мамлекетин каракытайлар талкалаган мезгилден кийин күчөп, монгол доорунда өтө катаалдашып кетти, калмак-жунгарлардын баскынчылыгы «казак кайың саап, кыргыз Кисар, Көлөпкө» сүрүлгөн мезгилинде да ырайымсыздык менен улантылды. Кыргыз элинин бөлүнүп-жарылышынын, же кайрадан биригишинин булардан башка да бир катар себептери болду.

Мына ушундай байыркы, орто жана жаңы доордогу кыргыз тилинин калыптанышына, анын өнүгүп-өрүшүнө күчтүү таасир тийгизген орчундуу окуялардын башталышы Кыргыз тилинин байыркы дооруна, «Улуу кыргыз дөөлөтү» мамлекети мезгилине чейинки кыргыз тили жөнүндөгү маалыматтарда, т. а., 2017-ж. жарык көргөн биздин (К. Ток-

тоналиев менен биргелешип жазган) «Байыркы кыргыз тили (Эң байыркы доор)» аттуу китепте белгилүү даражада чыгарылган. Сиздерге сунушталып жаткан азыркы эмгек ошонун, б. а., байыркы доордон кийинки орто жана жаңы доордогу кыргыз тилинин тарыхын камтып турган иштин логикалык уландысы болуп эсептелет.

Албетте, буга чейин орто жана жаңы доордогу жалпы элдик кыргыз тили жөнүндө Б. М. Юнусалиевдин «К вопросу о формировании общенародного киргизского языка» деген түрколог-окумуштуулардын көңүлүн бурган классикалык көлөмдүү макаласы жана ал маселеге карата анын түрдүү эмгектеринде айтылган ойлору; ошондой эле С. Е. Маловдун «Язык желтых уйгуров. Словарь и грамматика» (1957), «Лобнорский язык» (1956) деген китептери; Э. Р. Тенишевдин «К вопросу о происхождении киргизов и их языка» (1989), «О языке кыргызов уезда Фуюй (КНР)» (1966) аттуу макалалары, «Строй сарыг-югурского языка» (1976), «Древнекыргызский язык» (1997, 2001) аттуу китептери, ж. б. авторлордун эмгектери жарык көргөн болучу. К. Дыйкановдун «Кыргыз тилинин тарыхынан» деген китеби да биздин баамыбызда, кыргыз тилинин тарыхын доорлорго бөлүштүрбөй жалпы планда караганы менен, өз учурунун талабына жооп берген окуу куралы катары азыр дагы актуалдуулугун жогото элек эмгектерден болуп эсептелет. Аталган эмгектерден тышкары жакында эле Т. Садыков, С. Дагыстан, Ф. Челихтин «Кыргыз тобунун тектештирме грамматикасынын негиздери» (2017) деген 603 беттен турган көлөмдүү китеби жарыкка чыкты. Булардан тышкары кыргыз тилинин орто жана жаңы дооруна тиешелүү айрым фактылар, кээде бүтүндөй кубулуштар кыргыз тилчилеринин түрдүү макалаларында, китептеринде сөз удулуна карай байма-бай жазылып да, айтылып да келе жатат. Ошону менен бирге түрк тилдеринин фонетикасын, морфологиясын, синтаксисин камтыган салыштырма-тарыхый грамматикасы деген коллективдүү эмгек; түрк тилдеринин салыштырма фонетикасын, морфологиясын салыштырма планда изилден-

ген А. М. Щербактын китептер сериясы; Б. Серебренников менен Н. Гаджиева биргелешип жазган түрк тилдеринин салыштырма-тарыхый грамматикасы өндүү фундаменталдуу эмгектер жарыяланды. Бирок жасалган ошондой иштерге карабастан, орто жана жаңы (Совет мезгилине чейинки) доордогу кыргыз тилинин тарыхы боюнча азыркыга чейин жогорку окуу жайларынын кыргыз филологиясы факультеттеринин студенттерине ылайыкталган бир дагы окуу китеби жазылбай келет. Чын-чынына келгенде, айтканга женил, бирок жазганга оор көйгөйү күчтүү мындай (орто доордогу кыргыз тилинин тарыхына) маселеге проф. Б. М. Юнусалиев менен проф. Э. Р. Тенишевден башкалары кайрылып, атайын макала же китеп жазам деп чыгынгандары болгон эмес. Маселенин ушу жагын эске алып (анын өтө оор экендигине карабастан, ал боюнча оор жоопкерчиликтин да бар экендигин моюнга алып), биз орто жана жаңы доордогу кыргыз тили деген китепти жазууга бел байлаган элек. Анын кандай деңгээлде жазылганын тил тарыхы боюнча алектенип келе жаткан адис окумуштуулар келечекте айтышар.

Азыр болсо Сиздерге сунушталып жаткан бул китепте орто доордогу, т. а., IX–XV кк. аралыгы менен XVI–XIX кк. кыргыз тили жана анын тарыхы жөнүндө жолугуучу орус, кыргыз тилдеринде жазылган жогоркудай түрдүү эмгектердеги чачыранды маалыматтарды окуу китебине ылайыкташтырып, бир нукка, системага салып баяндап жазууга аракет жасалганын айткыбыз келип турат. Орто доордогу кыргыз тили деп биз азыркы кыргыз тили эмес, андан кененирек алкактагы тилдерди, т. а., С. Е. Малов айткандай, кыргыз тобундагы (генетикалык жагынан байыркы кыргыз тилинен бөлүнүп кеткен) тилдерди түшүнөбүз. Бирок изилдөөчүлөр арасында кыргыз тобуна кайсы тилдерди кошуп кошпоо маселеси жана анын аталышы боюнча айтылган ар башка көз караштардын бар экендиги байкала калып жүрөт, атап айтканда, алтай бүлөсүндөгү түрк тилдеринин кыргыз бутагына бирде кыргыз, алтай, хакас, тува, шор, чулум,

сары уйгур, фую (СИГТЯ 2002, 727, 733) киргизилсе, бирде андан кыргыз, алтай, тува тилдери чыгарылып салынат, бирде бул тилдер сибирь тилдери деген башкача аталышта бир топко бириктирилип берилет (СИГТЯ, 2002, 727). Биздин оюбузча, тилдерди кыргыз тобуна кошуу үчүн биринчиден, эң башкы критерийлери катары аталган элдерде «кыргызбыз» же «түбүбүз кыргыздан чыккан» деген аң-сезимдин сакталып калуусу, экинчиден, ал этностордун тилинде жалпы кыргыздык (же сибирлик) байыркы элементтердин болушу, үчүнчүдөн, алардын тарыхтын качандыр бир мезгилдеринде азыркыдай бөлүнбөй бир аймакта чогуу туруусу өңдүү белгилер тандалып алынууга тийиш. Мына ушундай талап-критерийлердин негизинде биз кыргыз, тоолу алтай, хакас, тува, шор, чулум, сары уйгур, фуюй, лобнор, башкыр-кыргыз сыяктуу тилдерди кыргыз тобуна (же географиялык абалына карай аларды тилдердин сибирь тобу десе да болот, анткени ал принципалдуу деле маселе эмес) кошуп карамакчыбыз. Анын ичине географиялык жагынан айырмаланган казак-кыргыз чабышы мезгилинде Чүй тараптан Казакстандын түндүк аймактарына туткундалып кеткен кыргыздар, Жунгар мезгилинде Тарбагатайга кеткен кыргыздар, Россия менен Кытай ортосундагы чек ара бөлүшүүдөн кийин негизги топтон ажыраган Шинжандык кыргыздар, СССРдеги союздук республикалардын чек арасы такталгандан кийин бөлүнгөн Тажикстан менен Өзбекстандык кыргыздар жана Афганистандык кыргыздар да кирет. Алардын тилдериндеги азыркы абалын көрсөтүү үчүн, алардын тилиндеги көрүнүштөрдүн баарын бербей, ар бирине мүнөздүү негизги өзгөчөлүктөрүнө гана токтолууга туура келди.

Айрым аймактардагы кыргыздар, маселен башкыр-кыргыздары, лобнорлуктар, Шинжандык, Афганистандык, Тарбагатайлык кыргыздар тууралуу объективдүү себептердин болгондугуна байланыштуу бирин-серин гана тарыхый кабарларды берип, тилине байланышкан маалыматтарды ал боюнча жарыяланган башка эмгектерге шилтеме жасоо ме-

нен чектелдик. Бирок башка аймактардагы кыргыз тилине караганда континенталдык ареалдын милдетин аткарып турган Теңиртоолук, Аксу-Турпандык кыргыздарга тиешелүү жалпы элдик жана диалектилик тилдик фактылар алардан алда канча кененирөөк жана толугураак мүнөздө берилди.

Ал эми хакас, тува, шор, чулум түрктөрүнүн тилдери боюнча чыккан эмгектердин көп экендиги эске алынып, аларды бу жерге атайын кошкон жокпуз, ага кызыккандар болсо ошол эмгектерди карап, маалымат алышар деген кыялда.

Бул иш эң ириде орто доордо таруудай чачылып кеткен кыргыз тилинин түрдүү топторуна арналган алгачкы окуу китебин жазуу тажрыйбасы болуп эсептелет. Китепти жазууда кыргыз тилинин фактыларынын диахрондук абалын чагылдырган тиешелүү материалдардын жетишсиздигинен жана аларды түркологиялык адабияттардан издеп табуу кыйынчылыктарынан улам, анда орто доордогу кыргыз тилинин континенталдык, маргиналдык ареалдарынын баардык көрүнүштөрү биз каалаган деңгээлге жетпей да, системдүү жазылбай да калды. Анын айрым жерлеринин очерктерге окшоп калуусунун башкы себеби да ушуга байланыштуу болду. Бирок андай мүчүлүштөргө карабастан, китепте кыргыз элинин тарыхына байланышкан фактыларды, тарыхый окуяларды, алардын хронологиясын (буларды бербей коюуга да мүмкүн эмес) илимий эмгектердеги, санжыралардагы көз караштарга таянып, тилдик фактылардын өнүгүп-өзгөрүүлөрүн тил илиминде колдонулуп келе жаткан сыпаттама, салыштырма, салыштырма-тарыхый, ареалдык жана анализ-синтез өңдүү методдору аркылуу чагылдырганга аракет жасадык. Албетте, эмгекте каралган маселелер, хронологиялык даталар, көз караштар боюнча изилдөөчүлөр, айрыкча тарыхчылар арасында талаш жарата турган жерлери көп эле болушу мүмкүн. Аны өзүбүз деле туюп-билип турабыз. Бирок андай талаш көз караштардын, даталардын кайсынысы туура же туура эмес экендигин аныктоо азыр-

кы китептин алдына коюлган тике милдетине кирбейт, ал – тарыхчылардын милдети. Болгону биз каралып жаткан маселе боюнча биринчиден, тарых илиминде ушундай көз караштардын бар экендигин окурмандарга, биринчи кезекте студенттерге көрсөтүп коюу максатын көздөп аларды келтирдик, экинчиден, алар биздин көз караштарыбызды далилдөөчү аргументтери катары гана берилди. Үчүнчүдөн, эмгекте байкалбай көз жаздымыбызда кала берген мүчүлүштүктөр жок деп айта албайбыз, андайлар болот жана анын ушундай жооптуу иште жолугушу мыйзам ченемдүү көрүнүш. Андайларды учурунда туура байкап, бизге калыс сын-пикирлерин айткан же жөнөткөн тилчи-адистер болсо, китептин оңдолуп, келечекте кайра басылышына көмөктөш болгонуңар деп түшүнөмүн жана ошондой сын-пикирлерин жөнөткөндөргө чын дилимден ыраазычылыгымды билдирмекчимин.

Биздин дарек: БГУ, Кыргыз тил илими кафедрасы.
Jumaliev456@mail.ru

Китепти окуп чыгып, аны талкуулап берген Кыргыз тил илими кафедрасынын мүчөлөрүнө, ошондой эле ага сын-пикирлерди жазган рецзенттерге: филол. илимд. докт. Б. Усманбетовго, филол. илимд. канд., проф. м. а. А. Закировго жана аны редакциялаган филол. илимд. докт., порф. К. Токтоналиеге ыраазычылык айтамын.

Орто жана жаңы доордо кыргыздардын турган жерлери

Кыргыз деген аталыш азыркы кыргыздарга гана тиешелүү көрүнүш болбостон, мурда хакас, тува, алтай сыяктуу элдерге же алардын курамындагы шор, чулум түрктөрү ж. б. уруулардын аталыштары катары жашап келген. Азыркы хакас (анын С. Д. Майнагашеванын 1917-ж. демилгеси менен алынып, ВЦИКтин 1923-жылы бекитилген расмий аты экенине карабастан) деген аталыштын түбү, этимону кытайдын *хе-геси*, *хягас* дегенине барып такалат. Ал болсо *кыргыз* дегендин кытайча байыркы аталышы болуп саналат. Ал гана эмес шорлор жана түндүк алтайлыктар, челкандар хакастарды азыр дагын «кыргыздар» деп аташат (*Каратаев*, 436). Тоолу алтайлыктардын уруулук курамында кыргыз элиндегидей эле *сарык «саруу»*, *найман/майман*, *кара найман*, *азык*, *могол/моңолдор*, *меркит*, *мундуз/мундус*, *сакалды*, *сарт/сарттар*, *дөөлөс /төөлөс*, *таздар/тастар*, *мюнгат «мангыт»*, *чилдег «желдең»*, *пуга «бука»*, *пуга «бугу»* (*Каратаев*, 436-437, 439-440), *кыпчак* (*Тадина*, *Ябыштаев*, 269) деген уруулар; Тува элинде да эки кыргыз уруулары, ошондой эле *кыргыз-кыргыз*, *мунгуш*, *чот (басыз)*, *тубай (саруу)*, *карасакал(баргы, дөөлөс, саяк)*, *сарттар (адигине)*, *тагай*, *кесек*, *түлүш «төөлөс» уйгур*, *мангыт* (*Каратаев*, 439); Башкортстанда *башкыр-кыргыз* деген уруулар бар. Булардан тышкары бир нече кылымдардан бери Фуюйда, Шинжанда, Текесте, Тибетте, Лобнордо, Тарбагатайда, Казакстанда, Өзбекстанда, Тажикстанда, Афганистанда да кыргыздар жашашат.

Орто доордон жаңы доорго чейинки мезгилде (буга байыркы доору да кандайдыр бир өлчөмдө камтылып кетет) кыргыздардын жашаган жерлери тууралуу тарыхчы-окумуштуулар менен түркологдор тарабынан айтылган пикирлер бирдей эмес. Аларды жалпылаштырсак, негизинен төмөнкүдөй көз караштардын бар экендиги байкалат:

1) *Енисей тарапта жашап турган деген көз караш* (Буга Енисейден көчүп келген жана ал жакка кайра кеткен деген пикирлерди да кошсо болот):

– Енисейлик кыргыздардан бөлүнгөн усундар б. з. ч. 1–11 кк. азыркы Кыргызстандын түндүк бөлүгүн жана Казакстандын түштүк-чыгыш бөлүгүн ээлешип, ордосу Ысык-Көлдүн түштүк тарабындагы Чигу деген жерде турган (*Культ. истор. пам., 29*); Н. Аристовдун пикири боюнча «Усундар Батыш Теңиртоону* жердеп турган азыркы кара-кыргыздардын түздөн-түз бабалары болуп саналат». Енисейлик кыргыздар менен Тениртоолук кыргыздар качандыр бир кезде бир эле элди түзүп, б. з. ч. 3-кылымга чейин эле экиге бөлүнүп кеткен. Алардын бир бөлүгү Енисейде жашаган. Чыгыш Теңиртоодо турган экинчи бөлүгүн кытайлыктар усундар деп аташкан (*Кыргызстандын кыскача тарыхы, 11.*)

– Гунндардын чабуулу мезгилинде, кыргыздардын дагы бир бөлүгү IV кылымдагы Мочжо кагандын учурунда Таласка көчүп келишкен (*Культ. истор. пам., 29*);

– «Жаңы эрадан мурдагы 2-кылымда эле мамлекетибиздин түндүгүндөгү байыркы кыргыздар динлин, уйсун уруулары менен биригип, хунндардын бийлигин оодарып таштап, хунндарды батышка карай көчүүгө аргасыз кылды. Бул кезде бир бөлүк кыргыздарда батышка көчкөн хунндар менен бирге батышка оошуп келди. Эң алгач Теңиртоонун түштүгүнө оошуп келген байыркы кыргыздардын көпчүлүгү ошол доордогу уйту мамлекети (азыркы Акчий) жакка келип конду. Бул кыргыздардын *тунгуч иретки оошуусу* болуп саналат... Уйгурлардын батышка оошуу байыркы кыргыздардын жайгашышына жана бир ирет таасир көрсөтүп, бир бөлүк кыргыздар жана уйгурлар менен батышка оошуп, Орто Азия, Теңири тоо тараптарга келди. Бир бөлүгү Балкаш көлү тарапка көчүп кетти. Мына бул тарыхта кыргыздардын *экинчи ирет оошуусу*. Миң каганатынын акыркы жылдары жана Чин каганатынын баштапкы жылдарында

* Ала-Тоо, Улуу-тоо, Тянь-Шань аталыштарын ушундай беребиз.

кыргыздар жунгар монгулдары менен узунга дейре каргашалуу согуш алып барды, Россия бул жагдайдан пайдаланып Энесай өрөөнүндөгү кыргыз районуна бастырып кирип, кыргыздарга ырайымсыз бийлик жүргүзүп, кыргыз тарыхындагы чоң аламанчылык жана *чоң оошууну* келтирип чыгарды.

Бул иретки чоң оошуу эки кылымга дейре созулуп, сыздак, оваа кесели жана согушту ала жүрүп, өтө түйшүктүү жагдайда болуп жатты. Оошууда кыргыздардын адам жана малы көп өлүп, мүлкү көп зыянга учурап, улуттук күчү жолтоого жолукту. Бул оошууда кыргыздар бүткүл уруусу менен ата-журтунан айрылды. Кыргыздардын оошуусу себептүү мамлекетибиз түндүктөгү кең жер зымынан ажырап калды. Батышка оогон кыргыздар Алтай, Жунгарды басып өтүп, эң акырында Теңир тоонун түндүк жана түштүгүндөгү Иле, Кашкар, жана Орто Азиядагы Ташкент, Фергана ойбуту менен Памир бийиктигиндеги Каракурум тоо райондоруна келип конду» (*Вын Шың, 147*);

– Г. Гржимайлонун ою боюнча «840-жылдары Енисей кыргыздары уйгур мамлекетин жоюп, аларды Хайдын-гол суусунун ары жагына сүргөн мезгилдерде Теңиртоолоруна келишкен»;

– В. Я. Бутанаев менен Ю. С. Худяков кыргыздардын бөлүнүшүн төмөнкүдөй баяндашат, б. а., IX кылымдын аягында кыргыздардын Чыгыш Түркстанга чабуулун күчөткөндүгү, Пенчул менен Аксу шаарларын басып алып, Кашгарга чейин жетишкендиги, 916 жана 924-жылы кидандардын императору Елюй Амбагянь Монголияга эки ирет чабуул жасаганда кыргыздарды жолуктурбай, «уйгурлар турган аймакка киргендиги, көп жылдарга созулган уруштан алсыраган кыргыздардын кидандарга анчалык каршылык көрсөтө алышпагандыгы, натыйжада, «Кыргыздын улуу державасы» жок болуп, кидандардын батыш чеги Алтайга чейин жеткендиги, кидандардын чабуулунан кийин экиге бөлүнүп калган бирдиктүү кыргыз этникалык тобунун бир

бөлүгү өзүнө Саян-Алтайды жана Монголиянын түндүк-батышын сактап калгандыгы, Чыгыш Түркстанда калган кыргыздардын X кылымдын аягында турфандык уйгурларга көз каранды абалда турушкандыгы... Кийин бу эки топ бири-биринен алыстаган абалда жашап калышкандыгы жөнүндө айтышат (*Бутанаев, Худяков, 65*);

– 924-жылы Монголияны кидандар ээлешкенден кийин кыргыздардын жарымы түндүккө кетет, экинчи бөлүгү X кылымдын акырында (кыязы, 70-80-жылдары) Пенчул (Үч-Турпан) шаарын ээлешет (*Бернштам, 271*);

– В. Бартольд Кыргыздардын Енисей өрөөнүнөн өтө акырындык менен жылуу процесси X кылымда башталып, алар Аксу шаарын ээлеп, Жети-Сууда тогуз-огуз жана карлуктар менен Кашкар жергесинде чектеш туруп калышкан. Бирок кыргыздардын негизги бөлүгү XVIII кылымга чейин Минусин өрөөнүндө жашап кала беришкен (*Обзор истории..., 1925, 434-435*);

– X кылымдан XII кылымга чейин болгон Ляв, Сун мезгилинде кыргыздар «Сун тарыхы» деген китепте жазылышыча, ошол кезде кожо уйгурлардын бийлигине караштуу уруулардын ичинде кыргыздар болуп, алардын жайгашкан жерлери Теңиртоонун түндүк жагындагы Ысык-Көлгө тушташ келген Үч-турпан, Аксу чөлкөмдөрү болгон. Бул IX кылымдагы кыргыздар ээлеген Анжы (Кучар району), Бейтин (Чымсар району) сыяктуу жерлер менен түпкү байланыш болгон (*Ду Рункун, Го Биньян, 140*);

– XII кылымда кыргыздар негизинен Чыгыш Алтай жана Саян тоолорунда жашапкан, монголдордун чабуулуна байланыштуу алардын бир бөлүгү Минусин ойдуңуна, экинчи (басымдуу) бөлүгү Батыш Теңиртоого көчүп келишкен (*Радлов, 1929, 20*) деген В. Радловдун мындай оюн акад. Б. Орузбаева «кыргыздардын анча чоң эмес бөлүгү XIII кылымдагы монголдордун чабуулуна Тоолу Алтайга бөлүнүп кеткен» деп колдогон.

– Минусин өрөөнүндө жашаган кыргыздардын группалары VIII кылымда Мочжо кагандын, кидандардын (XII к.), монголдордун (XIII к.) жана юань династиясынын (1271-1368) убагында башка жерлерге көчүрүлгөн. Бул процесстердин натыйжасында Енисей кыргыздарынын саны уламдан-улам азайып, бара-бара жок болуп кеткен (*Гржимайло*); Енисей кыргыздарынын айрым топтору Чыгыш Теңиртоого монгол доорунда же андан мурунураак келсе да, алардын негизги бөлүгү XIV кылымга чейин Минусин өрөөнүндө жана анын түштүк-батышындагы жерлерде жашап кала беришкен. Кыргыздар азыркы турган аймагына акырындык менен кара кытайлар (XI-XII кк.), монголдор (XII-XIII кк.) жана калмактардын батышка карай жортуулдарынан улам сүрүлүп келишкен (*Юнусалиев, 1955, 38-41*);

– Монголдук князь Саган Сэцендин кытай тилине которулган «Монголдордун чыгышы боюнча такталган бийик изилдөө» деген эмгегинде «XII к. аягында кыргыздардын бирдиктүү өлкөсүнүн ыдырап бир канча бөлүктөргө ажырап кеткендиги, айрым бөлүктөрүнүн ойроттор менен биримдик түзгөндүгү» айтылат (*Бейшеналиев, 51-52*).

– Орто кылымда Орто Азиядагы көптөгөн географиялык объектилердин, энчилүү аттардын же эл жашаган пункттардын – согду жана түрк тилинде аталышы, Орто Азиядан табылган, мисалы, «Каллаур Таластын баш жагынан тапкан байыркы түрктөрдүн руникалык шрифтиндеги төрт таштын палеографиясы, Бахты айлына (Казакстан) жакын жерден табылган кытай күзгүсү да изилдөөлөрдө анык кыргыздардыкы экени көрсөтүлөт;

– Н. Аристов Орто Азиядагы беш нушиби урууларынын курамында кытай жазма даректеринде жолугуучу *ассиги*, *гэшу* урууларын кыргыздын «асык», «кушчу» урууларына жакындатып карайт, кийин аны С. Закиров *төлөс, сарыг, кушчу, асык* өңдүү уруулардын Кыргызстан аймагында бол-

гондугу жөнүндө маалыматтарды архивдик документтерден тапкандыгы менен бекемдейт (*Караңыз С. Закиров ж. б. эмгектерин*). Көрсөтүлгөн мындай фактылардын баары VIII-X кылымдарда эле Теңиртоодо кыргыздардын тургандыгын далилдейт, бирок алар өз алдынча жогорку саясий күчкө ээ боло албагандыктан мусулман авторлору Теңиртоолук кыргыз урууларына анча маани беришпеген окшойт. Анын үстүнө аларга Енисейде жашаган кыргыздардын негизги массасы гана белгилүү болгон.

– Кыргыздардын бөлүнүп калгандыгы тууралуу ойлор элдик санжыраларда, ошондой эле «Манас» эпосунда да такай айтылып келет. Маселен, Тоголок Молдонун санжырасы боюнча Теңиртоодогу кыргыздардын баарын Чынгыс хан кылычтап салган. Андан бир гана Тагай бий качып кутулат. Тагай бийден Ак уул, Куу уул деген эки бала калат. Чынгызхан жана өзүнүн өлөр алдында 1227-жылы жана бир ирет чабуул жасап кыргыздарды кырып, өзүнө багындырат. Муну менен кыргыздар өзүнүн мамлекетин жоготуп эле калбастан, сайда саны, кумда изи калбай туш-тушка таруудай чачылып качат (*Үсөйүн ажы, 81*). Байыркы уруулардын аттары Чынгызхандын кыргыны менен кошо өчүп кеткен. Кутчу, Кытай сыяктуу эки-үч гана уруулардын аттары сакталып калган. Кыргыздардын азыркы бар уруулары Чынгызхандан кийин пайда болгон (*Үсөйүн-ажы, 81*).

Ошентип, бу маселе боюнча кыргыз санжыраларында, «Манас» эпосунда жана ага кайрылган окумуштууларда төмөнкүдөй көз караштар орун алган:

1. Элдик санжыраларда:

– Теңир-Тоодогу кыргыздардын баарын Чынгыс хан кылычтап салган. Андан бир гана Тагай (Мухамед кыргыз) бий качып кутулат. Тагай бийден Ак уул, Куу уул деген эки бала калат (*Кытайл кырг., Тоголок молдонун санжырасы*);

– Кыргыз уруулары бөлүнүп Алтайга, Кангайга, Эренге, Теренге жана Оролго, Крымга чачырап кеткен («Манас» эпосу); туш тарапка чачырап кеткен (*Үсөйүн-ажы, 81*).

2. Окумуштуулардын көз караштарында:

– б. з. ч. I-II кк. усундар енисейлик кыргыздардан бөлүнүп Теңиртоого келген;

– гунндардын чабуулу мезгилинде IV к. Таласка келген;

– VIII к. карлуктар менен келген; VIII к. бир группасы Мочжо кагандын учурунда келген; 840-ж. Теңиртоого келишкен;

– IX-X кк. Аксу, Турпан тарапта турган; IX-X кк. тогуз огуздар жана карлуктар менен чектеш туруп калышкан;

– XII к. Чыгыш Алтай жана Саян тоолору тарапта жашашкан; XII к. кидандардын чабуулу мезгилинде бир группасы башка жакка көчүрүлгөн; XII к. кыргыздар мамлекети ыдырап, бир канча бөлүктөргө ажырап кеткен, бир бөлүгү ойроттор менен бириккен;

– XIII к. монголдордун чабуулуна байланыштуу алардын анча чоң эмес бөлүгү Тоолу Алтайга көчүп кетишкен; монголдордун чабуулу мезгилинде, юань династиясынын учурунда башка жакка көчүрүлгөн; монголдордун чабуулуна байланыштуу алардын бир бөлүгү Минусин ойдуңуна, негизги бөлүгү батыш Теңиртоого келишкен;

– Монгол чабуулу мезгилинде кыргыздардын негизги массасы Алтай тоо этектеринде калган (*Рашид-ад-Дин, 150*).

– Кыргыздар Енисей өрөөнүнөн Теңиртоого IX-X кылымдарда көчүп келген (*Журн. Азии, 11 т. 1863, 316-317-б.*), кийин «XIII кылымда кыргыздар негизинен Чыгыш Алтай жана Саян тоолорунда жашашкан. Монгол баскынчыларынын чабуулуна байланыштуу алардын бир бөлүгү Минусин ойдуңуна экинчи (басымдуу) бөлүгү Батыш Теңиртоого келген (*Этнографический, 1929, 20*);

– Монгол талааларын X к. кидандар басып алгандан кийин, Енисейлик кыргыздар Чыгыш Түркстанга чабуул кое албай калышат. Бирок ал жакта калган кыргыздардын кай-

сы бир бөлүктөрү X к. аягында турфандык уйгурларга көз каранды абалда туруп калышкан (*Бутанаев, Худяков, 114*).

– Кыргыздардын Енисейден жылуу процесси X кылымда башталып, алар адегенде Аксу шаарын ээлеп, Жети-Сууда тогуз-огуз жана карлуктар менен Кашкар жергесинде чектеш туруп калышкан. Бирок кыргыздардын негизги бөлүгү XVIII кылымга чейин Минусин өрөөнүндө жашап кала беришкен (*Бартольд, 1925, 434-435 ж. б.*);

– IX–X кылымдарда Теңиртоого келген кыргыздар мамлекетинин начарлашына байланыштуу Енисей өрөөнүнө кайтып кетишкен. Тарыхый маалыматтар боюнча XI–XV кылымдарда алар Минусин аймагында гана жашап турушкан (*Бартольд, 1927, 214, 216.; Киргизы, 1927, 501, 5143*);

– Енисей кыргыздарынын мамлекети (XI к.) саясий жактан төмөндөгөндөн кийин, алар мурунку жашаган жерлерине кайтып келишкен (*Кызласов, ТКАЭЭ, 111, 113*).

2). *Кыргыздар эзелтен бери Теңиртоо аймактарында жашап турушкан деген көз караш* (Бирок мында да кыргыздардын Енисей тарапка көчүүсү же барып-келүүсү жөнүндө пикирлер такай айтылат):

– Кыргыздар эзелтен бери Анжиян тоолорунан тартып, Ысык-Көлгө чейинки жерлерди мекендеп, жай мезгилдеринде Иртыш, Алтай, Хангай, Үрүмчүгө чейин көчүп барышкан, ...Енисей кыргыздары байыркы убактарда Теңиртоолорго чейин көчүп барып турушса керек (*Валиханов, 11 т., 1985, 58-59, 63-66*);

– Кыргыз эли биздин заманга чейинки доордон бери эле Теңиртоо аймагында дайыма жашап келишкен жана алар Саян-Алтай тоолоруна чейин көчүп барып турушкан; кийинчерээк Теңиртоо кыргыздарынын бир бөлүгү Енисей өрөөнүнө орношуп калышкан (*История Кирг. ССР. 1 т., 1984, 27, 50*).

Байыркы жана орто доордогу кыргыздар тууралуу көз караштардын ушундай чачкын жана бир эле мезгилде бир-

бирине карама-каршы мүнөздө айтылышы, б. а., бул тууралуу үстөмдүк кылчу маалыматтын жоктугу – кийинки изилдөөчүлөрдүн айрымдарын Теңиртоолук кыргыздарды автохтондуу эл деген пикирдин кээ бирин «илимий фантазия» деп да эсептегенге негиз берген.

Бирок мындай көз караштардын баарында кыргыздардын бөлүнүп калгандыгы тууралуу өзөктүү ой дайыма турганы менен, анын бөлүнүп калуу себептерине карата айтылган пикирлер бирдей эмес.

Кыргыз элинин бөлүнүп калуу себептери

Кыргыз элинин же анын урууларынын бир нечеге бөлүнүп калгандыгын В. В. Бартольд, А. Левшин, А. Н. Бернштам, С. Абрамзон, В. В. Радлов, Н. Аристов, Г. Гржимайло, Б. М. Юнусалиев, Б. О. Орузбаева, В. Я. Бутанаев, Ю. С. Худяков, Л. Р. Кызласов, Т. Бейшеналиев, Е. Кычанов, Ч. Нусупов, Ван Шын, Ду Рункун, Го Виньян ж. б. көптөгөн окумуштуулар айтышкан. Бирок анын себептерин жана кайсы кылымдарда, кайсыл аймактарга бөлүнгөнүн: ошол кездеги Азиядагы климаттык шарттардын кескин өзгөрүүсү (маселен, 1000-1300-жж. орто кылымдык климаттык оптимум); жанаша турган элдердин жер, бийлик жана байлык талашуудан чыгарган өз ара тынымсыз кагылышуулары; бири-бирине жасаган кысымдары; кара кытайлардын (кидандардын), монголдордун, ойроттордун, наймандардын, калмактардын кыргыз-казактарга карай үстөкө-босток удаалаган катаал жапырыктары өндүү факторлор менен түшүндүрүшөт:

а) *Кыргыз элинин көчүүсүнө климаттык өзгөрүүлөр менен оорулар таасир эткен деген ойду тарыхый филолог В. Я. Бутанаев, геолог М. Н. Суюнбаев ж. б. авторлор айтышкан. Алсак, В. Я. Бутанаевдин бир түшүндүрмөсү башка кыргыздардын Алтайдан түштүккө өтүшкөнүндөгү негизги себеби иретинде, айрым элдердин жаратылыш кыр-*

сыгынан – топон суудан курман болушкандыктары жөнүндө Түштүк Сибирь элдеринин уламыштары көрсөтүлөт (*Бу-танаев, 1988, 70–71, 352*); Ал эми геолог-минералог М. Н. Суюнбаев жана саясий илимдеринин өкүлү Д. С. Узбеков аны мындайча түшүндүрөт «Токойлордун аянты Орто кылымдык жылуу климаттын таасирине байланыштуу азайган. Алтайдагы кыргыздар болсо ал кезде токой зонасында жашапкан. Мына ушунун өзү аларды Алтайдан тааныш маршруту боюнча Батыш Монголияга «кысып чыгарган» (*Суюнбаев, Узбеков. 252–253*); Ошол эле авторлор ушундай ойлорун улантышып, «1312-ж. башталган Кичи муз доору экологиялык катастрофаны жаратты. Климаттын өзгөрүүсү түшүмдүүлүккө катуу таасир этти. 1315-жылдан 1317-жылга чейинки аралыктагы Чоң ачарчылыкта Европа элинин төрттөн бири жок болду. Оокат-азыктын жетишсиздиги иммундук системаны начарлатып, эпидемияны пайда кылды, – дешет дагы, – XIV кылымдын 20-жылдарындагы узакка созулган кургакчылыктан жана Азияда саранчанын каптап кетишинен кийин нөшөрлөгөн тынымсыз бороончаккындуу жаан башталганын, ушунун өзү оокат издеген кемирүүчүлөрдүн массалык түрдө адамдарга жакын жайгашуусуна алып келгенин, мына ошондо Гоби чөлүндө чуманын пандемиясы пайда болгонун, ...Кыргызстан аймагы чума эпидемиясынын, Чынгысхан жана Тимурдун баскынчылыгы менен талоончулугунун натыйжасында XV кылымдын башында элсиз калганын, элсиз калган аймакка енисейлик кыргыздардын келишкен деген жоромолду айтышат (*Суюнбаев, Узбеков, 256–258*);

б) *Кыргыз урууларынын Алтайдан Теңиртоого көчүшүнүн эң башкы себеби иретинде Өз мекенине кайтып баруу мотиви көрсөтүлөт: Маселен, эпостун «Манас баатырдын Ала-Тоого көчүп келгени» деген бөлүмүндөгү «ата-бабамдан калган жер экен Анжыян менен Алайга көчөмүн» деп элине Манас кайрылган соң сан кыпчактын Үрбү, Манас, Айдаркан баштаган көчтөрү Ала-Тоого түрдүү жолдор менен көчө башташат (Караңыз ал жөнүндө: С. Мусаев, 70–71); Кытай*

окумуштуусу Ма Маңлинин кыргыздардын Теңиртоого келүүсүнүн себебин көрсөткөнү да ушуга окшош: Энге-Сай кыргыздарынын эртеде көчкөндөрү Теңиртоо алар үчүн айтканда, өздөрүнүн боордоштору жашаган (башка улуттар менен кошулган боордоштору) жергеси болуп калган. Бул кийинки зор түркүмдө Эне-Сайдан көчүп келүүгө татымдуу негиз болуп берген (*Ма Маңли. 115*).

в) *Кыргыздардын көчүүсүнө тынымсыз согуштар менен түркүн кырсыктар себепкер болгон: Тоолу Алтайлыктардын уламышындагы кыргыздардын түштүккө көчкөнүнүн башкы себептери катары тынымсыз согуштар менен кырсыктар көрсөтүлөт. Маселен, «Илгерки өткөн замандарда кыргыздар алтайлыктар менен чогуу жашашып, бир хандыкты түзүшкөн. Болжол менен алганда, мындан 300 жыл мурда тынымсыз согуштардан, түркүн кырсыктардан колунда бар адамдар көчө башташыптыр. Бөлүнүп көчүп кеткендер кыргыздар эле. Минерге аты жок, көчө албай тоодо жашап калгандар алтайлыктардын элдик санжырасы боюнча «алтайлыктар» деп аталып калышыптыр» (*Молдобаев, 130*);*

Улуу кыргыз дөөлөтү доорунда, мүмкүн анын эң түштүк-батышында, т. а., Ак-Су – Турфан тарапта турган ичкилик (теит, кесек ж. б.) кыргыздары кара-кытайлардын же монголдордун соккусунан улам кыргыз элинин негизги массасынан бөлүнүп калган. Алтайда калган кыргыздар, балким ойрот тарыхынын алгачкы мезгилинде (XIV–XV кк.) ойрот мамлекетинин курамына тартылышы мүмкүн (*Б. М. Юнусалиев*).

г) *Түркүн чабуулдар менен кошо Теңиртоого келген же башка жактарга күч менен көчүрүлгөн. Андай чабуулдар катары Чжи-чижи-шаньюй баштаган гунндардын, Мочжо кагандын, кара кытайлардын (батыш кидандардын), монголдордун чабуулдары жана наймандардын кысымы, калмактардын кыргыздарды күч менен башка жакка көчүрүп кетишкендиги көрсөтүлөт:*

– *Чжи-чижи-шаньюй башчылык кылган гунндардын батыш-түштүктү карай жасаган жортуулу менен бирге Талас өрөөнүнө келип отурукташкан (А. Н. Бернштам);*

– «Мочжо кагандын учурунда Таласка(Таразга) көчүп келишкен (*Культ. -истор. пам. . 29*);

– кара кытай жана монголдордун Орто Азияга карай чабуулу убагында көчүп келишкен (*Бартольд. Заметки, 1987, 269*);

– В. В. Радлов этнографиялык жана тилдик фактыларга таянып, кыргыздарды алгачкы жеринен монголдор XIII кылымда Саяндын түштүк жагына үч багытта:бир тобун Теңиртоого, экинчи тобун Енисейдин жогорку алабына, үчүнчү тобун Саяндын түндүгүнө сүрүп чыгаргандыгын божомолдойт (*Бутанаев, Худяков, 110*);

– Кидандар менен наймандардын кысымы астында байыркы кыргыздар батышка жылды. Миграция процессинде алар негизинен тили кыпчак тибиндеги түрк элдери менен байланыш түзүшөт. Узак мезгилдер бою кыргыздар Алтайда турушкан жана түрк тилдүү алтайлыктар менен күчтүү байланышта болушкан (*Тенишев, 2003, 18*);

– Енисей кыргыздарынын басымдуу бөлүгүн калмактар күч менен өзүлөрү жашаган жерлерге (Батыш Монголия жана Жунгарияга) көчүрүп кетишкен» (*Фишер, 58–59, 63*) ж. б.

– Бирок мындан кийин дагы (X к. Кидандардын чабуулуна кийин) кыргыздар Енисейдеги эркин жана күчтүү мамлекетин сактап кала алды. Кыргыздарга калыбына келе алгыс соккуну Чынгысхан урду. Бирок ага карабастан алар (кыргыздар) кооптуу болуп турган... 1218-жылы ...кыргыздар монгол армиясынын тылында көтөрүлүш чыгарышат. Кыргыздардын жаңы көтөрүлүшү 1254-жылы да болот. Аны басуу үчүн монголдор Енисейге 20 миң аскерин жөнөтүүгө аргасыз болушат. Багынган кыргыздар ошондо да кооптуу бойдон кала берген окшойт. Ошон үчүн 1293-жылы Хубилай-хан кыргыздардын бир бөлүгүн Манжурияга чыгарууга буйрук берген (*Киселев*). 1293-жылы кыргыздардын бир бөлүгү Минусин чөлкөмүнөн жана Тувадан Манжурияга Наяндын жерине көчүрүлгөн (*Караң. Ал ж-дө Бутанаев, Худяковдун аталган китебин, 112-113*).

– И. Э. Фишердин божомолу боюнча кыргыздар Енисейден Теңиртоого Россия менен жунгарлардын өз ара макулдашуусунун негизинде XVII кылымдын аягында жунгарлар тарабынан көчүрүлгөн. Мындай пикирди К. Риттер, Ю. Клапрот ж. б. айтышкан (*Бутанаев, Худяков. 110*).

Неси болсо да үстүдө көрсөтүлгөндөрдүн баары Байыркы кыргыз (Енисей) доорунан кийинки кыргыз элинин демографиялык өсүшүнө, анын урууларынын жайгашуу ордуна, тилинин өнүгүп-өзгөрүүсүнө терс таасирин тийгизчү факторлордун кызматын өтөдү, биринчи кезекте, буга чейин биримдигин бекем сактап келген, өзүнчө жазуусу, мамлекети бар кыргыз элин ыдыратып, ар кайсы аймактардагы элдердин арасына чачыратты, же алардын курамына кошулуп кетүүсүнө себепкер болду.

Теңиртоого көчүп келүү этаптары:

– «Кыргыз мамлекеттүүлүгү жана «Манас» элдик эпосу Тарыхый иликтөө» (2002) деген эмгектеги маалыматка караганда кыргыздар Енисей өрөөнүнөн Теңиртоого беш толкун менен көчүп келген:

Енисейден келген кыргыздардын биринчи толкуну б. з. ч. 1-к-да түндүк хунндардын Чжичжи деген башкаруучусунун жетекчилиги астында жасаган согуштук жүрүшүнүн натыйжасында пайда болгон. Бул процесс б. з. 1–2-к-да уланган.

Кыргыздардын көчүп келүүсүнүн экинчи толкуну 6–7-к-да б. а. Кыргызстандын азыркы аймагына Түрк кагандыгынын аскерлери кол салган мезгилге туура келет.

Кыргыздардын үчүнчү толкуну 9-к-дын аягы – 10-к-дын башындагы «Улуу Кыргыз кагандыгынын» доорунда болуп өткөн.

Кыргыз урууларынын төртүнчү толкуну Чынгыз хандын аскерлеринин батышка жасаган жортуулдарына кошул-ташыл жүргөн.

Бешинчи, сыягы, кыйла миграциялык толкун 17-к. Россия тарабынан башталган Түштүк Сибирди өздөштүрүүдөн кийин, Енисейдеги кыргыздардын жерин Россиянын басып алуу саясатына байланыштуу болгон. Орустардын ал жактагы кыргыз жерлерин басып алуу аракети бир кылымдай аралыкта жүргөн. Ушул учурда Енисейлик кыргыздар Алатоого келишкен (*Кыргызстандын кыскача тарыхы*, 21-22).

– Чыгыштын тарыхый жазма булактарына таянып В. В. Бартольддун айткан пикирлери боюнча: «эң алгач Енисей кыргыздарынын X кылымда Кулжа аймагы аркылуу Теңиртоого келген, андан кийин кара кытай (XII к.) жана монголдордун (XIII к.) Орто Азияга чабуулу убагында көчүп келишкен» (*Бартольд. Заметки. 1987, 269*), «IX–X кылымдарда тогуз-огуздарга каршы карлуктардын союздашы катары келип калышы мүмкүн» (*Очерк истории. 1898, 329*), «кыргыздардын Енисей өрөөнүнөн өтө акырындык менен жылуу процесси X кылымда башталып, алар адегенде Аксу шаарын ээлеп, Жети-Сууда тогуз-огуз жана карлуктар менен Кашкар жергесинде чектеш туруп калышкан. Бирок кыргыздардын негизги бөлүгү XVIII кылымга чейин Минусин өрөөнүндө жашап кала беришкен» (*Обзор истории. 1925, 434-435 ж. б.*);

– А. Н. Бернштам кыргыздардын Енисейден Теңиртоого үч этап менен, атап айтканда, биринчи тобу б. э. ч. 49-47-жылдары Чжи-чжи-шаньюй башчылык кылган гунндардын жортуулу менен кошо Талас өрөөнүнө келип отурукташып калса, экинчи тобу VI-VIII, айрыкча IX–X кылымдарда алардын мамлекети жогорулап турганда массалык түрдө Орто Азияга көчүп келген, акыркы ирет кара кытай жана монголдордун доорунда келгендигин айткан. Бирок XIII кылымга чейин Теңиртоо аймагында жашаган кыргыздардын саны аз болгон, алар жергиликтүү элдердин таасиринде болушкан. Бул абал монгол доорунан баштап өзгөрүлө баштаган. Теңиртоо кыргыздарынын саны Енисейден келгендердин, табигый өсүшүнөн жана жергиликтүү элди ассимиля-

циялоонун эсебинен көбөйүп отуруп XVI кылымга чейин өзүнчө эл болуп түзүлүү деңгээлине жеткен. Алардын негизги уюткусун Енисей кыргыздары түзгөн (*Сов этног. № 2, 1955, Тр. Кирг. арх-этногр. эксп, 111 т. 1959*) деп эсептейт.

– В. Бутанаев менен Ю. Худяков кыргыз этносунун бөлүктөрү Енисейден Чыгыш Түркстан менен Монголдук Алтайга IX-X кк. жана XV к. чыгыш түркстандан Теңиртоого «эки этап менен көчүп келген деген көз карашты карманышат (*Бутанаев, Худяков, 114*);

– Н. А. Аристов болсо, башкача пикирди, б. э. ч. III кылымда эле кыргыздар усун деген ат менен Теңиртоодо жашагандыгын айтат;

– Г. Е. Грумм-Гржимайло «кыргыз-буруттар» монголго чейинки мезгилде Баргужин-Токумда, буряттар менен кошуна турушкан, ал жерден Теңиртоого XIII к. көчүп келүүсү мүмкүн» десе, А. Н. Бернштам кыргыздардын тарыхы – Енисей менен Теңиртоо бир этномаданий жалпылыкта турган б. э. ч. V к. чейин барарын айтып, «эң көп окшоштуктар» андрон этабына мүнөздүү, скиф этабында локалдык өзгөчөлүктөрдүн күчөгөнүн белгилейт (*Бутанаев, Худяков, 11*).

Көчүп келген же көчүп кеткен жолдору, маршруттары:

– «кыргыздардын алгачкы уюткусу Жогорку Енисейде жаралган, IX кылымда алар Монголияга көчүп барышкан, андан кийин, мүмкүн X кылымдан баштап Жети-Суу аймагына келе башташкан» (*Ошанин, 41-42*);

– «Манас» эпосунун «Манас баатырдын Ала-Тоого көчүп келгени» деген бөлүмүндөгү маалыматта «сан кыпчактын Үрбү баштаган көчү Бар-Көл менен Жылдызды басып өтүп, Кер-Көлдү бойлой жүрүп Чүйдүн башына, Манастын көчү Артыштан ашып өтүп Анжыян тараптагы Отуз Адырдын оюна, Айдаркандын көчү Оркун дайра боюнан жарым ай жол басып Каркырага жетет (*С. Мусаев, 70-71*).

Башка бир маалыматта Манас, «...ата-бабасынын жери Анжыян, Алайга көчө турган болот. Айдаркан баштаган казактар Каркыра аркылуу Жылдызга карап, Сары-Аркага көчөт. Үрбү баштаган кыпчактар Баркөл, Керкөлдү басып, Чүйдүн башы Кеминге келет. Кошойдун кеңеши боюнча Манас Таласка келип конот». Эпосто кандайдыр бир кыйын абал болсун, элдин үмүт-тилеги, ой-пикири эргүү менен даңазаланган өзгөчө ажайып кооз жер кыргыздардын өлкөсү – Таласты сөзсүз түрдө киндик каны тамган жер деп айтылат. Ошондуктан Алтайда туулган Манас элин баштап Таласка келет. Атасы Манас, жери Талас экенин билген Семетей да Букардан Таласка кайтат.

– И. Е. Фишер «XVIII кылымдын башталышында Енисей өрөөнүндө жашаган кыргыздар калмактар жашаган жерлерге көчүп кетишкен» (Фишер, 58) деп жазган алгачкы оюн, кийин «Енисей кыргыздарынын басымдуу бөлүгүн калмактар күч менен өзүлөрү жашаган жерлерге (Батыш Монголия жана Жунгарияга) көчүрүп кетишкен» деп тактаган (Фишер, 58-59, 63). Биз азыр бу жерде изилдөөчүлөрдүн ошондой ойлорунун баарын тизмелей бербей, Енисей (Сибирь) кыргыздары менен Теңиртоолук кыргыздардын этногенездик байланышы жана кыргыздын кайсыл аймакта, кайсы мезгилдерде эл болуп түзүлүүсү тууралуу көз караштарга жалпы гана токтололу. Бирок булар кыргыз элинин орто дооруна гана эмес, анын байыркы дооруна да тиешелүү маселе болгондуктан, алар байыркы дооруна карата айтылган көз караштардан ажыратылбай, алар менен чогуу каралат.

Теңиртоого кыргыз урууларынын кайсы кылымдарда, канча этап менен жана кайсы жолдор аркылуу келгендиги тууралуу пикирлер үстүдө айтылгандыктан, аларды бужерде кайрадан кайталоонун кажети жок болуш керек деп ойлойбуз. Болгону бу маселе боюнча да изилдөөчүлөрдө бирдиктүү көз караштын жоктугун дагы бир ирет белгилеп коюуну туура көрдүк.

Енисей (Сибирь) кыргыздары менен Теңиртоолук кыргыздардын этногенездик байланышы:

Бул өзү кыргыз элинин этногенези жана этностук тарыхына байланыштуу маселе болгондуктан, ал боюнча тарыхый адабияттарда жолугуучу айтылган көз караштарга кыскача токтололу: 1-көз караш боюнча кыргыздар Энесайдын жогору жагынан жана Эртыштан азыркы Кыргызстан аймагына байыртадан баштап XVIII к. чейин көчүп келишкен. 11-көз карашка караганда, кыргыздар-автохтондор, Кыргызстандын түпкү жашоочулары, эч кайдан келишкен эмес, байыртадан, алмустактан бери эле азыркы жерлерди мекендеп келишкен. 111-көз карашта кыргыз эли уруулардын чоң үч тобунун негизинде-Кыргызстандын монголдорго чейинки жергиликтүү калкынан, XIII к. Теңиртоого көп сандап көчүп келген монгол урууларынан жана Энесай-Эртыш эки дарыя аралыгындагы кыргыз-кыпчак урууларынан түзүлгөн деген ой айтылат (Момбекова, 120-131).

1. *Кыргыздар Энесайдын жогору жагынан жана Эртыштан азыркы Кыргызстан аймагына байыртадан баштап XVIII к. чейин көчүп келишкен деген көз карашты* Е. И. Фишер, Г. Ф. Миллер, В. Радлов, Н. А. Аристов, В. В. Бартольд, А. Н. Бернштам, Ө. Караев, А. А. Арзыматов, А. Абдыкалыков, Ю. С. Худяков, В. Бутанаев ж. б. окумуштуулар түрдүүчө түшүндүрмөлөр аркылуу айтышкан. 11 *Кыргызстандын түпкү жашоочулары, эч кайдан келишкен эмес, байыртадан, алмустактан бери эле азыркы жерлерди мекендеп келишкен деген көз карашты* Н. Я. Бичурин, Ч. Ч. Валиханов, А. Х. Маргулан, А. Х. Хасанов ж. б. карманышат (Алардын айрымдарына гана токтололу):

– Енисей кыргыздары теги жагынан калмактардын бир гана уругу, Теңиртоолук кыргыздар болсо байыркы мезгилдерде Хотан тараптагы тоолордо жашап, IV кылымдан бери азыркы мекендеген жерлеринде *болу, булу, болу* деген этноним менен көчүп жүрүшкөн. Кытай китептериндеги *болу, булу* аттары *бурут* менен окшош. Демек, Теңиртоо кыргыз-

дарынын байыркы этноними *бурут* (Бичурин, 1829, 28; 1834, 29).

– Енисейлик кыргыздар менен XVII кылымда Сибирь казактары жолуктурган кыргыздын этногенездик байланышы жок (Г. Е. Грумм-Гржимайло.). Н. Я. Бичурин дагы Енисей кыргыздары менен Теңиртоолук кыргыздарды эки башка эл деген көз карашты карманган. Л. Р. Кызласов дагы Енисейде кыргыздар эч качан болгон эмес, ал жерде «байыркы хакастар» деп аталган эл жашаган деген көз карашты айткан.

– Ч. Валиханов Енисей жана Теңиртоо кыргыздары тектештиги жагынан бир эл деп эсептейт (Собр. соч. 11 т., 1985, 63, 65).

– Краниологиялык маалыматтар боюнча Енисей жана Теңиртоолук кыргыздары тектеш бир эл (Алексеев, ТКАЭЭ, 1, 108, 113, 113; 1У, 275, 281).

– И. Г. Георгинин ою боюнча «Буруттар менен чоң ордулук казактар тектештиги жагынан бир, жергиликтүү эл; алардан кичи жана орто ордодо жашаган казактар тараган. Бул элдер түштүктө Алатай жана Индия тоолоруна чейинки аймактарда жашашат. Ошондуктан алар Алатай кыргыздары деп аталышат. Бул ордо азыр да (XVIII к.) Сыр-Дарыянын баш жагында көчүп жүрүшөт (Георги. Описание, 11; 177, 115-116);

– В. П. Алексеев антропологиялык маалыматтарды талдоонун негизинде енисей кыргыздары менен Теңиртоолук кыргыздардын генетикалык жагынан бир экендигин айткан.

Үчүнчү багыт К. И. Петровдун эмгектеринде берилет. Анын көз карашы боюнча, кыргыз эли уруулардын чоң үч тобунун негизинде түзүлгөн. Биринчиси монгол баскынчыларына чейинки Кыргызстандын жергиликтүү калкы (көбүнесе уйгур-карлук) болгон. Экинчиси Теңиртоого XIII к. келген монгол уруулары болгон. Үчүнчүсү (негизгиси) Энесай-Эртыш ортосундагы кыргыз-кыпчак уруулары болгон. Ушул акыркы уруулар жогорку эки топтогуларды ассимиляция-

лап алган да XVI к. эл болуп түзүлгөн. Кыпчак-кыргыз уруулары эл катары Теңиртоолук кыргыздардын сырткы келбет-түспөлүн, тилин жана маданиятын аныкташкан. Ушуга жакын ойлорду С. Г. Кляшторный, А. М. Мокеев ж. б. айтышкан (Караң. ал тууралуу *Момбекова*, 125–131).

Ошентип, бу маселеге кайрылган изилдөөчүлөрдө Енисей кыргыздары менен Теңиртоолук кыргыздардын этногенездик байланышы жок: енисей кыргыздары теги жагынан калмактардын бир гана уругу, Теңиртоолук кыргыздардын этноними болсо *болу*, *булу*, *боллой* же *бурут* (Бичурин, *Гржимайло*, *Абрамзон* ж. б.); Енисей жана Теңиртоо кыргыздары теги боюнча бир эл (*Бартольд*, *Бернштам*, *Георги*, *Алексеев*, *Валиханов*, *Петров*, *Ла Маңли* ж. б.); кыргыз эли жана анын маданияты эки компоненттен: жергиликтүү ортоазиялык жана борбордук азиялык келгиндерден куралган деген көз караштар айтылган.

Кыргыздын кайсыл аймакта жана кайсы мезгилдерде эл болуп түзүлүүсү

– Теңиртоо кыргыздарынын саны Енисейден көчүп келгендерден жана алардын табигый өсүшүнөн тышкары, жергиликтүү калкты ассимиляциялоонун эсебинен уламдан-улам көбөйүп, XVI кылымга чейин өзүнчө эл болуп түзүлүү деңгээлине жеткен. Алардын негизги ядросун Енисей кыргыздары түзгөн (*Бернштам*, 1955; ТКАЭЭ).

– X-XI кылымдардан тарта, Минусин өрөөнүнө кошуна жашаган, Саян-Алтай элдеринин өз ара экономикалык, саясий байланышынын жана этникалык аралашуунун натыйжасында «кыргыз» атынын кеңири таралуусу менен, кыргыз элинин алгачкы уюткусу түзүлө баштаган. Мындай процесстин жүрүшүнө күчтүү таасир эткен XI-VU кылымдардагы саясий окуялар мезгилдеринде Чыгыш Теңиртоонун түндүк тарабында жана ага чектеш жаткан жерлерде түрк, монгол урууларынын аралашкан ири тобу түзүлүп,

алардан келечектеги кыргыз элинин негизги белгилери пайда болгон. Эки миңинчи жылдын биринчи жарымында чыгыш тараптан Орто Азияга кыргыз тилинде сүйлөгөн эл келген. Алар жергиликтүү жана башка жактан келишкен урууларды бара-бара өзүнө сиңиришкен (М. Абрамзон).

– Кыргыз эли болжол менен Батыш Монголия Синьцзяндын аралыгында түзүлгөн (Дебец, ТКАЭЭ, 69-70, 75-76).

– С. М. Абрамзондун пикирине караганда «кыргыз эли XIII-XVII кылымдардын аралыгында Алтайдан тартып Чыгыш Түркстан, Памир-Алайга чейинки аймакта жаралган» (Народы Средней Азии. 11. т. 1963, 162; ТКАЭЭ 111, 33-36; Киргизы. 1971, 49, 60, 64-65, 369, 391-392).

– Б. М. Юнусалиев «Эгерде жалпы элдик тилдин калыптануусу менен анын өкүлдөрүнүн эл катары бир мезгилде калыптануусу жөнүндөгү жобо туура болсо, анда кыргыздар эл катары Теңиртоодо эмес, алыскы чыгышта, т. а., Енисейдин баш тарабы менен Алтай аймактарында калыптанган деп жыйынтык чыгарууга болорун» айтат.

– Ө. Караев болсо, азыркы кыргыздар «Улуу кыргыз дөөлөтү» деп аталчу IX-X кылымдар мезгилдеринде енисейден көчүп келгендердин негизинде калыптанган эмес деген пикирди карманат.

Кыргыздардын калыптануусу тууралуу Кляшторный С. Г., Мокеев А. М., Мокрынин В. П. төмөнкүдөй башкача пикирди айтышты. Иртыш чөлкөмү менен Тоолу Алтай аймагындагы кимак-кыпчак жана Енисейден ал жакка көчүп барышкан кыргыз урууларынын өз ара байланыштарынын негизинде XII кылымдан кийин кыргыздар алардын чөйрөсүнө толугу бойдон аралашып, сиңип кетет. Булар XV кылымда Теңиртоого келишип, өз кезегинде жергиликтүү түрк жана монгол урууларын ассимиляциялашат (Кляшторный С. Г., Мокеев А. М., Мокрынин, 1988, № 2).

Мына ошентип, кыргыз эли кантип, качан түзүлгөн деген суроого окумуштуулардын берген ондон ашуун түрдүү божомолдорун, жоопторун «Кыргызстандын кыскача тарыхы»

деген эмгектин авторлору жалпылыштырышып, төмөнкүдөй үч негизги топко бөлүшөт:

1. Кыргыз эли «Теңиртоого Енисейдин жогорку тарабынан (Миң-Өзөн ойдуңунан) көчүп келген» деген жобону биринчи жолу орус академиги Г. Ф. Миллер (1705-1783) «История Сибири» деген эмгегинде жазган.

2. 19-кылымда Ч. Ч. Валиханов, Н. Я. Бичурин, Н. А. Аристов «кыргыздар эч жактан келбестен, байыртадан эле Теңиртоодо жашаган уруулардын негизинде калыптанган» деген пикирди айтышкан.

3. 1956-ж. Бишкек шаарында өткөн кыргыз элинин этногенези боюнча буткул союздук илимий-практикалык конференциясында (СССР ИАнын, Кыргыз ССР ИАнын, союздук республикалардын көрүнүктүү илимпоздорунун пикир алышуусунун негизинде) төмөндөгүдөй бүтүм чыгарылган: «Кыргыз эли, анын маданияты... кеминде эки этностук Борбордук Азия жана жергиликтүү Орто Азиялык элементтердин байланышынын аркасында келип чыккан... Кыргыз этногенезинин эң бир түйүндүү учурлары б. з. 1-миң жылдыгындагы окуяларга туш келет. Бул доордо Кыргызстандын аймагына чыгыштан азыркы кыргыздардын ата бабалары келип кошулат. Алар бул мезгилде ага чейин калыптанган кыргыз тилинде пикир алышышкан.

Кыргыз элинин тегин дүйнөдө мындан 5-миң жыл мурун мамлекет түзгөн шумерлер менен байланыштырган пикирлер да бар (Кыргызстандын кыскача тарыхы, 21).

Кыргыз тилинин орто жана жаңы доорунун мезгилдери

Кыргыз элинин байыркы жана орто доорундагы маселелерине кайрылган тарыхчылардын арасында үстүдөгүдөй түрдүүчө көз караштардын жапап жаткандыгына байланыштуу, кыргыз тилинин тарыхын доорлорго бөлүштүрүү маселеси боюнча түркологдор менен кыргыз тилчи-окумуштуулардын арасында тарыхчыларга окшогон түрдүүчө көз караштарды тутунган ойлор айтылып келет. Маселен, акад. Б. М. Юнусалиев орто кылымдык кыргыз тили иретинде IX-X-кылымдардан XV-XVI кк. чейинки аралыгын (Юнусалиев. ТЭ: Кырг. диалектолог., 65) көрсөтсө, проф. Э. Р. Тенишев XIII-XIV кылымдарды гана орто доору (Древне-кыргызский язык, 1997, 24) катары белгилейт. Акад. Б. Ө. Орузбаева VIII-XIII кылымдарды кыргыздардын Енисейден Алтайга жыла баштаган мезгили, XIV-XVI к. Ала-Тоодогу (калмак-жунгар) мезгили, XVI к. азыркыга чейинкисин жаңы кыргыз мезгили (Орузбаева, 1968, 283) деп бөлүштүрсө, кийинки эмгегинде XII-XIV к. ортоңку (Алтай) доору, XV-XVI к. жаңы (Ала-Тоо) доору (Орузбаева, 1986, 14) деп башкача карайт. Кыргыз улуттук илимдер академиясынын корреспондент-мүчөсү Ж. К. Сыдыков VII-XII аралыгын эски доор, XIII-XVII кк. Енисейден – Алтайга, андан түштүккө – Турфанга, Ала-Тоого сүрүлгөн ортоңку мезгил, XVIII-XIX к. кыргыз элинин Фергана, Гисар, Каратегин жана башка региондорго жылышы жана азыркы территориясына кайткан жаңы мезгили катары эсептесе, кыргыздын белгилүү окумуштууларынын бири проф. К. Токтоналиев X-XV к. ортоңку кыргыз доору, XV-XX к. соңку кыргыз дооруна кошот.

Түркология багытындагы фундаменталдуу эмгектери аркылуу дүйнөгө атагы чыккан түрколог-окумуштуу проф. Н. А. Баскаков түрк тилдеринин өнүгүшүн тарыхый доорлорго бөлүштүргөндө IX-XV кк. аралыгын түрк тилдеринин орто доору деп эсептейт. Н. А. Баскаковдун пикирине кара-

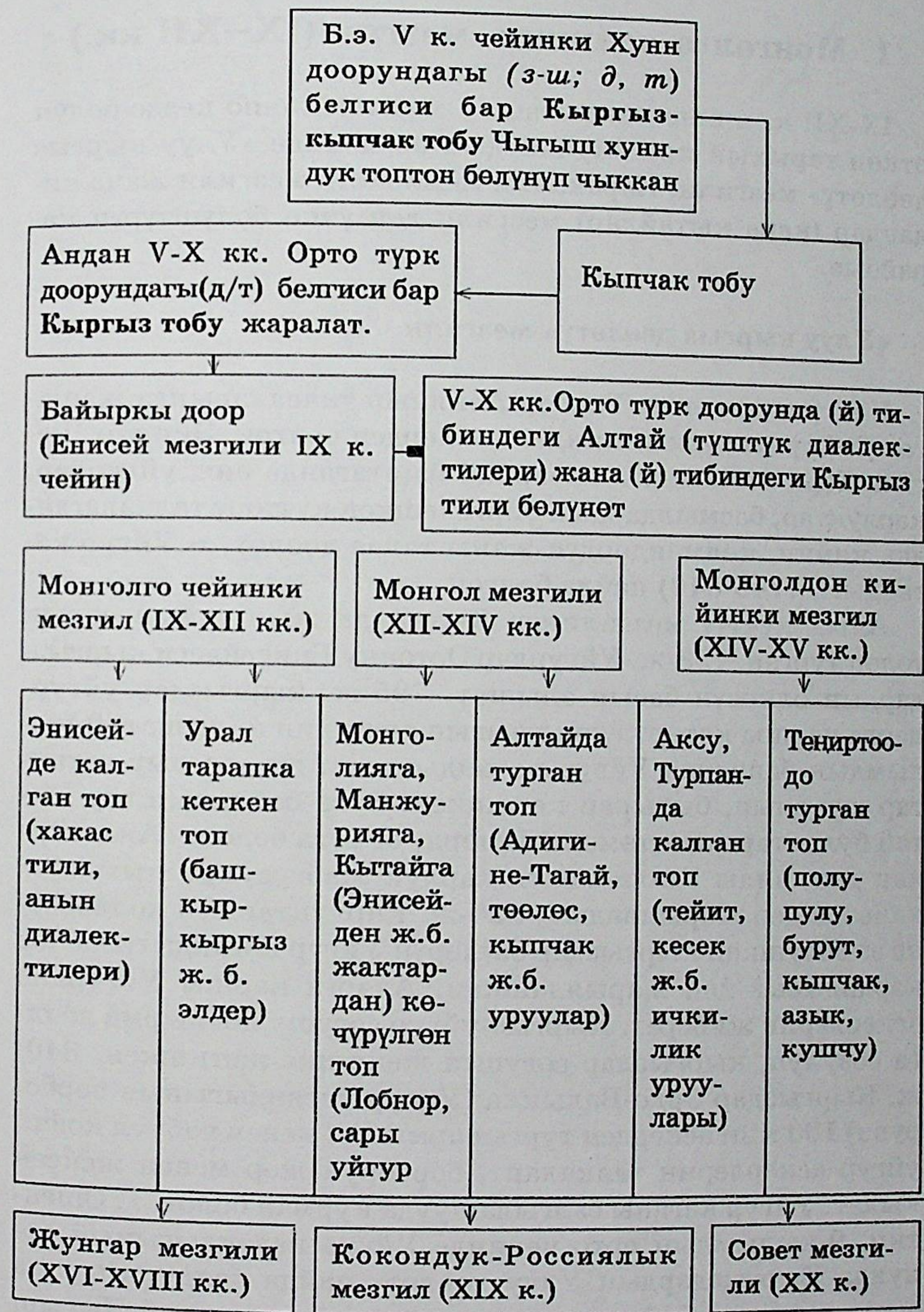
ганда, түрк тилдеринин орто доорунда азыркы түрк тилдеринин негизи түзүлгөн. Батышта булгар жана хазар тилдеринин мураскору иретинде чуваш тили калыптана баштайт, айрым кийинки жазма эстеликтери бар кыпчак-булгар урууларынын тилдери калыптанат, бир жагынан оозеки речти регистрациялаган айрым эстеликтерге ээ болгон кыпчак-половец жана кийинчерээк кыпчак-ногой бирикмелери, экинчи жагынан көптөгөн жазма эстеликтери бар огуз-булгар, огуз-сельджук, огуз-түркмөн бирикмелери түзүлөт, ошондой эле жазуусу, айрыкча араб жазуусу бар карлук-хорезм, карлук-уйгур бирикмелери пайда болот.

Н. А. Баскаков Чыгышта ...байыркы кыргыз тилинин мураскору катары – азыркы тоолу алтайлыктардын (ойроттордун) түштүк диалектилери менен кыргыз тили калыптана баштайт деген ойлорду айтуу менен бирге түрк тилдеринин орто доорун монголго чейинки же Караханий мезгили (IX-XII кк.) жана монгол мезгили (XIII-XV кк.) деп реалдуу эки чоң мезгилге ажыратып караган.

Ишибизде, түрк элдеринин орто кылымдарда болуп өткөн үстүдөгүдөй тарыхый-саясий ири окуяларын, тилге таасир этип жаткан көптөгөн ички-тышкы факторлорун эске алып, түрк тилдерин тарыхын доорлорго бөлүштүргөн проф. Н. А. Баскаковдун жана кыргыз тилинин доорлоруна карата Б. М. Юнусалиевдин, Э. Р. Тенишевдин К. Токтоналиевдин айткан көз караштарына таянып, кыргыз тилинин орто доорун келкисинен эле монголго чейинки мезгил, монгол мезгили жана монголдон кийинки мезгил деп үчкө бөлүп караганыбыз жөндүү болуп турат. Анткени, андан башка окуялар кыргыз тилинин өнүгүп-өзгөрүүсүнө анчалык күчтүү даражада таасир эте албаган майдараак көрүнүштөргө кирет (Монголдон кийинки мезгил белгилүү өлчөмдө кыргыз тилинин жаңы Теңиртоо дооруна тиешелүү болгон жунгарлардын чабуулуна, Кокон жана падышалык Россиянын бийлигине байланышкан тилдеги өзгөрүүлөрдү да ичине камтып турат. Бирок колдонгонго жеңилдигине карай аларды үстүдөгүдөй жалпылаштырып, шарттуу түрдө келкисинен

эле орто доору деп караганга туура келди). Албетте, кыргыз эли менен анын айрым уруулары XI-XII кк. башталган тынчы жок ошондой орто доордо узактыгы: 80, 100, 150, 200, 300 жылдарга созулган ар кандай элдердин бийлигин, маселен: IX-XII кк. Карахандар бийлиги(айрым эмгектерде 10-12 кк.) мезгилин; андай кийин XII-XIII кк. Батыш Ляюнун кидандар (кара кытайлардын) чабуулу менен бирге найман падышасынын уулу Кучлуктун кыргыздарга жасаган кысымчылыктарын; аларды 1219-ж. кубалаган Чынгыс-хан мезгилин жана анын тукумдарынын бийлигин (XIII-XIV кк.); Хайду хандын бийлигин, XIV-XV кк. Амир Темирдин 1371-1389-жж. аралыгында Моголстанга жасаган жортуулдарын; XVI-XVIII кк. Хонтайжы Галдан Бошокту (1670-1697-ж.), Цеван Рабдан (1697-1727-ж.), айрыкча Галдан-Церен (1727-1745-ж.) баштаган калмак-жунгарлардын кыргыздарга карай жасаган катаал баскынчылыгын; 1710-1876-жж. Кокон бийлигин; XIX-XX кк. падышалык Россиянын бийлигин жана жок болуп бараткан чачыранды кыргыз элинин башын кошуп бир өлкөгө айландырган 1917-1989-жж. Совет мамлекети бийликтерин башынан кечирди. Булардын баары - ириде, кыргыз тилинин, диалектилеринин өнүгүп-өзгөрүүсүнө, алардын калыптануусуна ар кандай даражада, өлчөмдө таасирин тийгизген тарыхый ири окуялардын катарында турары изилдөөчүлөргө жакшы белгилүү. Ошентсе дагын түрдүү мезгилдердеги андай тилдик белгилердин ар бирин өз-өзүнчө жиктеп, майдалабастан, алардын контурун гана үстүдө көрсөтүлгөндөй, монголго чейинки мезгил, монгол мезгили, монголдон кийинки мезгил деген ракурста карамакчыбыз.

Башында кыргыз-кыпчак деген бир тилде сүйлөшкөн кыргыз тобундагы элдердин түрдүү тарыхый окуяларга, себептерге байланыштуу ар башка этно-социо-гео-маданий мейкиндиктеги аймактарга бытырап-чачылышы жөнүндө тарыхчылар менен санжырачылардын, түрколог-окумуштуулардын айткан үстүдөгүдөй ойлоруна жана байкалган тиешелүү тилдик фактыларына таянып, алардын бөлүнүүсүн төмөнкүдөй болжолдуу схема аркылуу чагылдырууга болот.

1. Монголго чейинки мезгил (IX—XII кк.)

IX-XII к. ичине камтыган бу мезгилди ошо кезде болуп өткөн тарыхый ири окуялардын негизинде «Улуу кыргыз дөөлөтү» мезгили, Караханий мамлекети мезгили жана кидандар (кара кытайлар) мезгили деп үчкө бөлүштүрүп карайбыз.

«Улуу кыргыз дөөлөтү» мезгили

Уйгурлар эзелтен Борбор Азиянын талааларында жашаган байыркы түрк тилиндеги элдерден болгон. Экинчи Чыгыш Түрк кагандыгы начарлай баштаганда аны уйгурлар, карлуктар, басмылдардын биргелешкен күчтөрү талкалагандан кийин, көчмөндөрдүн жаңы талаа дөөлөтү — Уйгур кагандыгы (745-840) пайда болгон.

Анын күчтүү мезгилинде Кытай да жыл сайын салык төлөп турган. 758-ж. Уйгурлар Ортонку Енисейдеги кыргыздардын өлкөсүн басып алышат. 795-ж. кыргыздар уйгурларга каршы көтөрүлүшкө чыгып жеңилип калышат. 9-кылымдын башында Уйгур кагандыгында ич ара чыр-чатактар күч алып, бытырап кетишкен. Буга байланыштуу кытай булактарынан төмөндөгүлөрдү окууга болот. «Ажо өзүн хан деп, аялы Гелла-шекти(карлук жабгусунун кызын) — ханыша деп жарыялады». 820-ж. Карлуктардын колдоосуна ээ болушкан кыргыздар өзүлөрүн Уйгур кагандыгына көз карандысыз деп жарыялашкан. Аларга каршы Уйгурлар аскерлерин жиберет. Кыргыз-уйгур согушу жыйырма жылга созулуп, кыргыздар согушта жеңишке жетишкен. 840-ж. Кыргыздар Ордо-Балыкка (Уйгур кагандыгынын борборуна) 100 миң аскерден турган армиясы менен чабуул коюп, уйгур аскерлерин талкалайт, борборун жер менен жексен кылат. Уйгур каганы салгылашууда курман болот. . . Ошентип, 9-кылымдын орто ченинде Уйгур кагандыгынын ордунда Кыргыздардын Улуу дөөлөтү пайда болду. Кыргыз мамлекетинин бийлиги чыгыштан батышка карай-Чыгыш Монголиядан Ысык-Көл менен Жетисууга чейинки, түн-

дүктөн түштүккө карай — Сибирден (Томск менен Красноярск аймагы) Улуу Кытай дубалына чейинки зор аймакка тараган. Кыргыз ээлигинин курамына Түштүк Сибирь, Монголия, Байкал аймагынын бир бөлүгү, Иртыш бою, Чыгыш Казакстан, Жетисуу аймагы, Ысыккөл, Борбордук Теңиртоо жана Таримдин өзөнү кошулган. Кыргыздар Борбордук Азиянын мейкиндиктерин багындырган мезгилди академик В. В. Бартольд «Улуу Кыргыз дөөлөтү» деп атаган. *Караңыз № 1-картаны.*

10-кылымдын биринчи чейрегинде 80 жылдай жашаган Улуу кыргыз кагандыгы тараган... Ошол доордо кыргыз деген ат данктуу, кайратман урууга таандык болууну билдирип, ушул ат менен Борбор Азиядагы башка элдер да өздөрүн атай башташкан.

Кийин кыргыздардын бир бөлүгү Енисейдеги жерине кайтып келишсе, экинчи бөлүгү Алатоо аймагынан орун-очок алып, ал жерде эзелтен туруктуу жашаган элдер менен аралашып кетишкен (*Кыргызстандын кыскача тарыхы*, 17-18).

Кыргыз тилинин жалпы элдик оозеки тилинин калыптануусу, биздин оюбузча, Енисей аймагынан башат алып, негизги белгилери 80 жылга созулган «Улуу кыргыз дөөлөтү» мезгилинде түптөлүп, кийин Алтай доорунда улантылган жана Теңиртоо аймагында биротоло бекемделген болуу керек. Мына ошол «Улуу кыргыз дөөлөтү» мезгилинде түптөлгөн жалпы элдик оозеки тилдин болжолдуу контуруна биринчиден, ар кайсы аймактарга чачылып кеткен байыркы кыргыздардын (маселен, хакас, башкыр-кыргыз, тува, тоолу алтай, фуюй, лобнор, сары уйгур, азыркы кыргыз) тилдеринде сакталып калган тилдик жалпылыктарды аныктоо жолу менен, экинчиден, акад. Б. М. Юнусалиев Тоолу Алтайлыктар менен Теңиртоолук кыргыздардын тилдеринен тапкан жалпы элдик белгилер аркылуу нарылап, терендеп барса болот. Изилдөөчүдөн мындай учурда аталган тилдердеги кийинки катмарларды байыркы катмарлардан ажыратып сыйрып чыгуу өндүү иштин «оңой» аткарылчу жагы гана калат. Мындай нерсе келечек иштердин катарында тургандыктан жана колубузда такталган андай материал-

дардын жоктугунан улам, кыргыздын Алтайга чейинки орто доорунда түптөлгөн элдик оозеки тилибиз тууралу азырынча, үстүдөгүдөй божомолду гана сунуштай алабыз.

Караханилер мамлекети мезгили

Караханилер мамлекети жашаган мезгили тууралу тарыхый адабияттарда ар кандай даталар көрсөтүлүп түр. Маселен, История Киргизской ССР т. 1, 710-бетинде 942-1137-жж., Ж. К. Момбекованын окуу китебинде 942-1212-жж., башкасында 969-1187-жж.). Ички карама-каршылыктардын курчушуна жана ич ара кагылышуулардын натыйжасында Орто Азияда IX кылымда түзүлгөн фарсылардын Саманид династиясы начарлап, түндүк кошуналары – карлук менен уйгурлардын соккусунан улам кулайт. В. В. Бартольд дун айтуусуна караганда, андай окуя 940-жылы болгон, т. а., «940-жылга жакын мезгилде түштүктөн келген буга чейин белгисиз болгон капыр-түрктөр (кийин караханилер бийлигин орноткон) Чу суусунун өрөөнүндөгү Баласагун ш. басып алышкан» (В. В. Бартольд. Сочинения, т. 11, ч. 1. М., 1963, стр. 40). Бу мамлекет 10-12-кк. Теңиртоодогу Караханилер болгон. Мамлекеттин башында турган династиянын кайсы урууга таандыгы жөнүндө ушул күнгө чейин бир пикир жок. Кээ бир изилдөөчүлөр Карахандарды уйгурларга, экинчилери-карлуктарга, үчүнчүлөрү – алтай түрктөрүнө таандык кылышат. Аны карлук бирикмесине киришкен чигил жана йагма уруулары жетектеген. Проф. З. Эралиев Караханилер мамлекетинде жетектөөчү ролду ойногон чигилдер – кыргыз уруусу болгон деп эсептейт. Ошого жакын ойду, т. а., чигил менен аргулардын кыргыз уруулары экендигин бу эмгектин автору Ж. Жумалиев да макалаларында айткан (*Караң. ал ж-дө: Ж. Ж. аталган макалаларын*);

Алгач Караханилер, өзүлөрүнүн ээликтерин кеңейтүү менен Чыгыш Түркстан, Борбордук Теңиртоо, Жетисуу жана Фергананын чоң бөлүгүн жеңип алышкан. Түндүк чыгышта Караханилер мамлекетинин чегарасы Балхаш, Ысыккөл

жана Алакөл аркылуу Чугучакка чейин жеткен. *Караңыз № 2-картаны.*

Баласагун ш. (Токмок шаарына жакын жердеги Бурананын урандылары) кагандыктын борбор шаары болгон. Экинчи борбор шаар Өзгөн эле.

11-кылымдын орто ченинде Караханилер мамлекети өз алдынча Чыгыш жана Батыш кагандыктарга бөлүнгөн. Чыгыш кагандыгынын баш калаасы Баласагун шаары (кийинчереек Кашкар), Батыштыкы болсо Өзгөн шаары (кийинчерээк Самаркан) болгон (*Кыргызстандын кыскача тарыхы*, 18).

Махмуд Кашгаринин ошо кездеги жазган маалыматына караганда Теңиртоо менен Жети-Суу түрдүү уруулар жайгашкан жер болуп, Баласагунда Мавереннахрадан келген сугдактар (1, 437) турган. Алардын тике кошуналары чигилдер (Таластан Барскоонго чейинки жерлерде, Или суусунун жээктеринде) менен аргулар, тухсилер (1, 118, 387, 399), огуздар Таластын батыш тарабында (1, 374, 111, 167), кыпчактар да Тараздын түндүк-батышында жана Кашгарда (1, 440, 444), Тараздын түндүк-чыгышына жакын аймактарда ягма уруулары (111, 41), Караханилердин чыгыш кошунасы болуп уйгурлар турган (с. 112) мезгилде 999-ж. Орто Азияда жана Чыгыш Түркстанда түрктөрдүн Караханийлер династиясы (арабча «Афрасиаб үйү») орнотулат. Андан көп узабай эле Орто Азиянын батыш тарабында түрктөрдүн Иран, Афганистан менен Индиянын түндүк аймактарын камтыган Газневид өлкөсү аренага чыгат. Аталган эки өлкөдө араб, фарсы, согды жана түрк тилдеринде жазылган адабият менен илим дүркүрөп өнүгө баштайт. Ошо мезгилде Аль-Фараби, Аль-Бируни, Омар Хаям, Фирдоуси ж. б. адамдар дүйнөгө белгилүү болгон чыгармаларын жаратышат. Алар менен теңтайлаша түрк тилиндеги эмгектин төл башысы иретинде Ж. Баласагындын «Кутадгу Билиги» (1069-1070-ж.) жана М. Кашгаринин арабча «Девони лугат-ат түрк» (1072-1077-ж.) аттуу эмгектери жазылат.

Акад. А. Н. Кононовдун айтуусу боюнча Махмуд Кашгаринин аталган Сөздүгү : 1) кайсы урууга тиешелүү экендигин көрсөткөн лексиканы; 2) түрк урууларынын жайгашкан аймактарын көрсөткөн; 3) түрк тилдерин классификациялаган; 4) түрк тилинин тарыхый фонетикасы жана грамматикасы боюнча маалыматтарды берген; 5) түрктөрдүн тарыхы, географиясы, поэзиясы жана фольклору боюнча орто кылымдагы маалыматтарды камтыган жападан-жалгыз эмгек болуп эсептелет» (Кононов, 1972, 11). Анда ар кандай тематикадагы 9000дей түрк сөздөрүнүн маанилери менен өзгөчөлүктөрү тиешелүү түрк урууларынын макал-лакаптары, афоризмдери, ырлары, уламыштары ж. б. мисалдар аркылуу чечмеленет, алардын өзгөчөлөнгөндөрү кайсыл түрк урууларында кандай формада жана кандай маанилерде айтылары да даана ачып көрсөтүлөт. Махмуд Кашгари муну менен кошо башка элдердин түрк тилин канчалык даражада биле тургандыгы жана алардын колдонгон жазуулары туурасында да кеңири маалыматтарды берген. Ошол кездеги түрк тилдеринин тазалыгына карай таза жана таза эмес, бузулган (аралашкан) тилдерге ажыратып, тилиндеги фонетикалык жана грамматикалык айрым белгилерди салыштыруунун негизинде Махмуд Кашгари аларды чыгыш тобу, батыш тобу деп экиге ажыратып, андай фактыларын да бөлүп көрсөтөт. Тилдердин чыгыш тобуна *чигил, тухси, йагма, хакан* түрктөрүнүн тилин, батыш тобуна *кыпчак, огуз, беченег, болгар* ж. б. кошуп төмөнкүдөй өзгөчөлүктөрү бар экенин жазат.

Чыгыш тобу

Батыш тобу

Фонетикалык өзгөчөлүктөрү

1) каткалан т үнсүз *тевей* – төө

2) сөз башында *й*

йинджү – бермет

йелкин – мейман

жумшак д үнсүз *девей* – төө

дж – нөл

джинджү – бермет

элкин – мейман

3) м – мен – мен

мүн – «суп», *минг* «1000»

бен – мен

бүн «суп», *бинг* «1000»

Аталган көрсөткүчтөрү боюнча азыркы кыргыз тили менен диалектилеринде орто доордогу түрк тилдеринин чыгыш тобуна мүнөздүү болгон *т-түйө* «төө», *м-мен*, *б-бен*, ошондой эле батыш тобуна тиешелүү болгон *йелкин-элкин* белгилери сакталганы көрүнүп турат.

сөз ортосунда

1) жумшак – гд- *бүгдө* «канжар» же каткалан *-кт- бүктө* «канжар» болуп айтылышы.

Азыркы кыргыз тилинде мындай сөздүн «канжар» мааниси эмес, «бүктө» мааниси гана бар жана ал белгиси боюнча батыш тобундагы түрк тилдеринин фактыларына окшош.

2) эрин-тишчил *в товар* «товар» же эрин-эринчил *w towar* «товар» түрүндө айтылышы.

Сөз ортосунда эрин-тишчил /в/ же эрин-эринчил /w/ тыбыштарын айтуусу боюнча азыркы кыргыз тили менен диалектилеринин түрк тилдеринин батыш тобунун жана кыпчак тилдеринин белгилерин сактап тургандыгына караганда кыргыз тилинин орто доорунда да ошондой формада болгон окшойт демекчибиз.

3 - й тыбыштарынын колдонулушу боюнча түрк тилдеринин чыгыш тобу «З» жана «Й» топчолоруна бөлүнөт.

«З» топчосу (чигилдер, хакан түрктөрү) «Й» топчосу (ягма, тухси ж. б.)

азах «бут»

айах «бут»

Кыргыздын ошол кездеги элдик оозеки тили бу белгиси боюнча «з» тобуна кирсе, азыркы кыргыз тили «й» тобуна өткөн.

Түрк тилдеринин батыш тобу да «З» топчосуна жана «Й» топчосуна (кыпчактар, огуздар) – (йемектер, беченектер, сувар, болгарлар) бөлүнөт.

Чыгыш тобу	Батыш тобу
гу-этиштик атоо формасы <i>баргу, келгү</i>	-(й) асы формасы <i>барасы, келеси</i>
-гучы формасы <i>баргучы</i>	-дачы, -тачы формасы <i>бардачы</i>
-ган формасы <i>барган</i>	-ан формасы <i>баран</i>
айкын өткөн чактын	жакталбай турган -дук
-ды формасы - <i>барды.</i>	формасы

Көрсөтүлгөн морфологиялык белгилердин ичинен -ган (*барган*), -ды (*барды*) формалары карлук-уйгур жана кыпчак тобундагы түрк тилдери менен азыркы кыргыз тилине да мүнөздүү көрүнүш, башка белгилери, маселен, гу- (*баргу, келгү*), -(й)асы (*барасы, келеси*); -гучы (*баргучы*), -дачы, -тачы (*бардачы*) боюнча андай ойду айтуу кыйын. Бирок кыргыз тилинде чыгыш тобунун элементтери басымдуу учураганы менен батыш тобуна тиешелүү элементтердин да бар экендигин жогорудагы фактылар даана көрсөтүп турат. Маселен, азыркы кыргыз тилинин жана диалектилеринин белгиленген фонетика-морфологиялык фактыларында түрк тилдеринин чыгыш тобуна (*т-, м-*) да, батыш тобуна да (*-кт-, -w-, -й-, -гу, -ган, -ды*) мүнөздүү белгилери жолуга берет. Бирок изилдөөчүлөрдүн көз карашына караганда, байыркы кыргыз тилинде – *адак*, оозеки тилинде *-азак* формасы орто доорго чейин айтылып келген. *Азах* формасынын изи фуюй кыргыздарынын тилинде азыр да жолугучу фактылардын катарында турат. Кыргыз тилинин орто доорунун аяккы мезгилинде жанаша турган кыпчак тилдеринин таасирине байланыштуу андай форма *-й- (айак)* түрүнө өткөн. Түрк тилдеринин чыгыш менен батыш тобу үчүн мүнөздүү болгон жогоркудай фактылардын азыркы кыргыз тилинде, анын диалектилеринде жолукканына караганда, кыргыз эли ошо кезде эле чыгыш жана батыш түрк тилдери чектешкен аралыкта жашагандыгы жөнүндө ай-

тууга болот. Андай аралык аймак деп Талас менен Таразды эсептегенге негиз бар, анткени М. Кашгаринин маалыматы боюнча, Тараздын түндүк-батышында ошо кезде огуздар менен кыпчактар жайгашкан.

Бу мезгилди азыркы түрк тилдеринин калыптануу доору катары караган Н. А. Баскаковдун пикиринде, чыгыш аймактарында, Чыгыш Түркстанда жана Сибирде Синьцзян уйгурларынын, якуттардын, хакастардын, тувалыктардын, кыргыздардын (кыргыздардын бир бөлүгүнүн тили болушу мүмкүн деп тактаган Ж. Ж.) ж. б. тили; түштүктө, чагатай улусунда карлук-уйгур урууларынан байыркы өзбек тили; батышта, Орто Азиялык, Кавказдык жана Кичи Азиялык огуз урууларынан түркмөн, азербайжан, түрк тилдери калыптанат.

Орто доору мезгилинде кыргыздардын негизги массасы академик Б. М. Юнусалиев ж. б. тарыхчы окумуштуулар айткандай, Енисей, Алтай тарапта жашаганы менен, негизги массадан бөлүнгөн азыраак бөлүгү Аксу, Үч-Турпан тарапта калган деген ойду айткан. Ошондой эле Чыгыш Түркстанда, т. а., Караханийлерге караган Барскоондо – кийин бугу уруусуна сиңип кеткен *чигилдер*, Чүйдө Богорстондон <Богра Арсландан чыккан *солто*; Чүй тараптан түштүккө ооп, «о» чулдуктун натыйжасында *оргу* түрүнө келген *аргу*; Таластын батыш тарабында (караңыз: *Нушибиге IV* к. караган) *кушчу, азык*; Аксу, Үч-Турпанда кийин ичкилик диалектисинин өзөгүн түзгөн айрым уруулар, Теңиртоодо *болу, булу, полу, болюй* аталуучу эл жашап турган. Демек, кыргыздардын негизги массасы Алтай, Енисей тарапта жашаса, чачыранды бөлүгү Теңиртоо, Аксу, Үч-Турпанда жайгашып, алардын ортосундагы байланыш Ч. Валиханов ж. б. айткандай, жай мезгилдеринде Теңиртоолук кыргыздардын Алтай, Саян тоолорундагы боордошторуна чейин көчүп барышы мезгилинде гана улантылып турган. Бу доордогу кыргыз диалектилеринде, атап айтканда, Аксу, Үч-Турпандагы кыргыз урууларынын байыркы енисейлик тилдик элементтердин улантылышы менен кошо уйгурлардын ти-

лине окшогон белгилер пайда боло баштаган. Муну биз кытайдын Ояңшу, Сунчи илимпоздору келтирген байыркы кыргыздардын «жазуу, тили уйгурлар менен окшош» деген маалыматы менен да бекемдесек болот (*Ояңшу, Сунчи*, 85). Уйгурларга жакын же аларга аралаша туруп калган Аксу, Үч-Турпандагы кыргыз урууларында башталган орто доордогу процесс Караханий бийлиги мезгилинде да улантылган окшойт.

Ал эми жалпы кыргыздык белгилери анын негизги массасын түзгөн урууларда, ошондой эле тоолу алтайлыктардын түндүк, түштүк диалектилеринин лексикалык курамындагы сөздөрдүн (тыбыштык жагынан өзгөчөлөнгөндөрүн эске албаганда), басымдуу бөлүгү окшош, морфологиялык пландан алганда да алардын кыргыз тили менен жалпылыгы көбүрөөк экендиги байкалат. Б. М. Юнусалиевдин пикирине караганда, кыргыз тили менен тоолу алтайлыктардын тилиндеги окшоштуктар тува, хакас тилдерине салыштырмалуу көбүрөөк өлчөмдө сакталып калган.

Ошентсе да азыркы кыргыз тили менен тоолу алтайлыктардын түштүк алтай (алтай кижини), телеут, теленгит диалектилеринде жана тувалыктардын тилинде кийинки созулмалардын болушу; *й* ордуна *з, д, т* үнсүздөрүн (*адак-азак-айак*) колдонулушу; каткалан жана жумшак *д/т, б/п, к, қ/г, Ғ, с/з* үнсүздөрүнүн начар ажыратылышы; *в, х, х* фонемаларынын жоктугу, ошондой эле сөздүк курамдагы окшоштуктардын молдугу жагынан бири-бирине кыйла эле жакындашып турат. Алтай тилинин түндүк диалектилери болсо, бир катар белгилери боюнча түрк тилдеринин чыгыш хун тарамынын уйгур-огуз тобуна (*Баскаков. Тюркские языки*, 1950, 212), туба, чалкан, куманды деген түндүк диалектилери хакас тобуна (*Баскаковдун* аталг. эмг., 227) кирет. Андай окшоштуктар жалпы түрктүк жана чыгыш түрктүк, кыргыз-кыпчактык лексикалык курамдагы сөздөрдү (алардын арасында монголдук элементтер да бар) лексика-тематикалык топтору боюнча салыштырганда өзгөчө көп экендиги байкалат:

а) тууганчылык терминдери: куу кижини *аба, ага*/түшт. диал. *ада*; тува. *ада* «ата»; куу кижини *оол*/түшт. диал. *уул* «уул», *пала* «бала», *кыс* «кыз»; куу кижини *сийне* «синди», *күдээ* «күйөө», куу кижини *йеет* «жигит», *кайын эне* «кайын эне», *эр* «эркек», *эркек* «эркек», *тай* «тай», куу кижини *тесте* «жезде», *чеңге*/түшт. диал. *дэңэ* «жеңе», *пача* «бажа», *куда* «куда», *чээн* «жээн», *эже* «эже» ж. б.;

б) дене бөлүктөрүнө байланышкан атоолор: *баш* «баш», *чач* «чач», *чал* «жал», *мыйыс*, куу кижини *мүүс* «мүйүз», *кулак* «кулак», куу кижини *пее* «мээ», *хабак* «кабак, мандай, чеке», куу кижини *көз-көс* «көз», *кирбик* «кирпик», *аас*/түшт. диал. *оос* «ооз», *дил* «тил», *диш* «тиш», *дер* «тер», куу кижини *табак*/түшт. диал. *тамак* «тамак», *эрин* «эрин», *чаак*, куу кижини *таак*/түшт. диал. *даак* «жаак», «ээк», куу кижини *сагал* «сакал», *моюн-мойын* «моюн», *төш* «төш», *чүрек* «жүрөк», куу кижини *өкпе* «өпкө», тува. *хол*, куу кижини *кол* «кол», куу кижини *колдык-колтук* «колтук», *тырбак* «тырмак», *эйт* «эт», *өт* «өт», *бүүрек* «бөйрөк, боор», *баар*, куу кижини *паар*/түшт. диал. *буур* «боор», куу кижини *пил-пэл*/түшт. диал. *бэл* «бел», *хан* «кан», «тер», *дук*/алт. түшт. диал. *түк* «түк, жүн», *хыл* «кыл, баш түгү», *хырын, карын* «карын», *курсак* «курсак», *сөөк* «сөөк», *эрин* «эрин», *эгин* «ийин», *иж* «ич», тува. *кудурук*, куу кижини *куйрук-куйрык-койруг* «куйрук», *азыт* «азуу», *танак*/алт. түшт. диал. *тумчук* «таноо», куу кижини *төбө* «төбө»; куу кижини *мандай* «мандай», куу кижини *пүглө* «бүйлө», куу кижини *сабай* «саамай», *ээк таңдай* «таңдай», *сөөм* «сөөм», куу кижини *чаганак* «чыканак», *быгын* «быкын», *балдыр*, куу кижини *палдыр* «балдыр», куу кижини *киндиг* «киндик», *сөөл* «сөөл», *мең* «мең», куу кижини *көдөн* «көтөн», *түлээр (түлэ)* «түлө», *хойун* «коюн», *салаа*, куу кижини *сала* «салаа», *дук* «түк», куу кижини *сийдик* «сийдик», куу кижини *чыңыр-чыңырык* «чимкирик», куу кижини *өзөк* «өзөк(жалгоо)», *пой өкпе-баар* «өпкө-боор» (бул формалар кыргыз тилине караганда казак тилиндеги *шандыр, өкпе-баур* айтылыштарына окшош); куу кижини *кабырга-кавырга* «кабырга» «бой», куу кижини *эмжек-эмже-эм*

чек «эмчек» ж. б. *чилиг* «жилик», *ужа* «уча», *шандыр* «чандыр», *бут*, куу кижиге *пут* «бут»;

в) тамак-ашка байланыштуу аталыштары: *дус* «туз», *даш* *дус* «таш туз», *сүт* «сүт», *ажык сүт* «ачуу сүт», *инек сүтү* «инек сүтү», *сүт* «сүт», *чаа саган сүт* «жаңы саган сүт», *хымыс* «кымыз», *чөкпек* «чөбөгө», *коже* «көжө», *далган* «талкан», *ажыткы* «ачыткы», куу кижиге *позаа-позо-пуза* «бозо», *боорзак* «боорсок», *чиг* «чийки», куу кижиге *мырч* «мурч», куу кижиге *курут* «курут», *быштак*, куу кижиге *пыштак* «быштак», *эжегей* «эжигей», *саан* «саан», *саңмал* «саамал», *казы*, куу кижиге *казы* «казы», *кайбык* «каймак», куу кижиге *нуртка-нымыртка* «жумуртка»; «ДЛТ» да белгиленген мүн «суп» (Исхаков. Тувинский язык, 85) сөзү жолугат.

г) кийим-кеченин аталыштары: *тон* «тон(кышкы тон)», *тулуп* «тулуп», *кур* «кур», түнд. куу кижиге диал. *пүрүк* / түшт. диал. *пөрүк* «бөрк»; куу кижиге *мелей* «мээлей», *нең* «жең», *топчы* «топчу», *эдек* «этек» *улдуң* «ултан(таман).

д) мал чарбачылыгына байланыштуу атоолор: *теве* «төө», *аьт* «ат», *дай* «тай», *чылгы* «жылкы», *чылгычы* «жылкычы», «айгыр», куу кижиге *пее* «бээ», *дага* «така», *дерлиг* «тердик», *кулун* «кулун», *акта* «актоо (кастрация)», *буга* «бука», *бура* «буура», *быза* «музоо», *эңгин* «инген», *инек* «инек», *бызаалык инек* «музоолу уй», *саар инек* «саан уй», *деге* «теке», *хой* «кой», *кошкар* «кочкор», *өшкү* «эчки», *улаг* «улоо (улоо ат)», *хойжу* «койчу», *хыл* «кыл», *хунан* «кунан», *кулуннар* «кулундоо», *эзеңги* «үзөңгү», *хунажын* «кунажын», *мөөлээр* «мөөрөө», *серге* «серке», *одар* «оторжайыт», *саан* «саан», *ынаа* «унаа», *чыраа* «жорго», *чаваа* «жабагы», *аскыр арганчы* «аркан, аргамжы», куу кижиге *нокто* «нокто», *кажаа*, *төл* «төл», *өөр* «үйүр», *таңма* «тамга», куу кижиге *кызыр* «кысыр калды», *түң мал*, куу кижиге *пал* «мал», *мал кажаазы* «кашаа, мал кашаасы», *санакчы* «(мал) санакчы», куу кижиге *поос* «бооз». Аталгандардын арасынан *арганчы*, *тай*, *хунан*, *быза*, *инек*, *уй*, *хунажын*, *серге*, *деге*, *одар*, *төл*, *үзөңгү* сөздөрүнүн монгол тилдеринде да

жолугарын эске алганда, буларды монгол жана чыгыш түрктилдерине мүнөздүү локалдык көрүнүштөр катары карасак болот.

е) фауна аталыштары: *ыт* «ит», куу кижиге *мүрө-пөрү* / түшт. диал. *бөрү* «бөрү», *шөө-бөрү* «чөө» (гиена), *дилги* «түлкү», куу кижиге *тоңус* «доңуз»; *хаван* «каман», *те*, куу кижиге *теге-теке* «теке», *чылбыска* «жылбырскы», *адыг* «аюу», *кодан* «коён», *чычхан* «чычкан», *аң* «аң», *уя* «уя», куу кижиге *куш* «куш», *куу* «куу», *кас* «каз», *дурьяа* «турна», *сааскан*, куу кижиге *сагыскан-сааскан* «сагызган», *таан* «таан», *кускун* «кузгун», *бүркүт* «бүркүт», *үгү* «үкү», *таак* «тоок», *кас* «каз», *балык*, куу кижиге *палык* «балык», *шортан* «чортон», куу кижиге *алабуга* «алабуга», *пага*, куу кижиге *пага-пака* «бака», *бит* «бит», *курт* «курт», куу кижиге *ары-арыг* «аары», *аргар* «аркар», куу кижиге *элиг-элик* «элик», *диңц* куу кижиге *тийин* «тыйын чычкан», *күзөн* «ач күсөн», куу кижиге *подүне* «бөдөнө», *улар* «улар», куу кижиге *телген* «ителги»; *хартыга* «карчыга», *көген* «көгөн», *сайгак* «сайгак», *тылан* «жылан», ж. б.

ё) флорага, байланыштуу атоолор: *тал* «тал», *терек* «терек», *хадың* «кайың», *хымыш* «камыш», *дамыр* «тамыр», куу кижиге *күбүргэн* «көбүргөн», *таран* «таруу», *тегенек* «тикенек», куу кижиге *увак/ылбак* «уйгак, ит мурун», куу кижиге *пычан* «чөп» / түшт. диал. *өлөң* «өлөң (чөп)», куу кижиге *огоно* / түшт. диал. *согоно* «согон», куу кижиге *палтырган* «балдыркан», *кат* «карагат, мөмө», куу кижиге *кырчын* «тал, жаш талдар», *толоно* «долоно»,

ж) дыйканчылыкка байланыштуу атоолор: *арбай* «арпа», *сула* «сүлү», *саман/саван* «саман», куу кижиге *пырчак* «буурчак», *хавык* «кабык», *хендир* «кендир», *арык* «арык (сугат системасы)», *сугат* «сугат», *үлөш* «үлүш», *мажак*, куу кижиге *пажак* «башы, машак», *үргүлчү* «үргүлжү»,

з) үй-жай, курулуш атоолору: *өг* «үй», *ковуруг* «көпүрө», *сери* «сөрү», *кудук* «кудук», *дээрбе* «тегирмен» ж. б.

и) буюм-терим, курал-жарак атоолору: *дөжек* «төшөк», *кидис* «кийиз», *кидис ог* «кийиз үй», *эжик* «эшик», *көжеге*

«көшөгө», *илек/түшт. диал. элэк «элек», артынчак «артынчык», кымчы «камчы»; эзер куу кижиге ээр «ээр»; дерлик «тердик», дүдүк «түтүк», дыргак «тарак», дырбааш «тырмооч», түшт. диал. күрэк «күрөк», дузак «тузак», ча «жаа», мылдык «мылтык», куу кижиге сүбө «шомпол», мажы «машаа», отук «оттук таш», хылыш «кылыч», хын «кын», сып «сап», тув. бижек, кестик «кестик(кичине бычак)»; куу кижиге пыжак/түшт. диал. пычак «бычак» хомус «комуз», хармак «кайырмак», хап «кап, акша хавы «акча кабы», какпак «капкак», хыргы «кыргы», хирээ «араа», хачы «кайчы», балды «балта», кыскаш «кычкач», кижен «кишен», таар «таар», арганчы «аркан, аргамжы», багана «бакан», дүндүк «түндүк(боз үйдө)», хаалга «каалга», сава «сабаа», бышкы «бишкек», талгы «талкуу, талкы», хувин «көнөк», тавак «табак», аяк «(идиш)аяк», эзеңги «үзөңгү», саадак, куу кижиге садак «саадак», , шоор «чоор», хөрүк «көөрүк», куу кижиге шибеге «шибеге», эгее «өгөө», деспи «тепши», тевене «темене», билзек «билерик», дөжү «дөшү», чадыр «чатыр», чылапча «чылапчын», тук «туу», шана «чана», кезек «кесек», костук «көздүк», түшт. диал. кэмэ «кеме» Булардын ичинен арганчы, сава, саадак, эзеңги лексемаларын монгол тилдеринен кыргыз, тува тилдерине өткөн фактылары деп караганыбыз менен темене, каалга сөздөрү ичкилик диалектисине жеткен эмес. Б. М. Юнусалиевдин пикирине караганда, монгол тилдеринен бу сөздөр өздөштүрүлгөндө ичкилик уруулары кыргыздын негизги массасынан бөлүнгөн сибирден алыс башка аймакта болушкан. Бөлүнбөсө бу сөздөр аларга да жетмек. Ал эми акша, акша хабы айтылышында ачык эле казак тилинин таасири тийгендиги көрүнүп турат. Калган аталыштардын ареалдык стратификациясында жалпы түрктүк (дожек, дүдүк, дырбааш, кижен, кымчы, мылдык, пултук, саман, тон, тулуп, хап, хомус, хылыш, хын, ча, чадыр) жана чыгыш түрктүк (артынчак, арганчы, деспи, дөжү, дузак, дүндүк, кидис, кожеге, мажы, аяк, бышкы, хөрүк, ча, чылапча, ша-на) көрүнүштөр орун алган.*

к) табиятка байланыштуу түшүнүктөрдүн аталыштары. Мындай аталыштардын басымдуу бөлүгү жалпы түрктүк байыркы катмардагы сөздөрдүн катарында турат: чер «жер», ээн чер «ээн жер», ай «ай», булут, куу кижиге пулут «булут», куу кижиге үлгер «үркөр», шолпан, куу кижиге чөлбөн «чолпон жылдыз», сылдыс «жылдыз», дан «таң», хун «күн», чырык «жарык», хундүз «күндүз», куу кижиге түнтэ/түшт. диал. түндэ «түндө», от «от», чалын «жалын», чалбыыш «жалын», хаар «кар», терең «терең», терең хар «терең кар», хөл «көл», хөлчүк «көлчүк», агым «агым(суу агымы)», ковук «көбүк», былчак «балчык», куу кижиге пус «муз», доң, доң чер «тоң, тоң жер», доңмас суг «тоңбос суу», өрт «өрт», хөлеге «көлөкө», хыра «кыроо», куу кижиге айас «аяз», ж. б.;

л) диний түшүнүктөр менен оорунун атоолору: аза «азезил», куу кижиге поок «богоч», шайдан «шайтан», тас «таз», чычкак «чычкак»; алас-алас «алас-алас (аластоо)», каргыш «каргыш», толге «төлгө», думага /думаа «тумоо», дүлей «дүлөй», эмне «эмде»,

м) зат, металл атоолору. Булар дагын жалпы түрктүк байыркы катмарындагы сөздөргө кирет: кум «кум», дуз «туз», даш «таш», хул «күл(оттун калдыгы), меңги «мөңгү», алдын «алтын», чес «жез», демир/түшт. диал. тэмир «темир», хөмүр «көмүр», довурак «топурак»;

н) топоним компоненттери, рельеф, бөлүнүш, аралык аталыштары: куу кижиге арт «ашуу», боом «дарыянын үстүндөгү тоо кыркасы», таг-даг/алт. түшт. диал. туу «тоо», дөң «дөң», дөш «төш», ой «ой (түздүк)», өзөн, чан «жан (жака)», куу кижиге сас «саз», кежиг «кечүү», орун «орун», булуң «булуң (бурч), дүп «түп», дежик «тешик», ара «ара», чиге «тике», дески «тегиз», үңгүр «үңкүр», чайлаг «жайлоо», кыштаг «кыштоо, кыштак», алды «алды», соңгу «сонку», ырак «ыраак», ээн «ээн», куу кижиге аймак «аймак», арал «суу боюндагы талдуу жер», шалбаа «шалбаа», булак «булак», аржаан «арашан», сырт «сырт», чурт «журт»;

ң) өң-түс аталыштары: айыраң «ай ыраң», ак хар «ак кар», будук, куу кижиге пойыг «боёк», сарыг «сары», сарала

«сарала», *доругтай* «тору тай», *капкара* «капкара», *кара-көк* «кара көк», *карала* «карала», *караңгы* «караңгы», *ка-рараар* «карараар», *кок* «көк», *кула* «кула», *кызар* «кызар(уу)», *кыпкызыл* «кыпкызыл», *өң* «өң», *кызыл өң* «кызыл өң», *өңнеш* «өндөш, түстөш», *өңнүг* «өндүү», *сапсарыг* «сапсары», *саргарар* «саргарар» *ала-була* «ала-була», *алдын сарала* «алтын сары», *буурул* «буурул», *доруг* «тору», *когүлдүр* «көгүлтүр», *кара хүрек* «кара күрөң», *кызыл-сарыг* «кызыл сары», *кызыл-хүрен* «кызыл күрөң», *куу* «куу», *хүрең* «күрөң»;

о) сапат, касиет, форманын аталыштары: /түшт. диал. *дакшы* «жакшы», *кургаг* «куркак», *тайгыр* «тайгак», *тар* «тар», *алдырбас* «алдырбас», куу кижиге *пик*/түшт. диал. *бэк* «бек», *кырган кижиге* «карыган киши», *чылыг* «жылуу», *изиг* «ысык», *чымчак* «жумшак», *мактанчак* «мактанчаак», *чалданчак* «жалтанчаак», *чалданбас* «жалтанбас», *чартык* «жарты», *артык* «артык, ашык», *чалгаа* «жалкоо», *чааш* «жоош», *чаш* «жаш», *сөскур* «чечен, сөзмөр», куу кижиге *сибис*/түшт. диал. *семис* «семиз», *согур* «сокур», *эр* «эр», *сынык* «сынык», куу кижиге *тунуг*/түшт. диал. *соок* «суук», *суук* «суюк», *узун* «узун», *улуг* «улуу», *чуга* «жука», *чалбак* «жалпак», *чолдак* «кыска», *ээлдек* «ийилчек, элпек»; *аар* «оор», *оор* «ууру», куу кижиге *нэңил*/түшт. диал. *дэңил* «жеңил», *хир* «кир», *мерген* «мерген(меткий)», *бышкан* «бышкан», куу кижиге *чаа*/түшт. диал. *даңы* «жаңы», *ажыг* «ачуу, кычкыл», *төгерек* «тегерек», *бедик*/түшт. диал. *бийик* «бийик», *бүдүн* «бүтүн», *быжыг* «бышык», *кылын* «калын», *куруг* «курук», «уз(чебер)», *хөй* «көй(көп)», *оор* «ууру», *ооржу* «ууру», *оюк* «оюк», *эрке* «эрке», куу кижиге *эптиг*/түшт. диал. *эптү(ү)* «эптүү», куу кижиге *койыг*/түшт. диал. *койу(у)* «коюу», куу кижиге *кырлыг*/түшт. диал. *кырлу(у)* «кырлуу», *аңдара* «аңтара», *сепкил* «сепкил», *чакшы мукур* «мукур-кичине томолок», *чавыс* «жапыз», *аяар* «аяр(сак)», *кадыг* «катуу(киши)», *өжөн* «өжөр», куу кижиге *пүргү* «бүкүр», *майырык* «майрык», *салгын* «салкын жел», *кортук* «коркок», *солагай* «сологой», *чечен* «чечен», *шы-*

луун «шылуу», *шевер* «чебер», *сериин* «серүүн», куу кижиге *казы* «сасы», куу кижиге *силгин-силкин* «силкин», *белен* «белен, даяр», куу кижиге *сараң* «сараң», *тул* «тул, жесир», *төрө* «төрө»;

ө) ар кандай заттардын, түшүнүктөрдүн атоолору: *сөс* «сөз», *хевек* «кебек», *чең* «жең», *торгу* «торко, шайы», *орду* «ордо», *улус* «эл», *эш* «эш»(жолдош), *хаварык* «кабаруу(колдор)», *хараал* «кароол», *уш* «уч», *ис* «из», *күш* «күч», *садыг* «сатык», *ынаа* «унаа», *чыт* «жыт», *шын* «чын», *ош* «өч», *уйгу* «уйку», *эп* «эп», *сан* сан(число)», *муң* «миң», *саам* «саам», *сувай* «субай», *сылдаг* «шылтоо», куу кижиге *оо* «уу», куу кижиге *сана* «санаа», *түүн* «түйүн», *учук* «учук(жип)», куу кижиге *ура*/түшт. диал. *оро* «оро, чункур», *түмөн* «түмөн(он миң)», *чериг* «черик, аскер», *чогуш/согуш* «согуш, уруш», *арга* «арга», *олча* «олжо», *ыш* «ыш», *ус хаарык* «коңурук», *хөреңги* «көрөңгө», *хөө* «көө», *эрбек* «эрмек» ж. б.

п) кыймыл-аракет атоолору: *иш* «ич», *чөм* «чөм, чөмүл», *түш* «түш», *көр* «көр», *кир* «кир», *кыл* «кыл», *кут* «куй», *чыг* «жый», куу кижиге *шүй*/түшт. диал.* *чөй* «чой», куу кижиге *сын* «сын», *сындыр* «сындыр», *сун* «сун», *сыс* «сыз, сызылып агуу», *сыста* «сызда», *сура* «сура», *суур* «сууру», *кеш* «кеч», *көш* «көч», *бер* «бер», *бат* «бат, баттуу», *тут* «диал. тут, карма», куу кижиге *шык*/түшт. диал. *чык* «чык», *кет* «кий», *тот* «той», *чап*/түшт. диал. *дап* «жап», *тып* «тап», *теп* «теп», *төлдө* «төлдө», *чыт* «жат», *шып* «жап», куу кижиге *ой* «ой, каз, чек», *хөм* «көм», куу кижиге *пөл* «бөл», куу кижиге *сал* «сал», *сөк* «сөк», куу кижиге *пуг* «бүк», *быш* «быч», *быш* «бышуу, жетилүү», *тырт* «тарт», *тырба* «тырма», *сана* «сана», куу кижиге *сакта* «сакта», куу кижиге *саргар* «саргар», *сугар* «сугар», *сүрт* «сүрт», *сыкта* «ыйлап-сыкта», *сыдыр* «сыдыр»; *болуш* «болуш (бирөөгө)», *сыгырар* «ышкырар», *долдурар* «толтуруу», куу кижиге *сор* «сор», *мактаар* «мактаар», *хонар/хон* «конор,

*Алтайдын түштүк диалектиси

конуу», хор «кор(тутуу)», куу кижги *кэлти*/алт. түшт. диал. *кэлди* «келди», куу кижги *көрти*/алт. түшт. диал. *көрди* «көрдү», куу кижги *алтылар*/ түшт. диал. *алдылар* «алышты», куу кижги *кыйгыр* «кыйкыр», *кычыр* «кыйкыр», куу кижги *кыбала*/түшт. диал. *истэ* «кубала, изде», куу кижги *тик*/түшт. диал. *көктэ* «тик, көктө», куу кижги *пыч*/түшт. диал. *кэс* «быч, кес», *хүреш* «күрөш», *дирил* «тирил», *төгүл* «төгүл», *дежил* «тешил», *чажын* «жашын», *сагын* «сагын», *одун* «ойгон», *көрүн* «көрүн», *өөрөн* «үйрөн», *чылга* «жала», *сүз* «сүз», *сүзүш* «сүзүш», *чанган* «жанган» *ушкажыр* «учкашуу», куу кижги *соол* «соол», *азыра* «асыра, багуу» ж. б.

р) мезгил аталыштары: *шаг* «чак», *час* «жаз», *чай* «жай», *күс* «күз» *эрте* «эрте», *таң* «таң», куу кижги *орок ай* «орок айы», куу кижги *пийин* «бүгүн», *пиил* «быйыл», *пирзүүн* «бүрсүгүнү»;

с) тематикасы ар түрдүү аталыштар: *аң* «аң (уу), *дооратан* «туурадан, сырттан», *дагжы* «тоочу(тоолук)», *үстү* «үстү», *адак* «аяк, асты жак», *чаңгыс* «жалгыз», *чоок* «жук, жакын», ж. б. Мындай окшоштуктар өтө көп болгондуктан, аларды эпсиз уланта бербей, тизмебиздеги сөздөрдү ушулар менен гана чектейли. Бирок келтирген мисалдардагы жалпы кыргыздык сөздөрдүн басымдуу бөлүгү – байкашыбызча, тилдердин кыргыз-кыпчак тобуна, т. а., тува аймагы тарапта жашап турган «Улуу кыргыз мамлекети» мезгилинде калыптанган байыркы жалпылыктын калдыгына окшойт. Тоолу Алтайлыктардын түндүк диалектилериндеги уйгурлук элементтердин болушун алардын мурда уйгурларга чектеш аймактарда жашап, азыркы турган жерлерине кийин барганына байланышта түшүндүрсө болот.

Ал эми тувалыктардын лексикалык курамындагы кыргыз-кыпчактык жалпылыктардын калыптануусунда казак тилинин таасири бар экендигин үндөшүүгө баш ийбей, тыбыштык турпаты боюнча өзгөчөлөнгөн төмөнкүдөй фактылар тастыктай алат: *ойна* «ойно», *шортан* «чортон», *шолбан* «чолпон», *кошкар* «кочкор», *төлге* «төлгө», *солагай* «сологой», *өкпе-баар* «өпкө-боор», *шын* «чын», *шандыр* «чандыр», *шекпен*, *шай* «чай», *шөө-бөрү* «чөө», *өшкү* «эчки», *какпак* «капкак», *үңгүр* «үңкүр» ж. б..

Кара кытайлар мамлекети (XII–XIII кк.) мезгили

Токтолбогон өз ара чырдашуулар, сельжуктар менен болгон ийгиликсиз согуштар Караханилер мамлекетин начарлаткан. 12-кылымдын биринчи жарымында аларды каракытайлар басып алган. Каракытайлар байыркы кытай элдеринин урпактары болгон. Кытай булактарында аларды «кыдан», мусулман булактарында «каракытай» деп аташкан (*Кыргызстандын кыскача тарыхы*, 18-19).

Түндүк Кытайдагы Ляо мамлекети (907-1125-ж.) чжурчжен эли тарабынан талкаланып, ляо династиясынын өкүлдөрүнүн бири Елүй Даши кидандардын бир бөлүгү менен адегенде түндүк тарапка – Енисей кыргыздарына кире качкан. Бирок кыргыздар аны өз журтунан кубалап чыгарат. Елүй Даши батышка качып олтуруп, Эдил өзөнүнүн боюна орношот. Мында ал бытыранды кытай качкындарын чогултуп, бир катар түрк уруулары менен союз түзгөн. 1129-ж. ага 40 миңге жакын түтүн баш ийген. Елүй Даши өзүн «гурхан» (хандардын ханы жарыялап, Каракытайлар мамлекетин негиздеген. Бул убакта ич ара чырдашуулардан караханийлердин Чыгыш кагандыгы алсызданып калган. Чыгыш кагандыктын жерлерин өзүнө оңой эле багындырып, Елүй Даши жаны Си Ляо (Батыш Ляо) мамлекетин негиздеп, Баласагунду (каракытайча Хосун ордо) өзүнүн башкы шаарына айландырган. Енисей дайрасынан Сырдарыяга чейинки зор аймакты башкарып калган (*Кыргызстандын кыскача тарыхы*, 18). *Караң № 3-картаны*.

Каракытайлар Түндүк Кытайды бүт багындырып, огуздарды кысып чыгарат, алар батышка көчүүгө аргасыз болушат, Жетисууга басып кирип, кийин XII к. ортосунда Орто Азияга келишет (*Баскаков. Тюркские языки*, 51). Монгол уруусунан болгон Наймандардын башчысы Күчлүк 1210-ж. Өзгөндөгү гурхандын казынасын басып алган... Каракытайлардын жана наймандардын мамлекети 90 жылдан ашуун убакыт жашап, чыгыштан келген монгол баскынчылардын

соккусунан кыйраган (*Кыргызстандын кыскача тарыхы*, 18-19). В. В. Бартольддун «Монголдор түзгөн Монголиянын батыш тарабындагы мамлекеттин тили бара-бара түрк тилине айланган» (В. В. Бартольд. История турецко-монгольских народов, 17) деген пикири ичкиликтердин курамындагы найман уруусуна да тиешелүү болушу мүмкүн.

В. Я. Бутанаев менен Ю. С. Худяков «Кидандардын батыш чеги Алтайга чейин жетет. Кидандар бирдиктүү кыргыз элин экиге бөлүп салат. Кыргыздардын бир бөлүгү Саян-Алтай менен Түндүк-батыш Монголияда калса, башка бир бөлүгү Чыгыш Түркстанда калат... Х кылымдын аягында бул кыргыздар турфандык уйгурларга көз каранда абалга туш болушат» (Бутанаев, Худяков, 65) деген маалыматты беришсе, кыргыз тарыхына арналган бир эмгекте «Каракандар бийлигине чейинки аралыкта Борбордук Азияда 100 жыл жашаган «Улуу кыргыз мамлекети» кара кытайлардын(кидандардын) X-XII кк. жасаган жапырыгынан улам кулаганда «II к. Борбордук Азиядагы кыргыздар бытырандылыкка учураган» (Хронология, 219) деп жазылат. Якуттардагы «Кыргыз ому» деген чоң уруу, Тувалыктардагы, Уралдагы ж. б. аймактардагы кыргыз уруулары да ошол мезгилде тараган болсо керек. Андай жапырыктын натыйжасы «Манас» эпосундагы төмөнкүдөй ыр саптарында да сакталып калган Маселен: каары күчтүү Алооке хан Ороздунун он уулуна:

Бирөөндү айдайм Оролго

Бирөөндү айдайм Эренге

Бирөөндү түшүрөм акыр тереңге!

Бирөөндү айдайм Казакка

Мына минтип салам азапка.

Бирөөндү айдайм Кангайга

Бирөөндү айдайм Алтайга! (Манас, 1 китеп, 63)

деп опурулуп гана койбостон, ал оюн ишке ашырат. Натыйжада,

Кайран Балта, Жакыпты

Айылы менен көчүрүп,

Алтайды көздөй айдады.

Бирөө качты Эренге

Бирөө түшүп кетти тереңге.

Үсөндүн колун байлады,

Орконду көздөй айдады.

Байдын колун байлады,

Желпиниш көздөй айдады (Манас, 1 китеп, 64)

деп туш-тарапка айдалат. Анын чын экендигин кыргыздардын Уралда, Енисейде, Алтайда, Лобнордо, Фуюйда, Тениртоодо ж. б. аймактарда турушу далилдей алат. Бирок эпостун текстиндеги кыргыздардын мындай чачылуулары бизге кидандардын (кара кытайлардын) жапырыгын көбүрөөк элестетип турганы менен, алардын мааниси Алоокеге чейинки деле тарыхый окуяларды чагылдырышы мүмкүн. Болгону кара кытайлардан мурдакы тарыхый окуялар улам катмарлана берип, элдин эсинен чыгып кеткендиктен, бизге ал 11-кылымдагы кидандардын жапырыгын гана көбүрөөк элестетип калгандай туюлат. Ошентсе да бу саптардагы **Кангайга дегени, Монголия менен Кытай тараптагы Хинган тоолорун, т. а., «Кангай монг. Кан-эң жогорку эгиз, бийик; хая-аска, аскалуу бийик тоо»**. Батыш Монголиядагы бийик кырка тоо. Кээде ошол жерде жашаган элдин аты болуп да айтыла берет. Негизинен калмактарга карата колдонулган. Себеби, алар Кангай тоосунун батыш тарабын мекендеп, кыргыздарга коңшу жашап турушкан (Самар Мусаев. 2015, 563) же Т. Абдыракуновдун көз карашы боюнча Орто Азиядагы Кангайдын Кара Тоосун; Алтайга дегени азыркы окумуштуулардын түшүндүрмөсү боюнча, жалпы Алтайды, б. а., Тоолу Алтай, Хакасия, Тува, Монголия чөлкөмүндөгү тоолорду туюндурса, белгилүү манас таануучу С. Мусаев «Манас» эпосунда жолугуучу жер-суу аталыштарынын ареалына талдоо жүргүзүүнүн негизинде, Алтай деп, анын конкреттүү бир бөлүгү б. а., Иле-Иртыш аймагы катары түшүнүү керек, — деп түшүндүрмө берген (Самар Мусаев, 1-том, 505). Бирок башка эмгектерде Алтай — кеңири аймактарды: Тоолу Алтай, Монголия, Байкал, Кытай тарап-

тагы жерлерди түшүндүрөт (Караң. Ал ж-дө: Международный форум Алтайская цивилизация и родственные народы Алтайской языковой семьи. – Б., 2017); Эренге дегени «алыс жер, элдин алыскы чет жакасы» (Самар Мусаев, 635) же «Манастын» аталган китебинде Иран тарапты (б. а., Орто Азияны); Оролго дегени Уралды (Башкортстанда азырга дейин - тили башкырларга да татарларга да окшобогон өзгөчө диалектиде сүйлөшкөн башкыр-кыргыздары, ошондой эле Татарстандын бир нече райондорунда мурдатан бери турган кыргыздар турушат); тереңге дегени Ички Кытайды (азыр Фуюй, Сары уйгур, Лобнор ж. б. деп аталган аймактардагы кыргыздардын ата-бабаларын) туюндурушу мүмкүн. Ушинтип, чар тарапка (Монголияга, Кытайга, Тоолу Алтайга, Орто Азияга, Уралга) чачылып кеткенге дейре «Улуу кыргыз дөөлөтү» мезгилиндеги кыргыз урууларынын баары Енисей жазма эстеликтериндегидей жалпы бир элдик оозеки тилде сүйлөп келген деп божомолдоого болот. Таралып, чачылгандан баштап, алар түрдүү гео-этно-маданий чөйрөгө кабылуусуна байланыштуу, тилдери да ар башкача нукта, багытта өзгөрүүлөргө кабылат. Маселен, Каңгайга, Монголияга кеткен кыргыздардын баары түгөлүнөн монгол, казак тилдерине ассимиляцияланып, азыркы учурда салт-санаасын, үрп-адатын, тилин биротоло унутушкан абалга жетсе, тереңге кеткен башка бир бөлүгү, маселен, Кытай Эл Республикасынын Хейлунцзян уездинин провинцияларына түрдүү кылымдарда күч менен айдалып кеткен кыргыздардын тили – Енисейлик жазма кыргыз тилинен өзгөчөлөнгөн, IX кылымга чейинки байыркы кыргыз оозеки тилинин элементтерин сактаган абалдагы тилде сүйлөшүшөт. Хейлунцзян провинциясындагы кыргыздардын тили тууралуу мындай фактылар Э. Р. Тенишевдин «Байыркы кыргыз тили» жана Ху-Жум-Хуанын «Чыгыштагы түрк тили» аттуу эмгектеринде даана чагылдырылган.

«Манас» эпосундагы мына ошол Оролго кеткендер деп Башкыртстан менен Татарстанды эсептегенге негиз бар. Анткени, ал жердеги кыргыздар жөнүндөгү Youtube кана-

лында берилген «Башкиры племени Кыргыз» деген видео-маалыматты кыргыз окурмандарына ылайыктап Кыргыз Республикасынын Башкортстандагы элчиси **Ильяс Бекболотов** макала түрүндө интернетке чыгарган. Ошондой эле «История башкирских родов кыргыз. т. 10» деген китеп, С. Ф. Миржанованын «Северо-западные диалекты башкирского языка» ж. б. китептер жарыяланган. «История башкирских родов кыргыз» деген 807 беттен турган фундаменталдык китепте башкыр-кыргыз уруусунун 11 гаплотопто-ру, этникалык окшоштугу, таралышы, санжырасы, элинин саны ж. б. маалыматтар абдан кеңири берилген. Биз ошол аталган эмгектердеги материалдардан китебибизге ылайыктуу болгон жерлерин гана тандап алдык.

Оролго (Башкортстанга, Татарстанга) кеткен кыргыздардын тили

«Азыркы Башкортстанда өздөрүн енисейлик кыргыздардын тукуму деп эсептешкен адамдар бар. Булар өздөрүн «Башкыр кыргыз» деп аташат. Башкыр окумуштууларынын божомолу боюнча кыргыздардын бир тобу Башкортстанга болжол менен IX кылымда (видеосу менен коштолгон текстте «Енисейик кыргыздардын тукуму деп эсептелген башкыр кыргыздары Сырдарыянын жээктерине, кийин Волганын оң жээгине, ал жактан Бугулма-Белебеев дөңсөөлөрүнө көчүп келишет. XIII-XIV кылымдарда Белая дарыясынын чөлкөмүнө отурукташат. Түштүгүндө башкыр-кыргыздардын жери Ик дарыясынын башталышына чейин жеткен») VIII-X кылымдарда республиканын батыш тарабына көчүп келишип, башкыр элинин калыптануусуна катышышкан. Белгилүү башкыр этнографы Раиль Кузеев, ошондой эле россиялык археолог, антрополог, этнограф С. Руденко башкыр кыргыздарын Енисейдин баш тарабындагы, б. а., азыркы Красноярский крайынын түштүк тарабында жашаган енисей кыргыздарынын тукумдары деп эсептешкен». Анын далили катары автор төмөнкүдөй бир фактыны келтирген.

«Эгерде азыркы Башкортстандагы дарыялардын аталышына көңүл бурсак, кызыктуу бир нерсе көзгө чалдыгат. Бул жөнүндө Илишевский тарыхый-край таануу (Азыркы Башкортстандагы Илишевский району кыргыз уруусундагы башкырлардын жашап турган аймактардын бири) музейинин директору Рустам Камалов мындай дейт. «Маселен, азыркы Хакасиядагы Енисейдин бир куймасы – Базы деп аталат. Ал гана эмес ал жерде азыр Усть-Базинск деген шаар турат. Бизде (Башкортстанда) дагы ушундай аталыштагы бир нече суулар агат. Илишевский районунун аймагында Базы суусу агып жатат. Яу Базы, Тол Базы деген да ж. б. суулар бар.

Башкортстандын Илишевский району этнографиялык жагынан караганда өтө кызыктуу. Ал райондо башкырлардын «елан» жана «кыргыз» деген эки уруунун тукумдары жашашат. 1913-жылы чыккан татардын «Шура» деген биринчи адабий журналына башкыр кыргыздардын эски шежереси (санжырасы) жарыяланган. Анда алардын түбү катары Коргут Ата көрсөтүлгөн. Башка варианттарда Кандыр же Калдар бей. Андан Ахмед бей, андан Мухаммед бей, Джана бей, Кушук бей – ал болсо Башкортстандын Илишевский районундагы Иске Кыргыз кыштагында жашаган. Кушук бейдин тукумдары – Кылчан жана Тануч Куккузовдор орустун Романдар династиясынын биринчи падышасы – Михаил Федоровичтен башкыр кыргыздарынын жеринин чегин так көрсөткөн жалованный грамота (жер-суу, адам ж. б. берилген укук кагаз) алышкан. Ал жерлерге Башкортстандын азыркы Бакалинский, Илишевский, Шаранский райондорунун басымдуу бөлүгү кирген, алар болсо Кыргыз волостунун курамында турган. Кыскасы, бул жерлерде башкырлашкан кыргыздар жашаган.

Буга чейинки жылдардагы маалыматтарды текшерүү иштери боюнча караганда Башкортстандагы кыргыз уруусунун курамына 49 айыл кирген. Ошолордун арасынан Иске Кыргыз кыштагы Илишевский районунда гана эмес, Башкортстан боюнча да эң байыркы жана жергиликтүү эл жа-

шаган жай болуп саналат. Анын тарыхы 17-кылымдын башына барат. Сол тарабында жашаган Кыргыз уруусунун жерге ээлик кылган өкүлдөрүн «асаба башкыр» же «жери барлар», ошондой эле «вотчинный» башкырлар деп аташкан.

Кыргыз уруусундагы башкырлар азыркы учурдагы Башкортстандын Краснокамский, Илишевский, Бакалинский, Шаранский жана Тумазинский райондорунда турушат. Коңшулаш Татарстандын Бавлинский, Альметьевский, Азнакаевский жана Актаныш райондорунда да жашашат. Мына ушул райондордун баарында Кыргыз уруусу деп аталган башкырлардын 55 айылы бар. *Караңыз ал тууралу № 4–10-карталарды.*

Башкыр кыргыздардын өздөрүнүн айтуусу боюнча, алардын тили башкыр менен татар тилдеринин ортосунда турат.

Бакалинский районунун Токтогулов кыштагынын тургуну Мударрис Мусиндин айтуусу боюнча «Биздин жерде башкырча да, татарча да таза сүйлөшпөйт. Окумуштуулар дагын түндүк-батыштагы башкырлардын өзүнчө диалектиси бар дешет. Бизде өзүбүздүн диалект» (*Ильяс Бекболотов, История хороша для тех, у кого она есть, смешна для тех, у кого ее нет и бесполезна для тех, кто ее не помнит*) деген макаласынан). Алардын тили тууралу «История происхождения башкыр рода кыргыз» деген китепте башкыр диалектологиясынан алынган төмөнкүдөй фактылар берилген:

Үндүүлөр системасы башкыр адабий тили менен негизинен бирдей. Ошону менен бирге аларда жалпы түрктүк (д) менен (з) ордуна (з) колдонулат: *керзем* «кирдим», *үзем* «өзүм», *казак* «мык» (52-б.);

Башкыр ад. т. (й) ордуна жумшак (ж) колдонулат: *йангыр жауа* «жамгыр жаап жатат», *Казан йағыла барганым жук* «Казан жагына барганым жок»;

Башкыр ад. т. (с) болсо анын ордуна жалпы түрктүк (ч) колдонулат: *чын* «чын», *чак* «чак», *бакча* «бакча», *башкортча* «башкырча» (53-б.).

Морфологиялык системасында башкыр адабий тили менен жалпылыктары да, айырмачылыктары да бар: төмөнкү бель-иктик говорунда көптүк сандын жана жалпылама тандык мүчөлөрү 4 вариантта: *урманлар* «токойлор», *малайлар* «балдар», *картлыx* «карыган», *карлы* «кардуу» жолугат;

Жөндөлүшү: *Атооч бозай, кеше*

Илик бозайның/бозайнын, кешенең/кешенен

Барыш бозайга, кешегэ

Табыш бозайны, кешене

Жатыш бозайа, кешезе

Чыгыш бозайан, кешезан (54-б.).

Башкыр кыргыздардын тили жөнүндөгү толук маалыматты башкыр диалектилерине арналган эмгектерден, атап айтканда, азыркы китептен жана *Миржанова С. Ф.* Северо-западный диалект башкирского языка. -Уфа, 1991; Башкирская диалектология. -Уфа, 1963; *Т. Г. Баишев.* Башкирские диалекты в их отношении к литературному языку. -М., 1955; *Л. Т. Махмутова.* О татарских говорах северозападных районов Башкирской АССР. »Материалы по татарской диалектологии». -Казань, 1962 ж. б. эмгектерден табууга болот.

Жазуу жагына келгенде башкырлык жана татарлык кыргыздардын Оролго келген байыркы мезгилинде Енисей жазуусун колдонушу мүмкүн. Андан кийин араб жазуусун колдонуп, латынга өткөн. Азыркы учурда алар кириллицага негизделген Башкыр жана Татар алфавиттерин колдонушат.

Алтайга, Алтайдан Теңиртоого көчкөн кыргыздардын тили

Э. Р. Тенишевдин пикири боюнча, XIII-XIV кк. Алтай мезгили деп аталат. Монголдордун кысымына байланыштуу кыргыздардын бир бөлүгү Алтайдын түштүгүнө көчүп барышат. Ал жердеги кыргыз тили алтайдын түштүк диалектисиндеги урууларынын тагдыры менен бирдей болот (*Тенишев, 1998, 95*). Ал мезгилдеги кыргыз уруулары кып-

чак тобундагы түрк тилдердин өкүлдөрүнөн болгон тоолу алтайлыктар менен бир нече кылымдар бою чогуу туруп калышат.

Натыйжада, алтай кыргыздарынын тили акырындык менен батыштык й-тибиндеги тилге өтөт. Акад. Б. М. Юнусалиевдин пикирине караганда азыркы жалпы элдик оозеки кыргыз тили, бизден алыскы кылымдарда, болбоду дегенде эле жарым миң жыл мурда азыркы кыргыздардын жашаган Теңиртоо аймагындагы кийинки 4-5 кылымда эмес, енисей кыргыздарынын тарыхынын биринчи мезгилинде, б. э. алгачкы сегиз кылым аралыгында калыптануусу мүмкүн, аны жогоруда биз белгилеген хакас менен тува тилиндеги жалпылыктар көрсөтүп турат. Анын(жалпы элдик оозеки кыргыз тилинин – Ж. Ж.) биротоло калыптанган мезгили кыргыз элинин экинчи мезгилине, VIII-XII кылымдарга, б. а., кыргыз мамлекеттүүлүгүн бузган каракытайлардын(кидандардын) каптоосуна чейинки аралыкта болушу мүмкүн. XIII кылымда башталган монголдордун чабуулу аны биротоло талкалады. Кыргыз тили менен анын баардык диалектилеринин жана түштүк алтайлык диалектисинин ортосундагы узакка созулган байланыштын экинчи мезгилинде үстүдө биз көрсөткөн жалпыкыргыздык-алтайлык белгилер калыптанды- дейт. Муну ал «К истории о формировании общенародного киргизского языка» деген көлөмдүү макаласында тилдик, этнографиялык, фольклордук фактылар менен абдан аргументтештире жазып, андай жалпы кыргыздык элдик оозеки элементтерди кыргыз уруулары Теңиртоо аймагына кошо ала келишкендигин баса белгилеген. Бу жердеги Б. М. Юнусалиевдин мындай пикири, келтирген аргументтери калетсиз айтылган. Ошентсе да Б. М. Юнусалиев айткан кыргыздын жалпы элдик оозеки тилинин калыптанышы тууралу азыркы пикири, биздин оюбузча, башка топторго караганда Адигине, Тагай урууларына, б. а., кыргыз тилинин түндүк жана түштүк-чыгыш диалектилерине көбүрөөк тиешелүүдөй сезилет. Анткени, андай жалпы элдик белгилер ичкилик урууларынан өзгө-

чөлөнүп, Адигине-Тагай уруулары жайгашкан аймактарда азыркыга чейин туруктуураак да, көбүрөөк да сакталган. Андай болушу биздин оюбузча, төмөнкүлөргө байланышкан.

Чачылып кеткенге дейре кыргыз урууларынын баары Енисей эстеликтериндеги жазма нормага окшогон, байыркы жалпы бир элдик оозеки кыргыз тилинде сүйлөп келишкен өңдөнөт. Андай байыркы жалпы элдик оозеки кыргыз тилинин негизи Енисей мезгилинде, андан кийин IX-X кылымдардагы 100 жылчалык мезгилге созулган «Улуу кыргыз мамлекети» мезгилинде (80-100 жылча чогуу турган мезгили бекер кетпеген чыгар) түптөлүп, Тоолу Алтай доорунда улантылган болуу керек. «Улуу кыргыз мамлекети» ыдырап, чачылгандан тарта, кыргыз урууларынын тилдери түрдүү тилдик чөйрөгө, ар кандай шарттарга кабылганына байланыштуу, тилдери дагын ар башкача нукта, багытта өзгөрүлө баштаган. Маселен, Енисей аймагында калгандары азыркы хакас тилине же анын качы, сагай, шор өңдүү диалектилерине (Межекова 49-57)* окшогон же аларга жакын тилде, енисейлик элементтерди көбүрөөк сактаган байыркы кыргыз тилинде сүйлөөсү мүмкүн. Ал эми Алтайга көчкөн кыргыздардын тили, өнүгүүнүн башка шартына, т. а., кимак-кыпчак тобундагы түрк тилдердин өкүлдөрүнө жанаша аймактарда жашашып, жакын тектештик абалында турган тоолу алтайлыктар менен бир нече кылымдар бою бир аймакта чогуу туруусунун натыйжасында, кыпчак тобундагы тилдерге, ошонун ичинде тоолу алтайлыктардын тилине окшогон фонетикалык, морфологиялык жана лексикалык көптөгөн жалпы элементтерге ээ болот. Мына ушундай фактыларды негиздеп, акад. Б. М. Юнусалиев азыркы жалпы элдик оозеки кыргыз тили кыргыз эли жашап турган азыркы аймактарында эмес, бизден алыскы кылымдарда, кеминде 500 жыл мурда, башкача айтканда Тоолу Алтайда турган мезгилинде калыптанганын жана жалпы кыргыздык андай элдик оозеки элементтерди

кыргыз уруулары орто кылымдарда Теңиртоо аймагына ала келишкенин айткан.

Аталган макаласында фонетикадагы, грамматикадагы жана негизги сөздүк фондудагы туруктуу элементтердин биримдигинен түзүлгөн жалпы элдик белгилерди тарыхый жагдайдан талдоо жүргүзүү менен анын (жалпы элдик белгилердин) төмөнкүдөй төрт топтон турарын бөлүп көрсөтөт:

1-топко жакын тектеш жана алыс тектеш тилдери менен жалпылыкты түзүп турган эң байыркы төмөнкүдөй элементтерди киргизет:

1) Калыбына келтирилген унгу морфемалар (маселен, «ка» унгусу монголдо «хага – жабуу», түрк. «кап – жабуу, кармоо»; «са» унгусу түрк. «сана-саноо» жана «сан – эсеп», монг. «сана – ойлонуу»; «йу» түрк. «йук – жүк», як. «сук – жүктөө» жана монг. «зеге- ташуу» ж. б.).

2) Айрым унгу сөздөр (маселен, түрк. «саг» – жана монг. «сага- доить»; түрк. «сура, сурга – суроо», монг. «сурга- үйрөтүү, окутуу»; түрк. «тун» жана монг. «тун-сууну тундуруу»; түрк. «кон – конуу, түнөө; отуруу, конуу(куш ж-дө)», монг. «хони- конуу, түнөө» ж. б.).

3) Грамматикалык маанилери менен эң байыркы сөз жасоочу жана сөз өзгөртүүчү морфемалар(маселен, түрк. «-ра», монг. «-р-» сөздөрдө: кырг. «күбүрө-күбүрөө», монг. губэр – күбүрөө, нааразы болуу», кырг. «күбүр-шыбыр» менен кошо; түрк. «сач, чач-чачуу», «ра»>«сачира, чачира», монг. «ца-цира-чачыра»; афф. «-кай», «-хай», түрк. аңкай», монг. аңгай-эстөө, оозу ачылуу» ж. б., түрк. «аң-аң сезим» жана «аң-чункур»; «-л»: монг. «арил-тазалануу», түрк. арым «тазала, тазалануу», муну менен кошо түрк. «арыт- тазалоо» жана монг. «арта- тазалоо».

4) 11 - жактагы жекелик сандагы буйрук ыңгайды берүүчү этиштик негиздердин грамматикалык мааниси: түрк. «саг», монг. «сага-доить».

5) Туунду сөздөрдүн жалпы түзүлүшү (унгу+сөз жасоочу афф. + префикстөө жок учурдагы сөз өзгөртүүчү афф.), ошондой эле сүйлөмдөр (баяндоочтон мурда ээ келет, аныкталуучунун алдында аныктоочу келет ж. б.).

6) Үндүүлөрдүн жоон ичкелиги менен шартталган үндөшүү законунун аракети.

7) Негизги сөздүк фонду тармагына тиешелүү болгон алдыдагы орток унгу сөздөрдөн тышкары байыркы түшүнүктөрдү жана нерселерди туюндурган төмөнкүдөй жалпы сөздөрдү: анатомиялык, мал чарбачылык, жер иштетүүгө байланыштуу негизги аталыштарды, тууганчылык терминдери менен эмгек куралдарынын ж. б. аталыштарын кошууга болот. Маселен:

а) анатомиялык терминдер: «бел-бел», монг. «бел-бел»; кырг. «жүрөк», монг. «зурхен-жүрөк»; кырг. кыл-«кыл, жүн» (көбүнчө жал жана куйруктун кылы жөнүндө), монг. хилгасун- аттын кылы»; салышт. кырг. ошол эле унгу «кылкан- балыктын кылканы» ж. б.;

б) тууганчылык терминдери: кырг. «ага», монг. (халх.) «ахха – ага»; кырг. «бажа», монг. «база-бажа»; кырг. «жээн», монг. (жазм.) «жэге», халх. «зээ – жээн»; кырг. «күйөө», бай. уйг. «күйэту», монг. «күрьгэн- күйөө» ж. б.

в) эмгек куралдары: кырг. «балта», монг. «балта – балта»; кырг. «бургу», монг. (бур.) «бурьги – бургу»; кырг. «бүлөө», монг. (жазм.) «билагу – бүлөө»; кырг. «тегирмен», монг. (жазм.) «тегерме – тегирмен»; кырг. «кайчы», монг. «хайша-кайчы» ж. б.

г) мал чарбачылык терминдери: кырг. «айгыр», монг. «азирга – айгыр»; кырг. «бука», монг. «буха – бука»; кырг. «буура», монг. (жазм.) «бугра-буура»; кырг. «музоо», монг. (жазм.) «бирагу - музоо»; кырг. «төө», уйг. «тугэ», монг. «темеген – төө»; кырг. «кой», түркм. «коин», монг. «хонин – кой» ж. б.

Б. М. Юнусалиев баштап койгон алыс тектештик абалындагы кыргыз менен монгол тилдериндеги орток сөздөрдүн лексика-тематикалык топтору С. Сыдыковдун китептеринде, проф. Ү. Асаналиевдин, С. Жумалиевдин докторлук диссертацияларында жана макалаларында; И. Абдувалиевдин макаласында, К. Токтоналиев менен авторлукта жазган биздин «Байыркы кыргыз тили (Эң байыркы доор)» деген ки-

тебибизде, жана макалаларыбызда чагылдырылган. Аларды мындайча улантса болот:

а) дене мүчөлөрүнүн аталыштары: монг. харц, хараа «көз», калм. харх «көрүү, кароо»; сөөк «сөөк, тууган», монг. шоо «сөөк»; калм. маңна, монг. магнай, бур. магнай «мандай»; калм. альхан, монг. диал. алага, алга «алакан»; монг. дал «далы»; монг. хабирга «кабырга»; омууроо, монг. омруу «омууроо»; монг. сөйем /сөөм «сөөм», монг. тамыр/тамир «тамыр»; монг. табан «таман»; монг. гары «кары»; монг. танага «таноо»; монг. мүйлэ «бүйлө»; монг. хулузу «кулжу»; калм. бахлур, монг. багалзуур «бакалоор»; калм. бульчн, монг. булчин «булчуң»; калм. гиже «кежиге»; калм. цецге, монг. цецгий «чечекей»; монг. көгемей/хөөмий «көмөкөй»; калм. делн, монг. дэлэн «желин»; жудурук, монг. нударга, калм. нудрм «муштум, Көл гов. жудурук»; калм. севг «сепкил»; монг. бэлхуус «бел»; шири, монг. шир «шири»; монг. бөөр «бөйрөк»; калм. шил «шили»; калм. дел, монг. дэл «жал»; монг. тагнай, калм. таңна «тандай»; калм. зуркен-зуркн, монг. зурх «жүрөк»; монг. зус «жүз»; монг. хоншоор, калм. хоңшар «каңшаар»; калм. керсн, монг. хэрсэн «керчөө» ж. б.

б) тууганчылык терминдери: кырг. кайын, монг. кадым/хадам/хазан; кырг. чака(бала-чака), монг. цага «майда балдар»; кырг. ажын(абысын-ажын), монг. авсан/ажын; кырг. *куда, *кудагый, *бөлө, *эже, *жээнчер, *төркүн ж. б. (* белгиси коюлган сөздөрдүн монгол тилдеринде да ошондой, же ошого жакын түгөйлөрү бар дегенди туюндурат).

в) эмгек куралдары: кырг. темене, монг. тебене/тэвэн; кырг. шибеге, монг. шөвөг; кырг. шаты, монг. (жазм.) шат ж. б.

г) жан-жаныбарлар жана мал чарбачылык терминдери: *аң, *арстан, *бөлтүрүк, *булгун, *суусар, *бөжөк; *ат, *бодо, *бөкөн, *жейрен, *жайра, *бугу, *күзөн, *жорго, *серке, *мал, *кочкор, *ирик, *эчки, *теке, *атан, *тайлак, *бото, *мечин, *кунан, *кунажын, *өгүз.

д) оокат-азыктардын аталыштары: *айран, *бал, *боорсок, *бозо, *кебек, *көрөңгө, *саамал.

е) флора аталыштары: *буурчак, *мурч, *арпа, *буудай, *бута, *өлөң, *караган, *чычыркана, *карамык, *чечек.

ё) кийим-кечек жана анын бөлүктөрүнүн аталыштары: *малакай, *кементай, *мээлей, *жака, *жегде

ж) үйгө, курулушка байланыштуу атоолор: *босого, *кереге, *кемеге, *коломто, *айыл, *жолум (үй), *кашаа,

з) турмуш-тиричилик буюмдарынын аталыштары: *аяк, *табак, *сабаа, *көнөк, *элек, *капкак, *тулга, *туурдук, *шырдак/шырдамал, *кийиз, *нокто, *жүгөн, *чылбыр, *аргамжы, *турнабай, *канжыга, *саадак, *сүмбө, *үкөк, *кундак, *шибеге

и) метал ж. б. аталыштары: *алтын, *темир, *жез, *болот

к) өң-түс атоолору: *кара, *көк, *ала, *сары, *боз, *күрөң, *кула, *буурул, *чабдар

л) мезгил өлчөмүнүн атоолору: *чак, *таң эрте, *түн, *караңгы,

м) аралык өлчөмүнүн атоолору: *алыс, *жуук, *төтө, *ары, *арты,

н) рельеф, ландшафт аталыштары: *арал, *бел, *талаа, *чоку, *чийыр, *бөлтөк, *аймак,

о) жаратылыш кубулуштарынын аталыштары: *теңир, *чагылган, *муз, *кыроо, *толкун, *тозоң, *жут, *деңиз, *булаңгыр

ө) кыймыл-аракет атоолору: *ыргы, *төрө, *каңда, *төөнө, *моко, *ныгыр, *ирме, *ээрчи, *кура, *чирке, *корголо, *алыста, *чуркура, *бөкчөй, *торсой, *сонурка, *дегде, *кутур, *жүдө

п) сын атоочтук маанидеги аталыштар: *сонун, *тең, *катуу, *аксым, *жалкоо, *чийрак, *сергек, *шылуун, *жоон, *бүкүлү, *чийки, *бүтүн, *бүркөк, *сейрек, *чылый/чылгый, *тегиз, *жайдак, *көңдөй, *сокур, *курч, *субай, *кашаң, *терс, *олоң(чач)

р) тактооч: *өйдө, *бачым, *дагы, *улам, *белен, *чогуу, *өтө ж. б.

11-топко жакын тектеш (түрк) тилдер үчүн жалпы болгон кеңири тилдик кубулуштарды кошот. Эң байыркы бел-

гилерди сактаган бул тилдердин басымдуу бөлүгү (маселен, баардык байыркы түрк жазма эстеликтери, азыркы колдонулуп жаткан тилдер) үндүүлөр системасында гана эмес, үнсүздөр системасында да алардын колдонулушунда да дээрлик бирдей закон ченемдүүлүктөрдө окшоштукту сактап турат. Негизги сөздүк фондунун эң байыркы бөлүгү, айрыкча, анын кору-уюткуусун түзгөн унгу сөздөр, фонетикалык жана семантикалык айрым белгилери жагынан гана классификациялык кайсы топторго тиешелүүлүгү боюнча айырмаланбаса, негизинен бири-бирине толук дал келет: салышт. огуз. «даг», түшт.-чыг. «таг», кыпч. «тав», кырг. «тоо-тоо», як. «тыя-токой»; огуз. «баг», кыпч. «бав», кырг. «боо», як. «быа-байлоо, жип»; огуз. «саг», кыпч. «сав», кырг., алт. «саа», як. «ыа-доить». Жакын тектеш тилдердин бардыгынын ортосундагы (айрыкча классификациялык бир топтун ичиндеги) грамматикалык категориялардын (жөндөмө, этиштик жана сөз өзгөртүү) формаларынын жана семантикасынын бири-бирине дал келери жалпыга белгилүү. Маселен, этиштин «-ган» (огуз. «-ан»), «-ар», чакчыл «-а», «-п» формалары жакын тектеш тилдердин көбүнө мүнөздүү. Эгерде жакын тектеш менен алыс тектеш тилдердин ортосундагы маанилүү нерселердин, кубулуштардын аталыштарында жалпылыктар көп байкалса, мындай учурда андай жалпылыктар нерселердин, кубулуштардын номенклатурасынын майда бөлүктөрүнө чейин нарылап тереңдеп кетет. Классификациялык бир топко кирүүчү жакын тектеш тилдердеги окшоштуктардын аз-көптүгү биринчиден, классификациялык бир топко кирүүчү жакын тектеш элдердин мурунку доордо болуп өткөн карым-катышына жараша, экинчиден, ошол карым-катыш өз учурунда кандай натыйжаларды берди, т. а., байланышкан жамааттарда алар кандай тармактар боюнча жана канчалык өлчөмдө ошондой жалпы белгилер иштелип чыкканына байланыштуу болушу мүмкүн.

Мындай карым-катыш узакка созулса жана ал бизге канчалык жакын мезгилге чейин улантылып келген болсо, алар-

дын тилдеринде ошончолук жалпылыктар көбүрөөк жолугат. Буга чейин түрк тилдеринин классификациялык топторунан түркологдор белгилеген жалпы көрсөткүчтөрү-бул тилдердин ортосундагы мурдакы жалпылыкты кабарлап турат. Түрк тилдерин классификациялоодо эреже катары изилдөөчүлөр кыргыз тилин төмөнкүдөй негизги белгилери бар кыпчак тобуна кошуп карашат: сөз аягындагы жумшак «г» тыбышын «v» (*таг > таv* өткөрүп айтуу, сөз аягындагы «г» (*сары, атлы*) түшүрүү, үндүүдөн кийин же алардын ортосундагы жумшак «д» тыбышын «й» ге өткөрүү (*код > кой*) ж. б. Кыргыз менен алтай(ойрот) тилдеринин талашсыз жакындыгы жана алардын кыпчак тилдерине кирген башка тилдерден айырмачылыгы – байкоосуз калган эмес, ошондуктан аларды айрым авторлор монголго чейинки деген атагыштагы өзгөчө топко (*Корш. Классификация тюркских племен по языку* (Этнограф. обозрение № 2, 1910)) кошуп карашса, И. А. Батманов кыргыз-ойрот деген аталышка (*Батманов, 1947, 90*) кошкон.

Кыргыз тилиндеги унгу сөздөрдүн түзүлүшүндөгү фонетикалык өзгөрүүлөрдү изилдөөнүн натыйжасында, биз кыпчак тилдери, анча-мынча чагатай тобундагы тилдер менен байкалган бир катар фонетикалык, морфологиялык жана лексикалык окшоштуктардын кыргыз, алтай тилдеринде бар экенине карабастан аларды өзгөчө классификациялык топко ажыратылышы керек дейбиз. . . Ошондуктан биз проф. Н. А. Баскаковдун түрк тилдерин классификациялаганда кыргыз менен алтай тилдерин өзгөчө классификациялык топко белгөнүнө принцибинде макулбуз (*Баскаков, 1952, 33*) деп Б. М. Юнусалиев жыйынтык чыгарган.

111. Башка тектеш жана тегеректеги (казак, өзбек жана уйгур) тилдеринен айырмаланган, ошону менен бирге кыргыз жана алтай тилдерин жакындатуучу окшош белгилерди жалпы элдик белгилердин үчүнчү тобуна кошуп карашкан. Мындай белгилер көлөмү жагынан да, өзүнүн мааниси жагынан да үстүнкү эки топтон басымдуулук кылгандыктан, бу жерге көбүрөөк токтолгон.

Жалпы кыргыздык-алтайлык белгилер

Ф о н е т и к а д а

1. Сегиз жуп үндүүлөрдүн кыска жана созулмасы бар экендиги: *a, e(э), o, ө, y, ү, ы, и* жана буга карама каршы, маселен, казак тилинде *y(ур)* ж. б андайдын жок экендиги.

2. Ырааттуу сингармонизм, атап айтканда унгу жана мүчөлөрдөгү эрин күүсүнүн сакталуусу: кырг., алт. «*тоголок*», каз «*домалак*», өзб. «*думбалак-йумалак*»; кырг., алт. «*өлбөгөндөр*», каз. «*елмегендер*», өзб. «*улмэгэнлэр* (*Богородицкий, 1927, 65*). В. Богородицкий түрк тилдерин тогуз топко бөлүп, анын биринчисине «сингармонизмди өтө толугураак чагылдырган» кыргыз менен алтай тилдерин гана киргизген. Эрин күүсү, ошондой эле деңгээлде азыркы якут тилинде да сакталат, бул болсо аталган тилдердин өкүлдөрүнүн арасында жакынкы эле аралыкта болуп өткөн тарыхый тарыхый байланыштарын күбөлөндүрүп турат.

3. Маанилүү фонетикалык негизги белгилердин бири катары кыргыз менен түштүк сибирлик тектеш тилдер (тува, хакас, алтай) тобундагы кийинки созулма үндүүлөрдүн болушу эсептелет. Бул тилдердин азыркы өкүлдөрүнүн бабалары Енисейдин баш жагында чогуу жашап турган доорунда, үндүүлөр ортосундагы жумшак «гь», «г» жана мурунчул «н» үнсүздөрүндө үндөшүү процесси башталган окшойт, андай процесстин натыйжасында, башка тектеш тилдердеги бир түрдүү созулмалардан өзгөчөлөнгөн эки катардагы (артчыл жана уччул) кийинки созулма үндүүлөр пайда болгон.

Созулма «*aa*» га мисалдар: кырг. «*жаа*», алт. «*djaa*», хак., тув. «*чъаа*», тат. «*жэйэ-жаа*» (курал); кырг. «*жаак*», алт.

«*джаак*», тув. «*чьяак*», хак. «*нѣаак*», орх., бай. уйг., түркм. «*йанак-жаак*» (беттин бир бөлүгү).

Созулма «*оо*» менен «*уу*»га мисалдар: кырг. «*бооз*», алт. «*боос*», тув., хак. «*поос*», уйг. ж. б. «*богаз*», каз. «*буваз-бооз*, кош бойлуу, ичинде баласы бар»; кырг., алт., тув., хак. «*суур*», уйг., өзб., «*сугур-суур*» (жаныбар).

Созулма «*ээ*»ге мисалдар: кырг., алт., тув., хак. «*ээ*», өзб., уйг. «*эгэ*», кырг. талас гов. «*эйе-ээ*, кожоюн»; кырг., алт. «*бээ*», тув., хак. «*пээ-бээ*»; кырг., алт., тув., хак. «*ээн-ээн*, бош».

Созулма «*өө*»гө мисалдар: кырг., тува., алт., хак. «*сөөк*», орх. «*сөңук*», жаңы уйг. «*сунэк-сөөк*»; кырг., алт., тува, хак. «*сөөл*», каз. «*сеул*», өзб. «*сугэл – сөөл*» (бородавка); кырг., алт., «*мөөрө*», тув., хак. «*меере*», каз. «*менре-мөөрө*». Көрүнүп тургандай, созулмалар жаралганга чейин артчыл «*г*» тыбышынын жылчыкчыл «*w*» га, орточул «*г*» тыбышынын уччул «*и*» (йот)ге өтүшү үчүн алар андан бетер жумшарууга тийиш эле. Кыпчак тобундагы тилдерде консервация түрүндө жолугуучу вокалдашуу процессинен мурдараак башталган жумшаруунун мындай түрү алардын бабалары менен байланышкан мурунку доордо жаралышы мүмкүн; вокалдашуунун процесси кийин байыркы кыргыз тобундагы тилдерге өтүп, андан нары өнүктү.

Енисей доорунда эле айрым айкалыштар типтеринен байыркы кыргыз тобундагы тилдерде кийинки созулмалардын пайда болгону вокалдашуу процессинин жалпылыгынан гана эмес, бир эле сөздөрдө созулмалардын пайда болушу аркылуу да далилденет (Бу жерде алардын баарына мисал берип олтурбай, Б. М. Юнусалиев, В. В. Бартольддун, С. В. Киселевдун, Н. Я. Бичуриндин, Л. П. Потаповдун ж. б. эмгектерге шилтеме берип коюуну ылайык көргөн).

Болбоду дегенде, созулма «*аа*», «*ээ*», «*өө*» үндүүлөрү көп сөздөрдүн курамында байыркы турк коомунун биринчи мезгилинде (балким, VIII кылымга чейин) эле азыркы кыргыз, алтай, хакас жана тувалардын бабаларынын тилинде пайда болгон (Салышт: «*таан-таан*», «*сөөк-сөөк*», «*жаа-жаа*»

(курал), «*ээ-ээ*, кожоюн» ж. б.). Албетте, айрым созулма үндүүлөрдүн ошол мезгилдерде өзүнчө пайда болуусун да танууга болбойт, бирок аталган тилдердеги бирдей фонетикалык закон ченемдүүлүктүн аракетине караганда, бири-биринен бөлүнүп жашоосуна байланыштуу андай созулмалардын жаралышы эч мүмкүн эмес. Мурда башталган закон ченемдүүлүктөрдөн улам, алардын параллел өнүгүүсү кийинчереек, алардын бөлүнүп жашоосуна же хакастар менен тувалыктардын кыргыздар менен алтайлыктардан ортосундагы байланыштын начардыгынан келип чыккан. Андайлар аталган бу эки топтогу тилдердеги созулмалардан көрүнүп турат, Айткандарды далилдөөчү мисалдарды келтирели: кырг., алт. «*уул*», тув., хак. «*оол-уул*»; кырг., алт. «*суук*», тув., хак. «*соох-суук*»; кырг. «*куур*», хак. «*хоор-кууру*» (этиш); кырг. «*жууркан*», алт. «*дооркан*», тув., хак. «*чоорхан-жууркан*»; кырг. «*ууру*», алт. «*уур*», тув. «*оор*», хак. «*огыр-ууру*»; кырг. ад. «*ооз*», диал. «*оос*», алт. «*оос*», тув., хак. «*аас-ооз*». Бу жердеги бир жагынан кыргыз менен алтай ортосундагы, экинчи жагынан тува менен хакас тилдеринин ортосунда байкалган айырмачылыктар, албетте кокустук эмес. Булар ал эки топтогулардын узакка созулган жалпылыгынан кийинки кандайдыр бир бөлүнүп тургандыгын кабарлап турат. Ошондуктан кыргыз жана алтай тилдериндеги созулма үндүүлөрдүн «*үндүү+жумшак үнсүз+үндүү*» тыбыштык айкалышынан жасалган бир типтүүлүгү биз тарабынан байыркы кыргыз жалпылыгынын биринчи мезгилинен (VIII кылымга чейин) кийин дагы узак мезгилдер бою байланышта болуп келишкендиги катары каралат. Ал эми «*үндүү + артчыл жумшак үнсүз*» «*гь*» (же орточул жумшак «*г*») тыбыштык айкалышы болсо, хакас жана тува тилдеринде өзгөрүлбөгөн бойдон калды (салышт. тув., хак. «*суг-суу*», «*таг-тоо*», «*баг-жиц*, байлоо» ж. б.; хак. «*угрет*», бирок алт. «*уурет-үйрөт*»; хак., тув. «*эг*» алт., кырг. «*ий-ий*»), ал эми кыргыз жана алтай тилдеринде мындай айкалыштар диалектилерде дифтонг түрүндө сакталып, жалпы элдик созулмага чейин жетпей

калды (Кийинки созулмалар башка түрк тилдерине да мүнөздүү болгону менен, алар башка фонетикалык закон ченемдүүлүктөргө негизделген: маселен, жаңы уйгур тилиндеги созулмалар «р» тыбышынын түшүп калуусунан пайда болот: *базаа* < базар, *баамайду* < бармайду же «л» тыбышынын түшүп калуусунан: *ал*, бирок *аамаду* пайда болот. Түрк тилинин диалектилеринде *даа даг* болсо, кыргыз тилинде мындай типтеги созулмалар диалектилик мүнөзгө ээ болуп, эрин күүсү боюнча кетет. Кыргыз-алтай тилиндеги созулмага якут тилинде, эреже катары көтөрүнкү дифтонг туура келет, бирок айрым учурларда созулма түрү жолугат: кырг. «*жаа-жаа*» (курал); кырг., түнд. тув. «*туу*», як. «*туу*», өзб. «*туг-туу* (желек)». Алтай тилинде жана кыргыз тилинде сегизден созулма үндүүлөр: *аа, ээ, оо, өө, уу, үү, ии, ыы* бар. (Алтай тилинде созулма «*иу*» жана «*ыу*» негиз сөздөрдө сейрек жолугат жана алар «*и+й+и*» же «*ы+й+ы*» тыбыштык айкаштарынан пайда болгон. Салышт. : «*ийир, иирийир* (этиш), *дјиит-жигит*», бирок «*ийин-ийин*», «*ийик-ийик* (буюм)», «*кийик-кийик*». Буга чейин грамматисттер кыргыз тилинде созулма кууш «*ы*» менен «*и*» бар экенин белгилешкен эмес. Биздин байкообузга караганда, баардык диалектилердеги арсар келер чактын «*-ар*» формасында анын бар экендиги байкалып турат: *байы* < *байыыр*, *чири* < *чирир*. Мындан тышкары, *кийрип* (кой), *кийинип* (ал) ж. б. негиздерди лабароториялык жазуулардагы текшерүүдө сөзсүз созулма түрүндө айтылат.

4. Фонетикалык түзүлүштүн жакындыгы жана ошондой фонетикалык закон ченемдүүлүктүн аракетин азыркы алтай жана кыргыз тилиндеги көптөгөн аффикстердин бирдей фонетикалык варианттарын жараткан. Маселен, «*-ла*» деген этиштик мүчөнүн варианттары түрк тилдеринде 2ден 16га чейин (кыргыз жана алтай тилдеринде ал 12 вариантка ээ) жолугат. Көптүк сандын «*-лар*» мүчөсүндө да кыргыз, алтай тилдеринде -12 вариант, казакта -9, тывада -8, татарда -8, башкыда -16, өзбек, уйгурда -2 көрүнүш байкалат:

5. Бир нерсеге ээ болуу маанисин туюндуруучу «*-лыг*» мүчөсүнүн аягындагы «*г*» (*таглыг, таглы*) тыбышынын сакталуусу же сакталбоосуна карата окумуштуулар аны түрк тилдеринин классификациялык бир белгиси катары карап келишкен. Азыркы кыргыз, алтай тилдери менен анын говорлорунда бул аффикстин аягындагы *г* тыбышынын эриндешүүсүнө байланыштуу *-оо* же *-уу* созулмалары, же эринчил дифтонгоид *-ош* түрү колдонулат. Кыпчак тобундагы тилдерде болсо «*-г*» түшүрүлгөн (*атты* же *атлы, таулы*) түрлөрү, чагатай жана огуз тобундагы тилдерде байыркыдай «*-лиг*» (*тагълигъ, атлыг*) формасы сакталат.

6. Н. Катановдун байкоосуна караганда этиштин тангыч мүчөсү, 111 жактын көптүк санынын мүчөсү жана суроолу бөлүкчө кыргыз менен алтай тилинде гана эрин-эринчил мурунчул эмес «*б(п)*» түрүндө колдонулат: кырг., алт. *алба*, чагат. жана огуз тобунда *алма* «алба»; кырг., алт. *атпа*, чагат. жана огуз. *атма* «атпа»; кырг., алт. *алабыз*, чаг. жана огуз. *аламыз* «алабыз»; кырг., алт. *малбы?*, чаг. жана огуз. *малмы?* «малбы?».

Аралашкан (мурунчул «*м*» жана мурунчул эмес «*б/п*») варианттары кыпчак тобундагы казак, ногой ж. б. тилдерде байкалат.

7. Булардан башка, кыргыз менен алтай тили кыйыр жөндөмөлөрдө «*р*» алдындагы «*н*» тыбышын «*д*» га өткөрөт: *оруну* > *орду* (башка тилдердеги «*орну*» ордуна), *эрини* > *эрди* (эрин ордуна), *карыны* > *карды* (карны ордуна); көптүк сандыгы аяккы «*з*» тыбышын жоготуу: «*силер*» (*сиздер*, башка тилдердеги *сизлер* ордуна), «*бала*» сөзүнүн аягындагы «*а*» тыбышын көптүк санга келгенде түшүрүп айтуу: *балдар* (башка тилдерде *балалар*).

8. Кыргыз жана алтай тилинде кууш үндүүлөрдүн алдында сөз башындагы *дж/дз* аффрикаталары түшүрүлүп айтылган сөздөрдүн тобу жолугат: кырг., алт. «*ыр*», каз. «*жыр*», тат. «*йыр-ыр*»; кырг., алт. «*ый, ыйла*», каз. «*жила*», өзб., уйг. «*йигла-ыйла*»; кырг., алт. «*ыраак*», каз. «*жырак*», уйг. «*йирак-ыраак*».

Азыркы жалпы кыргыздык кыргыз тилин курчап турган баардык башка тектеш тилдерден айырмалап туруучу маанилүү морфологиялык белгилер ошол эле алтай тилинен табылат. Жалпы кыргыздык – алтайлык мындай белгилерден этиштик формалардын айрымдарын келтире кетели.

1. Учур-келер чактын 111 жактагы «*т*» формасынын дал келиши: кырг., алт. «*ал(ол) алат*», бирок каз., өзб. «*алады*», уйг. «*элиду- ал алат*». Бу форма «*-а, -й*» чакчылы менен жардамчы этиш «*дур/тур*» айкалышына барып такалат.

2. Этиштин өткөн чак формаларынан төмөнкүлөрдү белгилөөгө туура келет:

а) кырг. -алт. капыскы өткөн чактын «*-ып+тыр*»-барып-тыр», каз., уйг., өзб. аяккы «*р*» түшүрүлгөн форма. Салышт. «*барыпты-барыптыр*», азыркы хакас тилинде аяккы «*р*» сакталат, бирок «*-тыр*» форманты формасы «*-п*» менен бүткөн чакчылга уланбай, тике эле этиштик негизге жалганат: «*партыр*».

б) Аяктабаган татаал өткөн чак тиби кырг., алт. «*ол(ал) баратты-бара жатты*». (Тегеректеги тилдерде мындай формада жана мааниде дегеле жолуктура албадык). «*Бара жатты*» айкалышына барып такалат.

3. Этиштик ынгайлары боюнча жалпы кыргыздык-алтайлык өзгөчө формалары катары төмөнкүлөрдү көрсөтүүгө болот:

а) 1 жактын көптүк санындагы кайрылуу «*-лы*» формасы: кырг., алт. «*баралы-баралы*», ага өзб. ад. тил. «*борайлик*», уйг. «*барайли*», каз. «*барайык*» туура келет. Мындай форманы азыркы уйгур тилинин чыгыш диалектисинде жана казак тилинин аралашкан кыргыз говорунда жолукканына карабастан жалпы кыргыздык деп ажыратабыз (Доскараев, 58 ж. б.)

б) Буйрук ынгайдын 11 жак көптүк санынын «*-нар*»: «*барыңар-баргыла*» кыргыз-алтайлык формасы. Салыштыруу үчүн 38 түрк тилдерин келтирген проф. Катановдун таблицасына караганда, мындай форма азыркы хакас жана тува тилдеринин говорлорунда кезигет. Мындай нерсени тарыхый жагынан түшүндүрсө болот. Байыркы кыргыз тобундагы тилдерде «*-нар*» формасы тарыхый жагынан толук «*-н+дар*» формасынын биригүүсү жолу менен пайда болду жана ал казак тилинде (*барыңдар*) сакталып калган. Салышт. кырг. диал. «*барың*». Бу жерге кошумча катары «Манас» эпосундагы *барыңар* формасын, ошондой эле Талас говорунун казактар тарабындагы аймактардан белгиленген *барыңар-барыңдар* дегенди келтирсе болот (Такт. Ж. Ж.).

4. Этиштик татаал конструкциялардан жалпы кыргыздык-алтайлык форма катары «*ле*», «*ол джуруп ле отурды-ал жүрүп эле отурду*» түрүндө алтай тилинин түштүк диалектисинде жана кыргыз тилинин түштүк-батыш диалектисинде жолугуучу чакчыл «*-п+этиштик бөлүкчө эле*» көрсөтүүгө болот. Азыркы кыргыз тилинде да ошондой эле мааниде: «*ал жүрүп эле отурду*». Мындай форма азыркы уйгур тилинин айрым говорлорунда да жолугат, аны дагы тарыхый жагынан түшүндүрүүгө болот. Азыр жалпы кыргыздык жана алтайлык келтирилген үстүдөгүдөй фонетикалык, морфологиялык белгилер менен гана чектелсек болот, анткени алардын өзү эле азыркы кыргыз тили менен алтай тилинин ортосундагы өзгөчө тарыхый мамилелердин болгондугунан кабар берип турат. Бул эки тилдин азыркы формаларын, айрыкча жалпы кыргыздык белгилерин салыштыруудан улам көптөгөн жалпылыктарды таба алабыз. Ошол эле учурда жалпы кыргыздык андай белгилерди тектеш болгон казак, өзбек жана анча-мынча уйгур тилдеринин фактылары менен салыштырганда, азыркы жалпы кыргыздык бириктирүүчү же жакындатуучу маанилүү бир дагы белгини кыргыз эли кийинки кылымдарда, жок дегенде XVI кылымдын башынан бери географиялык жагынан бул тилдердин

курчоосунда туруп, алар менен тыгыз маданий-экономикалык жана саясий өз ара мамиледеги байланышта болуп келгенине карабастан азыркыга чейин алардан таба албадык. Албетте, мындай байланыштар лексикадагы жалпылыктарды, айрыкча деги эле соода, жер иштетүү жана маданият номенклатурасында жаратпай койбоду. Булар баарыдан мурда революцияга чейин кабыл алынган араб-иран лексикасы, алардын көбү орто азиялык тилдерде бекем орун-очок алып калды: *кат, мектеп, пахта, таза, соода, тараза* ж. б. Революциядан кийинки мезгилде дагы бу тилдерде көптөгөн жалпылыктар түзүлдү. Булар негизинен, баарыдан мурда орус тили аркылуу өздөштүрүлгөн жана орто азия тилдеринин сөздүк курамын аябай байыткан интернационалдык жана орус сөздөрү. Бирок, сөздүк курам тилдин эң өзгөргүч бөлүгү болуп эсептелет, ал «дайыма тынымсыз өзгөрүү аба-лында турат». Ошондуктан, эң башкы, маанилүү нерседен «сөздүк курамдагы эң башкысы-негизги сөздүк фонд болуп эсептелет, ага баардык унгу сөздөр, анын кору(ядросу) кирет. Тилдеги эң маанилүүсү – грамматикалык түзүлүштөн жана негизги сөздүк фондудан турган (анын) негизи эсептелет.

Саналган фактылардан көрүнүп тургандай, кыргыз жана алтай тилдери өз ара биригип турушат, ошону менен орто азиялык тектеш тилдерден айырмаланып көп кылымдар бою (төрт жүздөн ашуун жыл бою) байланышса дагы кыргыз тилинде алар менен жок дегенде бир дагы манилүү грамматикалык жалпы белгиси жараткан жок. Демек, ушунун өзү тилдеги жалпы белгилер бир аймакта узак кылымдар бою байланыштардын натыйжасында пайда болорун, андан башкача болбостугун көрсөтөт, жалпы кыргыздык-алтайлык белгилер алардын өкүлдөрүнүн бир аймактагы жалпылыгы мезгилинде пайда болду. Көптөгөн фонетикалык жана морфологиялык фактыларга негизделген биздин бул жыйынтыгыбыз, дагы бир ирет проф. В. А. Богородицкийдин «эрин күүсүнүн бирдейлигине жана келтирилген башка окшоштуктарга карабастан, кара-кыргыз диалектиси алтай

менен аралашып жана биримдикте турган, кийин гана азыркы турган ордуна келген» деген гипотезасын бекемдейт. Бир гана үндүүлөрдүн эрин күүсүнө негизделип айтылган ушул божомолун далилдөөчү фактысы иретинде енисей кыргыздары тууралу дагы бир мындай тарыхый фактыны келтирет. «Накта лингвистикалык жол менен алынган мындай жыйынтык кытайлардын VI кылымдын аягындагы баяндамалары аркылуу «каракыргыздар түштүгүндө Енисей губерниясында турган урууларды, чыгышында Байкалга чейинки аймакта, түштүгүндө Чыгыш Түркстанга чейин жеткен, балким андан да наркы жерлерди камтыган кеңири аймактарда күчтүү мамлекетти түзүп турганы» тарыхый жактан бекемделет. Эгерде мындай байланыш чын болсо, анда тарых менен байланышкан бир гана лингвистикалык фактысын, атап айтканда, бир эле мезгилде чогуу бир аймакта калыптанган өйдөдө көрсөтүлгөн кыргыз жана алтай тилдериндеги фонетика менен морфологиядагы жалпылыктарды географиялык бөлүнүп жашоосундагы өз-өзүнчө параллел өнүгүшү катары түшүндүрүүгө такыр болбойт.

Л е к с и к а т а р м а г ы н д а

1. Көрсөтүлгөн фонетикалык жана морфологиялык жалпы белгилер бу тилдердин чогуу өнүгүүсү доорунда калыптанганын, негизги сөздүк фондудагы фактылар да далилдеп турат. Алардын басымдуу бөлүгүнүн структурасы жалпы кыргыздык-алтайлык бир фонетикалык типти жана бири-бирине жакын семантиканы берип турат. Маселен: кырг., алт. «*бөдөнө*», каз. «*бедене*», өзб. «*бедана-бөдөнө*», кырг., алт. «*чыйкан-чыйкан*» жана ушу сөз (алт.) катышкан жалпы макалдын болушу «*чыйканнан джаман оору джок, оны сураар кижини джок*». Салышт. дагы алт., кырг. «*эши-жолдош, коштоочу*» жана алтайлык макалдын: «*ашын болбосо, эшин болсун*», кырг. «*он күндүк ашың болгончо, бир күндүк эшиң болсун*». Сөздөрдүн фонетикалык структурасынын окшоштугу өтө маанилүү, себеп дегенде негизги сөздүк фондунун өтө байыркы бөлүгү жакын тектеш тилдерде, не-

гизинен фонетикалык структурасы боюнча айырмаланат: салышт. кырг., алт. *төлө*, каз. *теле*, уйг. *тели*, тат. *туле* «төлө».

2. Мындан тышкары, лексикалык байыркы катмарлар фондусунда тектеш тилдердин айрымдарында гана учуроочу сөздөрдүн, кээде унгу сөздөрдүн бөлүктөрү болот... Ушул көз караштан алганда, маселен, кыргыз менен өзбек же кыргыз менен казак тилинин ортосунда жалпы сөздөрдүн (жалпы кыргыздык сөздөрдүн) жоктугу, ошону менен катар баардык кыргыз говорлорунда жана уйгур, алтай тилинде жолугуучу же кыргыз менен алтай тилинде учуроочу сөздөрдүн бар экендиги чоң кызыгууну жаратат. Алардын айрымдарын келтирели:

Кыргыз, уйгур жана алтай тилинде учуроочу сөздөр:

1) кырг., уйг. *чоң* «чоң» (кырг., уйгур тилдеринде өнүмдүүрөк, алт. тилиндеги *чоң* «сапат, чоң» маанисин берет).

2) Алт., кырг., уйг. *чогул* «чогул». Кыргыз, жана уйгур тилиндеги азыр өлүк болгон бир муундуу *чок* «жыйноо» маанисиндеги, бирок алтай тилинде сакталган этиштен жасалган. Салышт. монг. жазм. *чуг* «чогуу», *чугла* «чогулуу».

3) Кыргыз, алт. *төрө*, уйг. *төрэ* «төрөө». Салышт. монг. жазм. *теру* «төрөө, пайда болуу».

4) Кыргыз, уйг. *коп* «тур, ордуна туруу» (кырг. гов. *коп* ошондой эле мааниде колдонулат Ж. Ж.)

5) Кыргыз, алт. *уй* «уй», уйг. *уй* «бука, өгүз». Кыргыз тилинин түштүк-батыш гов. «уй» дээрлик унутулган, бирок туруктуу сөз айкаштарында: *жүндүш уй*-«топоз» (памирдик ичкиликтерде), *музошлуш уй*, *торпоктуш сыйыр* менен катар айтыла берет.

6) Кыргыз, алт. *топчу*, уйг. *топча* «топчу». Салышт. монг. *тобши*, каз. ж. б. *түйме* ж. б. (Ичк. гов. *түймө* Ж. Ж.)

7) Кыргыз, уйг. *шүк!* «акырын, тынч» маанисиндеги сырдык сөз. Салышт. алт. *шык* «тынч», *шык болду* «тынчыды».

Кыргыз жана алтай, ошондой эле тува менен хакас тилдеринде жолугуучу сөздөр:

1) Кыргыз, алт., хак., тув. «*таан*» (кырг. көбүнчө «*чөкө таан-чөкө таан*»); Казакстандын чыгышында «*таган*» формасында жолугат. Салышт. бур. -монг. «*туун*».

2) Кыргыз. «*таар-таар*», алт., тув. «кап, таардан жасалган буюм», хак. «*таар-жамынгыч*».

3) Кыргыз, алт. «*темене-темене*». Салышт. каз., түркм. «*тебен*».

4) Кыргыз, алт. «*шибеге-шибеге*», монг. «*шибуга*»; каз. «*биз*», уйг. «*бигиз*». (Ичк. *бигиз* «шибеге». Ж. Ж.)

5) Кыргыз, алт. «*чуркура-чуркура*, ыйлоо».

6) Кыргыз. «*кокуй*»-сырдык сөз, каз. «*ойбай*»; өзб. «*ой дат!*»; андан чыккан: «*кокуйла*», алт. «*кокийла-кыйкыруу*» (Ичк. бул сөз жок. Ж. Ж.).

7) Кыргыз, алт. «*таң*», таң калуу маанисинде жолугуучу сөз «*таң!* – билбейм». (Бул форма Нарындык-Кочкорлук кыргыздарда сакталып калган. Тактаган Ж. Ж.).

8) Кыргыз жана алтай тили «*баа*» деген иран сөзүн тилдик жалпы биримдик доорунда турганда кабыл алып, бирининен ажырай электе аны өнүмдүү негизге айландырышкан окшойт. Салышт. «*баала-баала*» жана «*баалан-баалан*».

Өнүмдүү мындай формалардын «*баһолан, багалан*» ж. б. көрсөтүлгөн туунду маанилери негизинен баардык түрк тилдеринде жолугат. Бирок алардан өзгөчөлөнүп, кыргыз жана алтай тилиндеги «*баалан-өзү жөнүндө өтө жогорку мааниде болуу*» деген туунду мааниге да ээ болгон. Өзгөчөлөнгөн мындай өтмө маани, алардагы параллелдик өнүгүүдөн улам пайда болушу мүмкүн эмес.

9) Кыргыз жана алтай тилиндеги «*үн-үн*» + «*чык-чык, чыгуу*» этишине барып байланышкан «*унчук-унчук; үн чыгаруу*», салышт. кырг. «*үнүңдү чыгарба*», каз. «*даусынды шыгарма!*» сөзүн параллелдик өнүгүүдөн пайда болду деп түшүндүрүү кыйын. Казак тилинде биригип кеткен «*үнде-үн чыгаруу, угулуу, чакыруу*» дегендегинин биринчи түгөйү болуп опол эле аталыш «*үн*», бирок экинчи түгөйү болуп

«де-айт, сүйлө» деген этиштик башка форма колдонулган; салышт. ошондой уйг., өзб. «инди-сөз менен жооп берүү, бир нерсени айтуу».

10) Этимологиялык жагынан азыркы учурда этиштик сенек «э» түрүндөгү эки форманын кыргыз жана алтай тилинде болушу көңүл бурарлык нерсе:

а) «эмей»-көп эмеспи!»;

б) «эмесе» (алт. «эмезе-эгерде мындай болсо, мындай болсо, же»).

Көрүнүп тургандай, негизги сөздүк фондудагы келтирилген фактылар кайрадан келип эле бир жагынан ошол эле алтай тили менен же андан көбүрөөк тува жана хакас тилдери менен, экинчи жагынан уйгур тили менен байланыштырып турат, ошону менен бирге кыргыз тилин өзбек тилине же казак тилине жакындаштырган сөздөрдү негизги сөздүк фондудан таба албадык. Башкача айтканда, каралып жаткан үчүнчү тобуна тиешелүү болгон кыргыз тилинин азыркы жалпы элдик лексикасынан фонетикада жана грамматикадагыдай кубулуштарды байкай алабыз (Үстүдө айтылгандардын баары Б. М. Юнусалиевдин аталган макаласынан алынды. Бирок кыргыз тили мурда кайсы түрк тилдери менен жакындыкта болгонун аныктоо максатында бу жерде түрк тилдеринин байыркы сөздүк коруна тиешелүү болгон дене мүчө аталыштарынын ареалы кошо көрсөтүлдү).

Дене мүчөлөрүн атоочу сөздөрдүн түрк тилдерине таралуу ареалы. Адамдын дене мүчөлөрүнүн аталыштары түрк тилдеринин эң байыркы лексикалык катмарына кирери окумуштууларга жакшы белгилүү болгондуктан, азыр алардын таралган ареалына карай талдоо жүргүзүп көрөлү. Ошондо андай фактылардын ареалы аркылуу кыргыз тилинин мурда кайсы түрк тилдери менен байланышта болгондугун аныктоого дагы бир ыңгайлуу өбөлгө түзүлөт.

Баш «голова». Аз., түркм., өзб., уйг. тилдерине фарсыдан келген *кәллә-келле* сөзү, калган түрк тилдерине *баш* сөзүнүн төмөнкүдөй тыбыштык варианттары *бас, пас, бош, пус* орун алган. Кыргыз тили бу сөздүн аягын /-ш/ түрүндө

айткан аз., алт., башк., кум., тат., тува, түрк, түркм., өзб., уйг. тилдери менен окшошуп турат (Жараң. Исхаков. ИСГТЯ, 11).

Чач «волосы». Алт., кырг., кум., уйг. *чач*; тат. *чәч*, өзб. *чоч/соч*; аз., түрк., түркм. *сач*; каз., к. калп., кум. *шаш* (ИСГТЯ, 9);

Түк «шерсть». Алт., кырг., жак. *түк*, тув. *дүк*, як. *түү*; кырг. *жүн*, уйг. *йүң*, өзб. *юнғ, жун* (ИСГТЯ, 43);

Саамай «волосы на висках» сөзү монгол тилинен алынгандыктан, ал саналуу гана түрк тилдеринде, атап айтканда, алт., кырг., *саамай*; каз. *самай*; башк. *һамай* формаларында учурайт.

Мурут «усы». Тува тилинде «мурут» деген сөз *эрин салы* «эрин сакалы», хакас тилинде *ирин сағалы* «эрин сакалы» же *ирин кирбее* «эрин кирпичи» (СИГТЯ, 40) сөз айкаштары аркылуу берилсе, башка түрк тилдеринде булардын ордуна тыбыштык түрдүү варианттагы *мурут* жана *мыйык* сөздөрү колдонулат: каз. *мұрт*; к. калп., түркм., өзб. *мурт*; уйг. *бурут*; түрк. *биуик*, як. *бытык*; башк., тат., ног. *мыйык*; кум. *мыйык/мыймык*; өзб. *мийик, муйлов*; чув. *мыйых* (СИГТЯ, 41). Кыргыз тилинде активдүү колдонулганы — *мурут*; элдик оозеки чыгармаларда «мурут» маанисинде кээде *мойлоо* аталышы да колдонулуп жүрөт. *Мурут, мойлоо* аталыштары менен кошо *мыйык* деген сөз жолугуп, ал ооздун эки жагындагы «ямочка» маанисин *мыйыгынан күлдү* деген учурду туюндурат.

Сакал «борода». Бир гана як. *бытык*, калган түрк тилд. баарында *сал, сагал, саггал, сакгал, сакал, сокол, сухал, һакал* деген варианттары таралган. Кыргыз тилиндеги форма башк., каз., к. -калп., кум., ног., тат., уйг. *сакал* деген вариантка окшош. Алтай, хакас тилдеринде *сагал*, аз. *саггал*, түркм. *сакгал*, тув. *сал* (СИГТЯ, 6);

Бет «лицо». Кыргыз тили кошулган ареалда -е-: каз., к. калп., кырг., кум., ног., өзб., уйг. *бет*; башка ареалда -и-: тат. *бит*, чув. *пит*; бир ареалда й-: аз. *үз*, алт. *йүс*, ног. *юз*, өзб. түркм., түрк. *йүз*; башк., тат. *йөз*; монг. *зүс* «беттин

өңү»; кыргыз тили кошулган экинчи ареалда ж-: каз., к. калп., кырг. жүз; үчүнчү -ареалда: ч-: хак. *чус* формалары таралган; алт., кырг. *чырай*; башк., хак. *сырай*, як. *сирэй*; каз. *шырай*, к. калп. *шрай*; монг. *царай*//*чарай* «беттин өңү» (СИГТЯ, 22).

Маңдай «лоб». Түрктүн башк., алт., каз., к. калпак, кум., ног., тат., түркм., өзб., уйг. өндүү тилдерде колдонулуучу *маңдай/маңдай, маңглай/маңгай* тыбыштык формаларынын арасынан кыргыз тилинин түндүк говорлорунда негизинен *маңдай* жана астыда эскерилген *чеке* аталыштары, түштүк-батыш говорлорунда өзбек, уйгур тилдериндегидей *пешана/пешәнә* айтылышы доминанттык абалда турат.

Чеке «висок». Кырг. *чеке*, тат., уйг. *чекэ*; өзб. *чакка*; каз., к. калп. *шеке*; башк. *сикэ*; хак. *чыхчо*; алт., кырг. *чыкый, чыкчым*; аз. *кичкаһ*; түрк. *шакак*; як. *чэчэгэй, чыбыргай, чанчык* (СИГТЯ, 8-9). Кыргыз тилинин түндүк диалектисинде *чеке* сөзү менен бирге *чыкчым, чечекей (чечекейи жазылып...)* сөздөрүнүн айтылышы мүнөздүү, б. а., кыргыз тилинин түндүк диалектисинде түрк тилдеринин кыпчак, карлук-уйгур тобундагыдай *чеке* аталышы менен кошо алтайлыктардагы *чыкчым*, якуттардагы *чечекей* сөздөрү айырмаланган оттеноктук маанилерде жолуга берет. Ичкилик диалектисинде *чыкчым, чечекей* сөздөрүнүн бар же жок экендиги белгиленген эмес.

Кабак «веко». Каз., к. калпак, кырг., *кабак*, өзб. *қовоқ*; алт., башк., тат. *кабак*; түркм. *ғабак*, уйг. *қапак*, чув. *хупах*, аз. *гапаг*, түрк. *капак*; тув. *карак хавыы*, як. *хармаһа* (СИГТЯ, 7-8). Кыргыз тилинде бул сөздүн казак, каракалпак, алтай, башкыр, татар тилдериндей тыбыштык формасы колдонулат.

Каш «бровь». түркм. *ғаш (ғааш)*, як. *хаас (хас)*; алт., башк., кырг., кум., тат., түрк., уйг. *қаш*; өзб. *қош*; каз., к. калп., ног. *қас* (СИГТЯ, 6-7). Кыргыз тилине мындай варианттардын арасынан алтай, башкыр, кумык, татар, уйгур тилдериндеги вариантка окшогон *қаш* сөзү айтылат.

Кулак «ухо». Түрк тилдеринин басымдуу бөлүгүндө, кыргыз тилинде да бул сөз каткалан /к-/тыбышы менен башталып айтылат: алт., к. калп., ног., кырг., кум., тув., уйг. *кулак*; як. *кулгаах*; башк., тат. *колак*; өзб. *кулок*; каз. *колак*; хак. *хулах*; чув. *хылга*; аз. *гулаг*, түркм. *гулак* (СИГТЯ, 41).

Жаак «щека». Каз., к. калп. *жак*; кырг. *жаак*; алт. *дьаак*; тув. *чаак*; хак. *ңаах*; башк., тат., ног., уйг., түркм. *яңак*; түрк. *йанак* (СИГТЯ, 43).

Көз «глаз». Алт. *кос*, чув. *кус*, кырг. *көс/көз*, каз., к. калп., ног. уйг. *көз*; башк., тат. *күз*; өзб. *куз*; хак., як. *харах*, башк. *карак*, тув. *карак* (СИГТЯ, 9-10); кырг. *карек* «көздүн кареги (зрачок)». Тыбыштык түзүлүшү жагынан кыргыз тилиндеги айтылыштардын алтай, чуваш тилиндегидей /-с/ формасы негизинен «Счыл» говорлорго, -с// -з варианты Чүй, Талас, Аксы говорлоруна, -з түрүндөгү айтылышы Ысыккөл говору менен ичкилик урууларына көбүрөөк мүнөздүү.

Кирпик «ресница». Чуваштан башка түрк тилдерине сөз башында каткалан /к/ менен айтылган варианты таралган. Салышт.: чув. *хырпык*; аз., к. калп., кырг., кум., түркм., уйг. *кирпик*; каз., түрк. *кірпік*; башк., ног. *керпек*; тат. *керфек*; хак. *кірбік*, алт., тува. *кирбик*; өзб. *киприк* (СИГТЯ, 33).

Мээ «мозг». тува *мее*, алт., кырг. түнд. диал. *мээ*; ичк. диал. *мие/мия*; башка түрк тилдеринде башк. *мейе*, к. калп. *мие*, өзб. *мия*, уйг. *миңэ*, каз., ног. *мый*, тат. *ми*, уйг. *мии*, хак. *миме*, чув. *мэйин* (СИГТЯ, 24).

Мурун «нос». Бу сөздүн башын /м-/ аркылуу айткандарга башк., каз., к. калп., кырг., якут тилдери; /б-/ менен айткан тилдерге кум., ног., тат., түрк, түркм., өзб., уйгур;/п-/ түрүндө айткандарга бир гана хакас тили кирет (СИГТЯ, 26-27).

Ооз «рот». Бу сөздүн созулма менен келген варианты тув., хак. *аас/ахсы*, алт. *оос*, кырг. *оос//ооз*; башк., тат., каз., к. калп., ног. *ауыз*; кум. *авуз(аууз)*; аз., түркм., түрк. *агыз*; өзб. *огиз*, уйг. *егиз* ж. б. (Караң. :СИГТЯ, 34-35).

Таңдай «нёбо твердое». Алт., каз., кырг. *таңдай*; к. калп., ног., уйг. *таңлай*; як. *таңалай*; өзб., *таңглай*; кум. *таңлау*; монг. *таңла*; башк., тат. *аңкау*; аз., *дамаг*, түрк. *дамак* ж. б. (Аталг. эмг., 24-25).

Эрин «губа». Түркм. *леб*, өзб. *лаб*, уйг. *ләп* фарсы тилдеринен кабыл алынган жана аз. *додаг*; түркм. *дудак/додак*, чув. *тута* фактыларын эске албаганда түрк тилдеринин кыргыз-кыпчак тобундагы тилдер бул сөздүн башкы *э*, *и* тыбыштары боюнча гана айырмаланышат: алт., каз., к. калп., кырг., кум., ног., тув. *эрин*; башк., тат. *ирен*, хак. *ирин* (СИГТЯ, 12-13). Кыргыз тили бу сөздүн башкы үндүүсүн /э, е/ түрүндө айткан тилдер менен жалпылыкта турат.

Тил «язык». Аз., түрк. *дил*; тува. *дыл*; алт., к. калп., кум., кырг., өзб., уйг. *тил*; башк., тат. *тел*; як. *тыл* (СИГТЯ, 44).

Тиш «зуб». Аз., түркм., түрк. *диш*; алт., кырг., кум., өзб. *тиш*; башк. *теш*, тат. *теш*; к. калп., ног. *тис*, каз., хак. *тис*, як. *тиис* (СИГТЯ, 15). Кыргыз тилиндеги айтылыш алт., кум., өзб., башк., тат. тилдериндеги тыбыштык формаларга окшош.

Моюн «шея». Кыргыз тили бу сөздүн башындагы үнсүз тыбышты /м-/ түрүндө айткан түрк тилдерине кирет: алт., каз., к. калп., ног., хак. *мойын*; башк., тат. *муйын*; кырг., тув. *моюн*; чув. *мый*; як. *мой*. /Б-/ тыбышы менен айткан түрк тилдери: аз., кум., түркм. *боюн*; түрк., уйг. *бойун*; өзб. *буйин* (СИГТЯ, 42).

Желке «затылок». Бул сөздүн /ж/ менен башталып айтылышы каз., к. калп., кырг., тат. тилдерине мүнөздүү; уйг. *йелкә*; кум., ног. *йелке*, башк. *елке*. Кыргыз тилинде аны менен кошо *кежиге* сөзү колдонулат.

Ийин «плечо». Алт., кырг., к. калп., ног. *ийин*; хак. *инъни*; каз. *ийен*, тат. *иң*, тув., түркм. *эгин/чигин*; аз. *чийин*; башк., тат. *иңбаш*, кум. *инбаш*, чув. *анпусси*; уйг. *мөрө*; кырг. *мүрү*; монг. *мөр(өн)* ж. б. (СИГТЯ, 29).

Кол «рука». Аз., түркм. тилдеринде гана /г-/ *гол* менен; уйг., хак., тува тилдеринде /х-/ *хул*, *хол* болуп, түрк. *ел*;

аз., түркм., уйг. *эл* түрүндө, башка тилдерде /к-/ аркылуу айтылат: алт., каз., к. калп., кырг., кум., ног., уйг., түрк. *қол*; башк., тат., өзб. *қул* (СИГТЯ, 35-36).

Чыканак «локоть». Мындай маанини туюндурдуу үчүн хакас, якут тилдеринде *жэйнэк*, *кипал*, *чавса* сөздөрү, калган түрк тилдеринде *тирсек* (*терсэк*, *тирсак*, *дирсэк*, *терһэк*) жана *чыканак/тогонох* деген эки лексема тыбыштык түрдүү формаларда колдонулат: кырг. *чыканак*, хак. *чыганах*, алт. *чаганак/чанчак*; к. калп., ног. *шыганах*; каз. *шынтак*; тува. *шенек*; як. *тогонок/тоңолох* (СИГТЯ, 23). Кыргыз тилиндеги *чыканак* сөзү хакас, алтай тилдериндеги жана каракалпак, ногой тилдериндеги вариантка көбүрөөк окшош.

Билек «предплечье». Түрк тилдеринде жакын маанилеш болгон бул сөздүн башындагы үнсүз дээрлик баардыгында негизинен жумшак /б/ тыбышы аркылуу айтылат. Сальшт.: кырг., кум., тува. *билек*; аз., уйг. *биләк*; башк., тат. *беләк*; алт. *белек*; хак. *пелек* (*пелек*) ж. б. (СИГТЯ, 31). Кыргыз тилине көпчүлүк түрк тилдериндегидей *билек* формасы мүнөздүү.

Алакан «ладонь». Алт., каз., к. калп., кырг. *алакан*, уйг. *аликан* (ИСТГЯ, 21);

Бармак «палец». Бир гана түрк тилинде /п-/ *пармак* түрүндө, калгандарында /б-/ *бармак* формасында айтылат. Хак., тува тилдеринде *бармак* ордуна *салаа* сөзү колдонулат. Мындай *салаа* сөзү кыргыз тилинде да бар. Бирок ал «бармактардын жалпы аталышы» маанисин туюндурат. Буларды жалпылап карасак, кыргыз тили /б-/ аркылуу *бармак* деп айткан түрк тилдери менен да, *салаа* деп айткан хакас, тува тилдери менен жалпылыкта турат.

Тырмак «когти». Аз. *дырнаг*, түркм. *дырнак*; башк., каз., к. калп., ног., кум., тат. *тырнак*; түрк., уйг. *тирнак*, өзб. *тирнок*; алт., кырг., к. калп. *тырмак*, өзб. *тирмок*; тув. *тыргак*, хак. *тыргах*, як. *тыңырах* (СИГТЯ, 26).

Көкүрөк «грудь» сөзү тыбыштык жагынан өзгөчөлөнгөн варианттарда түрк тилдеринин дээрлик баарында колдону-

ла берет: башк., тат. *күкрэк*; өзб. *кукрак*; тат. *хөрек*; кырг. *көкүрөк*; уйг. *көкрэк*; к. калп. *кокрек*; ног., кум. *кобкюрек/кобкрэк*; чув. *какар*; алт. *көгүс*; хак. *көгес*; түрк. *гөгүс*; өзб. *кукс*; монг. *хөх*. Булар менен катары анын синонимдик түгөйү иретинде түрк тилдеринин көбүндө *төш* лексемасы (бу дагы тыбыштык варианттарда) таралган: алт., кырг. *төш*; аз., түркм. *дөш*; башк., тат. *туш*; каз., к. калп., хак. *төс*; як. *түөс*. Ошондой эле аз, к. калп., түрк тилдеринде *сине/синэ* түгөйү белгиленген (Караң. *Аталг. эмг.*, 12). Кыргыз тилинде *көкүрөк* дагы, *төш* лексемасы дагы катар колдонулат.

Көөдөн «туловище». Кырг. *көөдөн/тулку бой*; аз. *көвдө*; каз. *кеүде*; башк. *көүзө*; к. калп. *геүде*; түрк., түркм. *говде*; тат. *гәүдә*; уйг. *гәвдә*; өзб. *гавда* (СИГТЯ, 40).

Дене «тело». Хак. *ит*; алт. *эт*; кырг. тилинде *эти бош*, *эти ооруксунуп калыптыр* ж. б. учурларда жолугуп калат; тув. *эйт-бот*; як. *эт, этэ-сиинэ*; чув. *ут, ут-пу*; Перс тилинен кирген *дене* сөзү каз., к. калп., кырг. *дене*; өзб. *тана*; к. калп., башк., тат., уйг. *тән*; ног., түрк. *тен* формаларында жолугат. *Бадан* дагы перси сөзү. Ал к. калп., түрк., түркм. *беден*; аз., уйг., *бәдән*; өзб. *бадан* (СИГТЯ, 39-40). Сейрек болсо дагы кырг. түшт. диал. кээде айтылып калат.

Бел «поясница». Түрк тилдеринин көбүндө бу сөздүн ортосундагы үндүү /е/болуп, азыраак бөлүгүндө /и/, якутта /ии/ түрүндө айтылат. Салышт.: аз., алт., каз., к. калп., кырг., кум., тува, өзб. *бел*; башк., тат., түркм. *бил*; хак. *пил*; як. *биил* Аталган сөз көпчүлүк түрк тилдеринде, ал-сак, казак, алтай, азербайжан ж. б. тилдерде «арка», «арка-бел» маанисинде да колдонулат (СИГТЯ, 30-31).

Арка «спина». Бул сөз түрк тилдеринин көбүндө анча-мынча гана тыбыштык жагынан өзгөчөлөнгөн формалары болбосо, негизинен бирдей Мис.: алт., башк., каз., к. калп., кырг., кум., ног., тат., түрк., түркм. *арка*; хак. *арга*; аз. *арха*. Муну менен кошо кыргыз тилинде башк. *һырт*, тув. *сирт* сөздөрүнө окшогон *сырт* сөзү колдонулат (Караң. ал ж-дө: СИГТЯ, 38).

Кабырга «ребро». Түрк тилдеринин көбүндө алт., башк.,

каз., к. калп., кырг., ног., тат. *кабырга*; кум., түрк. *кабурга*, уйг. *кобу(р)га//кову(р)га*, өзб. *ковурга /к-/* менен башталып айтылчу варианты; азыраак бөлүгүндө /г-/ аркылуу айтылганы аз. *габырга*, түркм. *гапырга*. таралган: Монгол тилинде да түрк тилдерине окшогон *хавирга* сөзү жолуктурулган (СИГТЯ, 32-33).

Муун «сустав». Кыргыз тилинде гана *муун/буун/бушун*; башка түрк тилдеринде ал сөз /б-/аркылуу айтылат: каз., к. калп. *бууын*; башк. *быуын*; ног., тат. *бууын*; түркм., уйг. *богун*; өзб. *бугин*; уйг. *богун* (СИГТЯ, 39).

Шилекей «слюна». Бу сөздүн башында /с-/ тыбышы менен айтылчу тилдерге каз. *сілекей*; түркм. *сүлекей*; өзб. *сулакай/сулак*; чув. *селеке*; кум. *силегей*; тат. *селәгәй*; як. *сил/ш-/* тыбышы аркылуу айтчуларга кырг. *шилекей*; уйг. *шүлгәй*; /ч-/ тыбышы түрүндө айтчуларга алт. *чилекей*; /h-/ тыбыштуу айтчуларга башк. *һеләгәй* кирет. Мунун түрк тилдеринде башкача *агыз сую, шайык, чараа, шайла сурчак* өндүү аталыштары да бар экендиги катталган (Караң. ал ж-дө: СИГТЯ, 37).

Түкүрүк «плевок». Кырг., түрк. *түкүрүк*; тат. *төкерек*; ног. *туькиршик*; түркм. *түйкүлик*; өзб. *тупук*; уйг. *түпрук*; аз. *түпүрчәк* (СИГТЯ, 37).

Өпкө «легкие». Бу сөздүн айтылышы боюнча түрк тилдери негизинен -кп-// -пк- тыбыштарын метатезалаган *өпкө өкпе* деген эки ареалга бөлүнөт: алт., каз., тува, чув. *өкпе*, ног. *оькпе*; башк., тат *үпкә*, чув. *упке*, өзб. *үпка*, уйг. *өпкә*; кырг. *өпкө*, кум. *оьпге* (СИГТЯ, 21-22).

Жүрөк «сердце». Бу сөздүн башын /ж-/ тыбышы аркылуу айткандарга каз., к. калп., кырг., уйг. тилдери; /й-/ тыбышы менен айткандарга башк., тат. *йөрөк*; ног. *йөрөк*; кум., түркм. *йүрек*; уйг. *йүрәк*; кум. *юрек*, өзб. *юрак*; /й-/ тыбышын түшүрүп айткандарга аз. *үрөк*; /ч-/ тыбыштуу айткандарга тува *чүрек*, хак. *чүрек*, чув. *чере*; /с-/ тыбыштууларга якут *сүрэх* тилдери кирет (СИГТЯ, 36).

Карын «живот». Түрк тилдеринин теңинен көбүндө жолугуучу бул сөздүн тыбыштык түрдүү варианттары бар: аз.,

түркм. *гарын*; каз., кырг., кум. *карын*; түрк. *карин*; уйг. *керин*, өзб. *корин*; тув. *хырын*, хак. *харын*, чув. *хырам*. Алтай, башкыр, каракалпак, ногой, татар тилдерине мүнөздүү болбогон *карын* сөзүнүн ордуна *ич*, *курсак* лексемалары колдонулат: алт., кырг., түркм. *ич*, тат. *эч*; башк. *эс*, як. *ис*, хак. *істі*; каз. *іш*, к. калп. , ног. *иш*. Алт., к. калп. , кырг., ног. *курсак*, өзб. *курсок*; тат. *корсак*, уйг. *корсак*; башк. *корһак* (СИГТЯ, 13). Кыргыз тилинде *карын*, *курсак*, *ич* деген аталыштардын баары айтыла бергени менен *ич*, *курсак* варианттары түндүк диалектиде, *карын*, *кардым* түштүк диалектиде басымдуу.

Ичеги «кишка». Алт., кырг., түркм. *ичеги*; тат. *эчеге*, хак. *ичеге*; каз. *ішек*, к. калп. *ишек*, ног. *шек*, кум. *ичек*, тат. *эчөк*, өзб. *ичак*; башк. *эсәк* тыбыштык формаларында; аз. *багырсаг*, түрк. *барсак*; тува. *шөйүндү*. Кыргыз тилинде колдонулуучу вариант алтай, хакас, татар, түркмөн тилдериндеги айтылыштарга окшош.

Бөйрөк «почки». Як. *бүөр*; чув. *пүре*; алт. *бөрөк*, уйг. *бөрөк*; тув. *бүүрек*, хак. *пүүрек*; түрк. *бөбрөк*, түркм. *бөврөк*. Түрк тилдеринин көбүндө бу сөздүн ортосуна /-й/ тыбышы кошулуп айтылат: башк. *бөйөр*; аз. , тат. *бөйрөк*; ног. *бөйрек*; кырг. *бөйрөк*; к. калп. , кум. *бүйрек*; өзб. *буйрак*. Азербайжан, татар ж. б. тилдерде ал «каптал» маанисин туюндурат (СИГТЯ, 80). Кыргыз тилинде да ал сөз кээде ошондой «каптал» маанисинде колдонула берет.

Боор «печень». Түрк тилдери бу маанини берүү үчүн тыбыштык жагынан өз ара өзгөчөлөнгөн *боор* жана *жигар* деген эки лексеманы колдонушат. Саян-Алтай тараптагы түрк тилдеринде, атап айтканда, алт. *буур*, кырг. *боор*, тув. *баар*, хак. *паар*, як. *быар* деген созулма үндүү менен келген форма; башка аймактарда созулма эмес түрү таралган: аз., түркм. *багыр*, түрк. *багир*, уйг. *бегир*; башк., тат., каз., к. калп., ног. *бауыр*; кум. *бавур* (*бауур*); чув. *певер*. Өзб. *жигар*, уйг. *жигәр*, түрк. *карачигер*, аз. *гарамийер* аталыштарындагы *жигер* компоненти түрк сөзүн сүрүп чыгарган перси сөзү болуп эсептелет. *Боор* сөзүнүн айтылышы боюнча да кыргыз

тили сибирдеги түрк тилдери менен жалпылыкты сактап келет.

Бут «нога». Алт., тува, кырг(түнд. диал.). *бут*, уйг., кырг. ичкилик диал. *пут* «нога», башка түрк тилдеринде, маселен, башк., к. -калп. кум., ног., тат., түркм., *аяк* «бедро»; каз., түрк. «ляжка» маанилеринде; кырг., уйг. *аяк-бут/пут* «нога», хак. *азах*, як. *атак*, чув. *ура* варианттарында жолугат (Исхаков. Опыт сравн. словаря тюркск. яз. ов. ИСГТЯ, IV, 5, 25);

Кыргыз тилинин түндүк диалектиси бул сөздү б-аркылуу, ичкилик диалектиси п- формасында айтат. Демек, ал көрүнүш боюнча түндүк диалектиси алтай, тува тилдери менен, ичкилик диалектиси уйгур тили менен жалпылык түзгөнү байкалып турат. Андай факты болсо кыргыз урууларынын бөлүнүп калгандыгы тууралуу окумуштуулардын айткан ойлоруна толук үндөшөт.

Сөөк «кость» сөзү алт., хак., тува, кырг. тилдеринде гана созулма түрүндө айтылып, кыпчак тобундагы тилдерде же кыпчак, карлук-уйгур тилдеринде башкача тыбыштык түзүлүштө жолугат: каз. *сүйек*, к. калп. *сүйек*, кум. *сюек*, ног. *суьек*, тат. *сөяк*, өзб. *суяк*, уйг. *сөңәк*, түркм. *сүңк*, як. *унуох* (ИСТГЯ, 19). Ичкилик диалектисиндеги *сүйек* формасы кыпчак тобундагы айтылышына окшош.

Балтыр сөзүнүн синоними түрүндө жолугуучу уйг. *пачак*, түркм. *бачак*, чуваш. «*ура туни*», якуттагы «*сото*» ж. б. түгөйлөрүн эске албаганда түрк тилдеринен баарында ал анча-мынча гана тыбыштык айырмачылыктарда таралган: алт., башк., тат., каз., к. калп., ног., кырг. *балтыр*; кум. *белтир*, хак. *палтыр*; аз., тув., түркм. *балдыр*, турк. *балдир*, өзб. *болдир* (Аталг. эмг., 10). Кыргыз тили бу сөздүн ортосундагы -лт- тыбыштык айкалышты сактаган тилдер менен жалпылыкта турат.

Тизе «колено». Алт., кырг. *тизе*, өзб. *тизза*, уйг. *тиззә*; каз. *тізе/тезе*, к. калп. *дзе*. Башка түрк тилдеринде бу сөздүн аягындагы үндүү кыскарып айтылат: аз., түрк. *диз*, түркм. *дыз*; кум., ног., өзб., уйг. *тиз*; тат. *тез*, хак. *тис*, тува. *тискек* (СИГТЯ, 17).

Шыйрак сөзү бир нече тыбыштык вариантта гана саналуу түрк тилдерине таралган: башк., к. калп. *сирак*; каз., тат. *сыйрак*; кырг. *шыйрак* (*Ат. эмг.*, 10).

Таман «ступня». Алт., кырг. *таман*; башк., каз., к. калп., түрк., кум., ног., тат., хак. *табан*; тув. *таваңгай*; өзб. *товон*; уйг. *тапан*; чув. *тупан*; түркм. *дабан ж. б. аягын алты, уллунах* сыяктуу аталыштары белгиленген (*СИГТЯ*, 38).

Мына ошентип, дене мүчө аталыштарынын ареалдары боюнча азыркы кыргыз тили жана анын диалектилеринин фактылары сибирдик, кыргыз-кыпчактык, кыргыз-карлуктук жана жалпы түрктүк көрүнүштөрдү сактагандыгы менен айырмаланат. Үстүртөн демейде даана байкала бербеген андай көрүнүштөр кыргыз элинин буга чейин кайсы аймактарда жашап, кайсы түрк тилдеринин өкүлдөрү менен байланышкандыгынан кабар берип турат. Маселен, кырг., алт. *чыкый, чыкчым, таман, тизе, чырай* (өзб. *чирайлиг*); кырг., як. *чечекей*; алт., кырг., каз. *саамай*, башк. *хаамай*; алт., кырг., уйг. *чач*; кырг., тува., алт. *мее*; кырг., алт., хак., тува. *сөөк, бут*; алт., башк., тат., каз., к. калп, ног. (-лт-) *балтыр*; алт., кырг., каз., к. калп., уйг. *алакан ж. б.*

IV. Азыркы кыргыз тилине гана мүнөздүү болгон жалпы элдик белгилердин төртүнчү тобуна акад. Б. М. Юнусалиев азыркы диалектилер боюнча такталып-текшерилген төмөнкүдөй фактыларды кошкон:

а) Фонетика тармагында – «ДЖчылдык», башка тектеш тилдерде болсо, бизге белгилүү болгондой, диалектилик мүнөзгө ээ. Кыргыздык мындай аффриката тарыхый жагынан казактын «Жычылдыгы» же башка тилдердеги «Йычылдыгы» менен эмес, үндүүлөрдүн ортосунда жумшарган алтайлык жумшак «дж» аффрикатасы же хакастык жумшак аффриката «ч» жана тувалык аффриката «ч» менен гана салыштырылышы керек. Салышт. кыргыз тилинин Ысык-Көл говоруна ч/дж: «чөжө/джөджө-жөжө», «джыгач/чыгач-жыгач».

б) Морфология тармагында кыргызга мүнөздүү форма катары экини гана көрсөтсө болот. Бирок алардын бири: «-чу» менен бүткөн адат өткөн чак формасы (маселен, «мен барчумун-мен барчумун») хакас тилинде байыркы «-чых» (мен парчыхмын-мен барчымын) формасында жолугат. Илик жөндөмөнүн «-нын» дегенин кыргызга гана тиешелүү фонетикалык форма катары алышыбыз керек, башка тилдерде болсо ал артчыл мурунчул «ң» (-ның) дегенге туура келет: кырг. «*баланын*» башка тилд. «*баланың-баланын*».

Жалпы кыргыздык лексикага дал келбеген бир дагы сөз башка тектеш тилдерден азырынча табыла элек. Буга таң калуунун эч кереги жок, эгерде бир дагы тилде «газ» сыяктуу эл аралык сөздөн тышкары мурунку тилдик традициядан тышкары өзүнчө пайда болгон сөз жок экенин эске алсак. Көрүнүп тургандай, фонетикада, морфологияда жана негизги сөздүк фондуда кыргыз тилине гана мүнөздүү болгон белгилер өтө аз учурайт жана алар жалпы кыргыз тилинин мүнөзүн, анын тарыхын аныктоодо өзгөчө ролду ойной албайт, анын ролу жокко эсе десе да болот.

Жалпы кыргыздык (же жалпы элдик кыргыз) тилинин калыптануу тарыхын чагылдырууда көлөмү жана өзүнүн маанилүүлүгү боюнча кыргыз тилинин баардык диалектилери, ошондой эле алтай тилинин түштүк диалектиси үчүн жалпылык түзүп турган жалпы элдик белгилердин үчүнчү тобу принципалдуу орунду ээлеши керек. Мына ушундан, жалпы кыргыздык (же жалпы элдик кыргыз) негизги белгилери – азыркы кыргыз тилинин өкүлдөрү менен түштүк алтай диалектисинин өкүлдөрү узакка созулган жалпылыгы мезгилинде калыптанды деп өзүнөн өзү жана өтө маанилүү жыйынтык чыгарылууга тийиш. Ушундай жалпылыктар каерде жана качан пайда болду? деген суроо пайда болот. Кыргыз элинин тарыхый мындай маанилүү этногенетикалык маселесинин биздин тарыхчылар тарабынан иштелип чыга электиги өкүнүчтүү. Тарыхчылар, маселен, өз учурунда Н. А. Аристов, биздин замандашыбыз А. Н. Бернштам жана башкалар, кыргыздар биздин эранын VII-IX кк.

чейин Борбордук жана Батыш Теңиртоодо, атап айтканда Таласта болушкан деп божомолдошуп, ишенимдүү фактыларды келтиришпейт. Бужерде бүгүнкү мезгилде тилдик белгилери бүтүндөй же толугу бойдон өзгөрүүгө учурабаган жана азыркы кыргыз элинин жалпы элдик тилин түзүп турган этникалык компонент тууралуу сөз кылып жатабыз. Бирок мындай этникалык топ тилдеги жалпы кыргыздык-алтайлык жалпылыктар жаралганга чейин Борбордук жана Батыш Теңиртоодо болушу такыр мүмкүн эмес. Муну менен катар мындай кыргыздык-алтайлык белгилерди түштүк кыргыздары алыскы батышта, айталык Орто Азияда кабыл алып, алардын өкүлдөрү Алтайга көчүштү дешке да болбойт, мындай болгондо фонетикадагы (сегиз үндүүлүк, кийинки созулмалар ж. б.), морфологиядагы жана жалпы кыргыздык-алтайлык, азыркы хакастар менен тувалыктардын негизги сөздүк фондусунда байкалган маанилүү окшоштуктарды, дал келүүлөрдү эч бир түшүндүрө албайбыз. Буга XIII кылымга чейин кыргыздардын жашаган жери жөнүндөгү бизге белгилүү болгон тарыхый маалыматтар да каршы турат. Енисей доорунда (б. э. IX кылымында) эле кыргыздардын борбору Енисейдин баш жагынан түштүккө Хиргиз-нор (Бартольд, 1952, 27) көлү тарабына көчүрүлгөн. Уйгурлар менен болгон согушта IX кылымда кыргыздардын турган болжолдуу жери катары андан наркы тарабы, Енисей менен Катун (Радлов, 1929, 19) аралыгы, т. а., азыркы Алтай көрсөтүлөт.

Жалпы элдик тил катары тилдик негизги белгилерди сактаган кыргыздардын басымдуу бөлүгү XIV-XV кылымдарда Борбордук жана Батыш Теңиртоого али жете элек болушу мүмкүн. Бул жерде тарыхый жазма булакка гана шилтеме берүү менен чектелебиз. IX кылымдагы белгилүү тилчи жана тарыхчы Махмуд Кашгари өзүнүн эмгегинин баш сөзүндө Чүй, Талас, Ысык-Көл өрөөндөрүндөгү, Теңиртоодогу жана Ферганадагы уруу, уруктарды санап көрсөткөндө, азыркы кыргыз элинин курамындагы бир дагы этнонимди эскербейт. Тескерисинче, Кара деңизден чыгыш-

ты көздөй түрк урууларын санап көрсөткөндө кыргыздарды алыскы чыгышка Чин (Кытайга) өлкөсүнө жакын жайгаштырат. Кыргыздардын мындай жайгаштырылышы ошол учурдагы автору белгисиз болгон «Худуд ал алем» («дүйнөнүн чектери») эмгегиндеги улуу кыргыз мамлекети болуп турганда кыргыздар Пенчул (азыркы Үч-Турфан ш. жанында) жана Ак-Суу ш. (Грум-Гржимайло, 364) азыр да ошондой аталган шаарларында турган деген маалыматтар менен үндөшүп турат. Кыргыздардын негизги бөлүгү монголдордун баскынчылыгы доорунда Алтай тоо этектеринде калгандыгын XIII к. аягы менен XIV к. башындагы тарыхчы Рашид-ад-Диндин «Кыргыздар менен Кэмкэмджиут» бир ээликти түзөт» деген кабарлары да далилдеп турат (Рашид-ад-Дин, 150). Ошол эле автор урасут менен теленгут уруулары «кыргыздар өлкөсүнүн чегиндеги токойлордо жашашат», ойрот уруусу монгол тилдүү, алар ошол эле Кэм (б. а. Сегиздарыя – «Сегизмурен») дарыясынын баш жагында жашашат, баргуттар, туластар (болжолу төлөстөр) жана канглылар Иртыш-мурэнде жана Кыргыз өлкөсү менен уйгурлар ортосундагы тоолордо жашашат ж. б. деген кабарларды берет.

Кыргыз өлкөсүнө баруунун жолдору жөнүндө кытайлык жана азиялык географтардын жазгандарына негиздеп, академик В. В. Бартольд, кыргыздар байыркы мезгилдерде Кэм деп аталган Енисейде гана жашабастан, андан бир топ түштүгүрөөктө, Түндүк-батыш Монголиядагы азыркы Хиргиз-нор көлү тарабында жашапкан дейт. Мына ушул айтылгандар боюнча XIV кылымдын башына чейин кыргыздар Кэм (т. а., Енисей) дарыясынын баш жагында жана анын түштүк-батышында жайгашкан. Ошону менен бирге алар Борбордук жана Батыш Теңиртоодо, ошондой эле Фергана өрөөнүндө жашаган эл катары эскерилбейт. Ал тууралуу Самаркандан баштап, Памир аркылуу Кашгарга жана Хамиге кеткен жолду сыпаттап жазган Марко Поло дагы айтпайт. Кытай летописчилердин эмгектериндеги енисей кыргыздарынын 40 кыздан таралгандыгы тууралуу легенда-

нын негизинде, Чокан Валиханов, кытай летопистериндеги енисейлик хакастар менен теңиртоолук кыргыздар бирдей деп жыйынтык чыгарган (Валиханов, 1986, 46). Мындан тышкары тилекке каршы, жазма булакты көрсөтпөй, 1253-ж. Хулагунун маршрутунда Теңиртоодо кыргыздар(ки-ли-ки-цзи) жолугарын жана алардын көчү Теңиртоодон Хангайга(Алтай тоолорунун түштүк-чыгышындагы тоо кыркалары)чейин, кайрадан артка көчүп жүрүшү кийинки кылымдарга чейин улантылып турганын айтат. Балким, бул жерде Чыгыш Теңиртоо жөнүндө сөз болуп жатса керек. Тарыхчы А. П. Чулошников XV к. башында Орто Азиядагы окуяларды жазганда, ал дагы жазма булакты көрсөтпөй, чыгышта «кара» кыргыздар Енисейден Памир жана Теңиртоого карай болгон көчүн улантышты, чыгышта калган кыргыздардын бир бөлүгү ойротторго кошулду (Чулошников, 72) дейт. Кыргыздардын бир аз бөлүгү Теңиртоодо болушу, баарыдан мурда Чыгыш Теңиртоодо болушу мүмкүн, анткени X кылымдагы кыргыз мамлекетинин батыш чеги Ак-Сууга(Чыгыш Теңиртоого) жана Кашгарга чейин жетип турган. Биринин артынан бири улантылып турган: X–XII кк. кара-кытайлардын (кидандардын), XIII к. Чынгыз-хандын, XV–XVII кк. калмактардын баскынчылыгы кыргыздарды акырындык менен чыгыштан батышка жана түштүк-батышка көздөй сүрүлүүгө дуушар кылды, кээде багынган айрым кыргыз урууларын өздөрү менен кошо алып кеткен учурлары да болушу мүмкүн. Теңиртоодогу ири күч катары кыргыздардын ишенимдүү эскерилиши XVII кылымдын башында Халилдин «Моголистандын жапайы арстандары» деп аталган кыргыздарга качып, кийин өзбектерге таандык болуп турган Ферганага кеткен тагдырына байланыштуу жолугат. Биздин эранын II кылымынан баштап кыргыздардын Теңиртоодо болушу тууралу Аристовдун божомолун академик Бартольд XVI кылымга дейре кыргыздарга ислам дини мүнөздүү болбогон деп четке кагылат. Ушуга байланыштуу өзбек тарыхчысы Махмуд-ибн-Вели тарабынан калтырылган кыргыздар мусульман эмес, каапырлар, алардын

12 миң үй бүлөсү 1636-жылы биринчи жолу Каратегин аркылуу Гиссарга келишип, Балхдагы өзбек ханынан ошерде калууга уруксат сурашкан. Ошондой эле ал жерде калуусунун бир шарты болуп алардын ислам динин кабыл алуусу эсептелген өңдүү тарыхый маалыматы өтө маанилүү. Бу болсо жунгарлардын баскынчылыгынан улам түштүктөгү кыргыздардын чыгыштан батышка акыркы ирет «Казак кайын – сааганда, кыргыз Кысар киргендеги» көчкөнү болуп эсептелет. Менин билишимче, булар Тажикстандын Гарм жана Тоолубадахшан областтарында азыр да жашап жаткан, өздөрүн «ичкиликке» кошкон памирлик кыргыздардын ата-бабалары... Бизге адам өтө алгыс тоо кыркаларынын болушуна байланыштуу түндүк менен түштүк кыргыз урууларынын ортосундагы байланыштар кыска мөөнөткө (ашууларда кар кеткен жайкы 2-3 айга гана) созулганы жакшы белгилүү. Анын үстүнө Памир-Алай тоолоруна жана анын батыш тарабына жайгашкан ичкилик уруулары кийинки кылымдарда, бизге белгилүү болгон XVII кылымдын баш ченинен баштап, географиялык жагынан биротоло бөлүнүп калат. Мындай бөлүнүү алар менен башка кыргыз урууларынын ортосундагы маданий, экономикалык жана саясий биримдиктин алыстоосуна алып келген. Кыска карта айтканда, кыргыздардын тарыхынын Теңиртоо мезгилинде, т. а., XVI кылымдан баштап, бир жагынан түндүк менен түштүк кыргыздарынын ортосунда, экинчи жагынан түштүк менен түштүк-батыштагы кыргыздардын ортосунда кыска мөөнөткө да саясий жана экономикалык байланыштар болбогон. Көп кылымдар бою бири-биринен саясий жана экономикалык байланышы үзүлүп калган кыргыз урууларынын тилинде мындай шарттарда жалпы кыргыздык белгилер гана эмес, жалпы кыргыздык-алтайлык белгилер да иштелип чыкмак эмес. Тарыхтын ушул аралыгында кыргыз урууларынын ортосунда айырмалоочу жаңы белгилер, негизинен диалектилик лексикада пайда болуп, диалектилик айырмачылыктар күчөйт. Кыргыз тарыхындагы Теңиртоо мезгили жалпы кыргыздык белгилердин Теңиртоодо,

кийинки 4-5 кылымдарда калыптанбаганын дагы бир жолу көрсөтүп турат. Анын калыптануу процесси андан алда канча мурда, енисей кыргыздарынын тарыхынын, б. э. биринчи сегиз кылымы мезгилинде башталган, аны үстүдө биз көрсөткөн хакас жана тува тилдериндеги окшоштуктар күбөлөндүрүп турат. Анын биротоло калыптануусу кыргыз элинин экинчи мезгилинде, тактап айтканда, VIII-XII кылымдарга, б. а., кыргыз мамлекеттүүлүгүн бузган каракытайлардын (кидандардын) баскынчылыгына барышы мүмкүн, XIII кылымда болсо монголдордун чабуулу аны биротоло талкалаган окшойт. Экинчи мезгилде баардык кыргыз диалектилери менен алтай тилинин түштүк диалектисинин ортосундагы узакка созулган жалпылыгы учурунда үстүдө мүнөздөлгөн жалпы кыргыздык-алтайлык белгилери калыптанды. Алар өзүнүн көлөмү жана маанилүүлүгү боюнча азыркы кыргыз тилин мүнөздөөдөгү негизги көрсөткүчтөр болуп саналгандыктан, азыркы жалпы кыргыздык белгилер кыргыз урууларынын бөлүндү болуп жашаган теңиртоо мезилинде эмес, кыргыз элинин тарыхындагы енисей-алтайлык доорунда калыптанды деген жыйынтыкка келебиз. Эгерде жалпы элдик тил менен анын өкүлдөрүнүн эл катары бир мезгилде калыптануусу жөнүндөгү жобо туура болсо, анда кыргыздар эл катары Теңиртоодо эмес, алыскы чыгышта, т. а., Енисейдин баш тарабы менен Алтай аймактарында калыптанган деп жыйынтык чыгарууга болот. Буга ишенүү үчүн, XIII кылымдын аягында кыргыздардын негизги массасы Алтайдын түштүк аймактарында жана Енисейдин баш жагында калгандыгын, үстүдө көрсөтүлгөн тарыхый булактардан башка, тарыхчы-археолог С. В. Киселевдун «Древняя история Южной Сибири» деген эмгегине шилтеме берсек болот. Анда «Бирок мындан кийин дагы (т. а., X к. кидандардын чабуулуна кийин) кыргыздар эркиндиги менен өзгөчөлөнгөн Енисейдеги күчтүү мамлекетин сактап кала алды. Калыбына келтирилгис соккуну кыргыздарга Чынгыс хандын баскынчылыгы жасады. Бирок ага карабастан кыргыздар кооптуу

күч боюнча кала берген...». «1218-жылы ...кыргыздар монгол аскерлеринин тылында көтөрүлүш чыгарды». «Кыргыздардын жаны көтөрүлүшү 1254-жылы да болду» дейт; да андан кийин «монголдор Енисейге 20 миң аскерин жөнөтүүгө аргасыз болушат...» «Басылган кыргыздар өтө кооптуу болгондуктан Хубулай-хан 1293-жылы кыргыздардын бир бөлүгүн Маньчжурияга чыгарып кетүүгө буйрук берген». Археологиялык материалдардын негизинде ошол эле автор кыргыздар менен алтайлыктардын өз ара мамилеси тууралуу «IX-X кылымдардагы алтай маданиятындагы кыргыздык белгилердин көптүгү Алтайдын маданий гана эмес, саясий жагынан да кыргыздарга көз каранды абалда тургандыгынын жаны негизи катары кызмат өтөшү мүмкүн» деп жазат. Кыргыздардын чоң эл катары байыркы кыргыздар жашаган аймактардагы элдердеги изи кийинки кездерге чейин эле сакталып калган. Белгилүү саякатчы-этнограф Г. Н. Потанин өткөн жүз жылдыктын ортосунда «Чүй көрүстөндөрүн дербүйттөр (торгоуттар аларды Хиргиз юр деп аташкан) Кыргыз-хан башкарган элге таандык; байкалдын артындагы буряттар дагы аларды кыргыздардыкы» дешет. Тилдик фактылар менен кошо үндөшкөн фактыларды этнографиядан да таба алабыз. Тарыхчылар менен түркологдорго жакшы белгилүү болгон кыргыздардын кеңири таралган этнонимдерин азыркы алтайлык, тувалык жана хакастык этнонимдерден жолуктурууга болот. Маселен: кыпчак, төлөс, майман, мундуз-мундус, меркит, бурут, мунгуш-монгуш, мангыт, багыш (погош түрүндө), тагай, кезек, таздар-тастар, сарттар-сарт, желден(челден түрүндө), шыгай (сагай түрүндө), найман, моңолдор-могол, мунгуш (же монгуш), байат, бугу-пуга, саруу (сарыглар жана сару түрүндө), каба, азык (ассык түрүндө) жана башка... «Кыргыз» деген аталышты алтай кижилердин арасынан, «бурут» (кыргыздарды калмактар ушинтип аташкан) аталышын телеуттар арасынан, б. а., Алтайдын түштүгүнөн жолугушу да көңүл бурарлык факты. Мындай өзгөчөлөнгөн этнонимдер кыргыздар арасында гана жолугуп, жаныбыз-

дагы өзбек менен казак элдеринде дээрлик жолуктурулбайт. Булар менен бирге азыркы Кыргызстандын топонимдерин Алтай, Тува, Хакас топонимдерине салыштырып көрүү да кызыктуу. Кыргызстандагы бир катар негизги өзөн-суулар менен жерлердин аталыштары Алтайдан, Тувадан, Хакасиядан алынып келингени байкалып турат. Салышт. Чүй Алтайда жана бу жерде, *Кара кужур, Боом, Күркүрөө, Кулунду* өрөөнү жана башкалар да ушундай. Ошону менен катар *Нарын, Көкөмерен, Каракол* жана башкалар монголдордон калган аталыштарга, *Ат-Башы, Бөрүлү, Жыланду, Кочкор, Кызарт, Ала-Бука, Тору-Айгыр, Кайыңды-Кайыңду, Согонду-Согоно, Арчалы, Ак-Суу, Кара-Үңкүр, Көк-Кыя, Семиз-Бел, Талды-Суу, Ак-Таш, Көк-Ой, Ак-Турпак-Ак-Довурак, Кара-Булуң, Үч-Эмчек* ж. б. кирет (*Каратаев О.*, 436-444; *Тадина Н. А. Ябыштаев Т. С.*, 269-276. Буларды кошумчалаган Ж. Ж.). Аягында этнографиялык дагы эки фактыны келтирели. Баардык кыргыздардын арасында түндүктө «*темир(же ооз) комуз*», түштүктө – «*комуз*» деп аталчу такага окшогон тили бар музыкалык аспап кеңири таралган. Ал алтайлыктарда да бар жана ал дагы «*комуз*» деп аталат. Биздин байкообузга караганда, бул аспап өзбектерде да, казактарда да жок, казактардагы «*кобыз*» термини кыргыздарда «*кыяк*» деп аталат.

Устукан тартуудагы эң сыйлуу устукан иретинде түштүк жана түндүк кыргыздарда да «*уча*», казактарда болсо сыйлуу устукан болуп «*бас-койдун башы*» эсептелет. Казактардын мындай салты сыягы Чүйлүк кыргыздарга (Таластык, Аксылык кыргыздарга да деп толуктаган Ж. Ж.) да таралган окшойт. Алтайлыктардын мындай салты кайтадан жалпы кыргыздык сыйлуу болгон «*уча*» менен дал келип турат. (Бирок, азыркы учурда «*учага*» Көл менен Нарын аймагындагы кыргыздар гана өтө чоң маани беришсе, башкаларында ал анчалык маанилүү көрүнүш болуп эсептелбейт, б. а., ал жалпы кыргыздык көрүнүш болбой калган Ж. Ж.). Айтылгандар тилдин фактыларына негизделип чыгарылган биздин жыйынтыгыбызды далилдеп турат». Академик Б. М.

Юнусалиевдин жазган үстүдөгүдөй маалыматтарынын баары аргументтештирилип, ишенимдүү жазылгандыгына эч кандай шек жок. Баары туура. Болгону, Б. М. Юнусалиевдин «жалпы кыргыздык белгилер» дегени, биздин байкообузга караганда, Адигине менен Тагай урууларына көбүрөөк жолугуп, ичкилик урууларында көп учурабайт же учураса да андай даражада толук эмес. Ошого караганда, кыргыздардын негизги бөлүгүн түзгөн Адигине, Тагай уруулары орто кылымдын башында Алтай тарапта турганда ичкилик уруулары алардан башка аймактарда бөлүнүп калгандай туюлат. Бу мезгилде кыргыз урууларынын Алтай тарапта жайгашкандыгын төмөнкүдөй тарыхый фактылар аркылуу да далилдөөгө болот:

а) IX кылымдагы уйгурларга каршы согушта кыргыздардын жашаган жери катары батыш тарап, Енисей менен Катун ортосу б. а., Алтай көрсөтүлөт (*Радлов, 1929, 19*);

б) Борбордук Азияда IX-X кылымдарда жүз жыл чама-сында В. В. Бартольд белгилеген «Улуу кыргыз держава-сы», же Кыргыз каганаты жашаган (*Караң № 1-картаны*).

Бул мамлекет 840-жылдан 945-жылга чейинки аралыкта дооран сүргөн (*Сыдыков, Конкобаев, 25*);

в) М. Кашгаринин XI кылымда берген маалыматында кыргыздар түрк урууларынын түндүк-чыгышына, Чинге (кытайга) жакын жайгаштырылган (МК, 1, 85);

г) IX-XII-кылымдарда кыргыздарга карай кара-кытайлардын (кидандардын) (алардын тегин байыркы монголдун *ухуан, сянби, муюн, жужан* урууларына байланыштуу деп караган) чабуулдары кыргыз урууларын чыгыштан батышка, түштүк-батышка жылдырат. IV кылымдан XIII кылымдын башына чейинки аралыкта жашаган кара кытайлар (батыш кидандар мамлекети) Чыгыш, Борбордук жана Орто Азиянын саясий тарыхында маанилүү ролду ойноп турган. 937-жылдан 1013-жылга чейин ал «Улуу Ляо (темир)», кийин 1013-жылдан 1063-жылга чейин – «Улуу кидан мамлекети» деп аталган. Ляо империясы кулагандан кийин монголго чейинки мезгилде Борбордук жана Орто Азиянын та-

рыхында Елюй Даши (1125-1218-жж.) негиздеген «Батыш Ляо» чоң ролду ойногон.

Мусульман жазма булактарында «Кытайлардын же кара кытайлардын мамлекети» деген ат менен белгилүү болгон «Батыш Ляо» мамлекети Чынгысхандын соккусунун негизинде талкаланган (*Культ.-ист. пам.* 28). Тоголок Молдонун санжырасына караганда, «кара кытайлардын аркасынан эле Чынгыс хандын кыргыздарга салган кордук-зомбулугу Кара кытайлардан ашып түшөт. Чынгысхан кыргынчылык, басымдарлык чабуулун алды менен кыргыздардан баштап, 1207-жылы чоң уулу Жужини жиберип кыргыздарды кыргын кылат. Чынгысхан жана өзүнүн өлөр алдында 1227-жылы жана бир ирет чабуул жасап кыргыздарды кырып өзүнө багындырат. Муну менен кыргыздар өзүнүн мамлекетин жоготуп эле калбастан, сайда саны, кумда изи калбай туш-тушка таруудай чачылып качат. Энесайдан калган жана бир бөлүк кыргыздар 14-кылымда мунгулдар менен болгон согушта жеңилип, ал жерден качкан бойдон батыш Теңиртоо, Ысык-Көл, Таластарга келип орундашат. Буларды бул жерлерге Эсенкул деген киши баштап келген. Мына ушундай аянычтуу кыргынчылык абал астында, кыргыздын байыркы урууларынын аты бүтүндөй жоголуп, кишилердин эсинде сакталып кеткен... Байыркы уруулардын аттары Чынгысхандын кыргыны менен кошо өчүп кеткен. Кутчу, Кытай сыяктуу эки-үч гана уруулардын аттары сакталып калган. Кыргыздардын азыркы бар уруулары Чынгысхандан кийин пайда болгон» (*Тоголок Молдо*, 81). XII кылымда башталган мына ошол кара кытайлардын жана XIII кылымдагы монголдордун чабуулдарынын натыйжасында кыргыз эли ыдырап, «Манаста» айтылгандай, бир бөлүгү Алтайга, бир бөлүгү Кангайга (Кангюйга-Хинган), бир бөлүгү Еренге (б. а., Аксу, Үч-Турпан жана Орто Азияга) сүрүлөт, б. а., айрыкча «Улуу кыргыз мамлекети» мезгилинде түштүк-батыштагы, т. а., Ак-Су, Үч-Турпан тарабындагы ичкилик (теит, кесек ж. б.) уруулары, кыргыздардын

Алтайга кайра кеткен негизги массасынан алыстап, көп кылымдар бою бөлүндү жашап калган.

6) Узак кылымдарга созулган байланыш тоолу алтайлыктардын тили менен кыргыз тилинин түндүк диалектисинин ортосунда албетте, Б. М. Юнусалиев көрсөткөндөй жалпы элдик оозеки тилдин көптөгөн окшоштуктарын калыптандырды.

7) Ал эми азыркы кыргыз тилинин ичкилик (түштүк-батыш) диалектисинин өкүлдөрү ошол эле тоолу алтайлыктардын тили менен диалектилик бир катар жалпы элдик тилдин белгилери жагынан кандай жакындашса, уйгур тили менен да ошондой бир катар жалпылыктарга ээ болду. Үстүдө (мурунку бөлүмдө) көрсөтүлгөн жалпы кыргыздык жана уйгурлук орток белгилерден тышкары бу мезгилде ичкилик уруулары менен-уйгурлук төмөнкүдөй жалпылыктары калыптанган:

а) *-ган, -са, -ыптыр, -гыча* мүчөлөрүнүн алдындагы: *кеген* < келген, *кесе* < келсе, *кептир* < келиптир, *кегиче* < келгиче, ошондой эле *тангыч -ба* этипинин алдында *келүүчү бол, ал, сал, кел, кал, кыл* этиштериндеги «л» тыбышы *кевейт* < келбейт түрүндө түшүрүлөт.

б) Жактама ат атоочтордун барыш жөнөмөгө салынган формалары: «*маңа*» түнд. гов. «*мага*»; «*саңа*»-түнд. гов. «*сага*» (*Уйгурско-русский словарь*, 198) орун алган.

в) Таандык *-ы, -сы* мүчөлөрү уланган сөздөрүнүн уйгур тилиндегидей өзгөчө жөнделүшү: «*энесиге*» кырг. ад. «*энесине*»; «*энесини*» – кырг. ад. «*энесин*»; «*энесиден*» – кырг. ад. «*энесинен*» (Мындай форма уйг. т. бар. Караң. *Насилов*). Жалпы кыргыздык-уйгурлук тилдик жакындыктар, ошондой эле ичкиликтик-уйгурлук дал келүүлөр байыркы мезгилдер менен жакынкы мезгилдеги жана азыркы учурдагы нечен ирет кошулуунун, тилдик карым-катыштын натыйжасында пайда болгон көрүнүштөр болуп эсептелет. Кыргыз тилинин түштүк-батыш диалектисиндеги уйгур тили менен байкалган жалпылыктары түндүк кыргыз-

дык-алтайлык окшоштуктар сыяктуу эле уйгурлар менен болгон узак байланыштын натыйжасы катары түшүндүрүлмөкчү. Кидандардын жана монголдордун чабуулдарына чейинки доорлордо бөлүнгөн ичкилик уруулары кыргыздардын негизги массасы чыгыштан Моголистанга келгенге дейре уйгурлардын күчтүү таасиринде туруусу мүмкүн. Балким, IX кылымда кыргыздар уйгурларды жеңгенде уйгурлардын бир бөлүгү туткундалып, ичкилик бөлүмүнө берилиши (алардын азыркы курамында уйгур этнониминин болушу) жана алардын кыргыздашуусу да бу жерде өз милдетин өтөгөн сыяктуу. Неси болсо дагы, ичкиликтерге уйгурлардын тилдик таасири тарыхый жагынан түштүк алтайлыктарга кыргыздардын тийгизген таасириндей эле күчтүү даражада болуп өткөндүгүнөн кабар берип турат, —деп айтуу менен, азыркы кыргыз диалектилериндеги, ошонун ичиндеги ичкилик диалектисиндеги жалпы кыргыздык белгилер XIII кылымдан кийинки саясий жана географиялык жагынан ажырымдыктын негизинде XVI кылымдын башында жаралышы мүмкүн эмес деп жыйынтыктаган.

Ошентип, жогоруда Б. М. Юнусалиев көрсөткөн жана башка окумуштуулардын эмгектеринде белгиленген фактыларды жалпылаштырып караганда, кыргыз тилинин алтайлык, б. а., Караханилерге чейинки орто доорунун баштапкы мезгилинде кыргыздын Енисейлик жазма салтындагы жана «Улуу кыргыз дөөлөтү» мезгилиндеги тилдик белгилерди сактап улантып айтуу менен кошо Алтайлык орто доордогу элдик оозеки тилинин төмөнкүдөй жалпы кыргыздык белгилерди (булар азыркы кыргыз тилине да мүнөздүү Ж. Ж.) калыптандырды:

а) үндүүлөрдөн сегиз кыска: (а, е(э), о, ө, у, ү, ы, и; жана сегиз созулмасы: аа, ээ, оо, өө, уу, үү, ыы, ии болгон) (Бирок бу жерде Б. М. Юнусалиев ыы, ии үчүн *байы-ыр, чири-ир* деген мисалдарды келтирип, аларды созулма деп караган. Биздин оюбузча, буларды кийинки созулманын катарына кошууга болбойт, себеп дегенде, алар биринчиден, жөн гана кыска үндүүлөрдүн удаа айтылышынан пайда болгон (ор-

стечение түрүндөгү) көрүнүш, экинчиден, алардын ортосун *байы+ыр=байыыр, чири+ыр=чириир* түрүндөгү морфемалык чектер ажыратып турат). Ошондуктан 8 созулма үндүү эмес, 6 созулма үндүү болгон десе туура болмок.

б) кеп агымындагы үндүүлөр үндөшүүнүн тил күүсү жана эрин күүсүнө карата, үнсүздөр каткалан — жумшактыгы боюнча өзгөргөн. Айрыкча буга чейинки унгулардын чегинен ашпаган эрин күүсү күчөп, мүчөлөргө чейин жетет да, натыйжада, мүчөлөрдүн эрин күүсүнө жана үнсүздөрдүн каткалан — жумшактыгына карай окшошуусунан улам мүчөлөрдүн *-лор, -лөр, -дор, -дөр, -тор, -төр; -ло, -лө, -до, -дө, -то, -тө; -го, -гө, -ко, -кө* ж. б. өндүү көптөгөн варианттары жаралат. Ошону менен катар *-ow, -өw, -uw, -үw* сыяктуу эринчил дифтонгдору да ошо мезгилде пайда болот.

Аталган эринчил дифтонгдордун келип чыгышы тууралуу кыргыз тил илиминде эки түрдүү: анын биринчиси — И. А. Батмановго, экинчиси — Б. М. Юнусалиевге тиешелүү көз караш жаппап келет. Биринчи көз карашка караганда, кыргыз диалектилериндеги эринчил дифтонгдор кыпчак (казак) тилинин *tau > tow* таасиринде пайда болгон, экинчи көз караш боюнча, /а/ тыбышынын эриндешип, /ow/ го өтүүсү орто доордогу алтайдын түштүк диалектилери турган жерлерде пайда болуп, ал жактан Кыргызстан аймагына ала келинген. Кыргыз тил илиминде аталган маселе боюнча кыргыз окумуштуулары арасында Б. М. Юнусалиевдин көз карашы кеңири колдоого алынып жүргөнү жакшы белгилүү, анткени ал кыргыздардын «енисей-алтай тараптан» келгендигин жактаган көз караштардын бирине кирет. Бу жерде И. А. Батмановдун көз карашын туура эмес деп, аны таптакыр танып коюуга мүмкүн эмес. Анткени анда дагы окурманды ойлонто турган ишенимдүү негиздери бар. Маселен, эринчил дифтонгдор кыргыз урууларынын сол канатында, б. а., кыпчактарга (же казактарга) чектеш турган кыргыз урууларында (маселен, Талас, Аксылык кыргыздарда жана ичкиликтерде) гана таралган, алардан алыс турган кыргыз урууларында (кыргыз урууларынын сол канатына

киргени менен казактардан алысыраак жайгашкан басыз, мундуз урууларында) эринчил дифтонгдор кездешпейт. Ошондой эле андай эринчил дифтонгдор казактар менен байланышы күчтүү болуп турган тоолу алтайлыктардын түштүк диалектилеринде гана учуратылат, т. а., таралган ареалы боюнча эринчил дифтонгдор казактар тараптан башталган толкундун бир капшабы – алардын түндүк-чыгышындагы Тоолу алтайлыктардын түштүк диалектилерин чайпаса, экинчи капшабы - түштүккө, кыргыздардын Талас, Аксы жана ичкилик уруулары жайгашкан жерлерди каптайт. Ал толкундун эпкинни казактардан алысыраак турган басыз, мундуз урууларына жетпей калган. Ал эми Кыргызстандын Чүй аймагындагы кыргыздарда анын жолукпастыгын географиялык барьердин (Чүй суусунун жана анын куймаларынын мурунку мезгилдерде эч жакка бөлүнбөй (азыркыдай ири каналдарга, толгон-токой арыктарга бурулбай), толо болуп агуусу, Көлдө болсо адам өтө алгыс Кемин кырка тоолорунун болушу, б. а., кыргыз менен казактардын ортосунда интенсивдүү байланышына алардын географиялык бөгөт болуп туруусу менен гана түшүндүрүлмөкчү. Географиялык андай тоскоолдуктары болбогон жерлерге (маселен, Талас, Аксыга жана ичкилик урууларына) кыпчактардын жана казактардын *тау* формасынын таасири *тау* > *тоу* түрүндө тийген. Эгерде, *тоу* формасы кыргыз тилинин орто доорунда Тоолу Алтайдын түштүк диалектисинде Б. М. Юнусалиев айткандай теленгиттерде(телестерде) аймагында пайда болуп Кыргызстанга ала келинсе, анда ал форма кыргыздын сол канаттагыларда гана эмес, оң канаттагы кыргыз уруулары жайгашкан аймактарында да жолугууга тийиш эле. Бирок андай болбой, кыргыздын кыпчактар тарабында жайгашкан сол канатына кирүүчү саруу, кушчу, багыш, кытай жана ичкилик уруулары бөлүгүндө гана жолугуп отурат. Анысы аз келгенсип, кыргыздын сол канатына кирген (кыпчактардан алыс турган) басыз, мундуз урууларында учурабай, кыпчактарга жакын турган жогоркудай урууларында гана жолугуп жатат. Демек, бу

жерде ага территориялык-аймактык фактордун тийгизген таасири бар экендиги өзүнөн-өзү даана эле байкалып турат. Ошондуктан, кыргыз диалектилериндеги эринчил дифтонгдорду Тоолу Алтайдан ала келген деген көз карашка бу жерде толугу бойдон кошулууга болбойт. Алар ушул аймактарда эле, т. а., кыпчак тилдүүлөрдүн *-ау*, *-еу* тыбыштык айкалыштарын *-ow*, *-өw* түрүндө эриндештирүүдөн улам, бири Алтайда, экинчиси Теңиртоо аймагында жаралган аймактык көрүнүштөрдөн деп эсептейбиз.

Б. М. Юнусалиев фонетикадагы жана морфологиядагы алтайлык жана жалпы кыргыздык жогоркудай белгилерден тышкары адигине, тагай бөлүмүндө учуроочу, бирок ичкиликтерде жок төмөнкүдөй сөздөрдүн тобун белгилеген: *сонун* «сонун» (ичкиликтердин айрым топторунда жолугуучу *солун* сөзүнүн ордуна тажиктин *саз* сөзү колдонулуп кеткен), *белен* «белен», *каалга* «каалга», *унаа* «унаа», *керээз* «керээз», *арга* «арга» ж. б. Аталган бу сөздөрдүн баары биринчиден, баардык монгол тилдеринде (жазма-монгол тилинде да) бар; экинчиден, алар кыргыз тилинин көрсөтүлгөн говорлорунан тышкары азыркы алтай, тува жана хакас тилдеринде жолугуп, башка тектеш түрк тилдеринде учуратылбайт. Бул эмнени билдирет? Аталган сөздөрдүн Орто Азиялык баардык түрк тилдеринде жоктугу жана ошол эле учурда баардык монгол тилдеринде болушу – кыргыздар менен алтайлыктардын аларды монгол тилинде сүйлөгөн элдерден кабыл алгандыгынын тана алгыс күбөсү болуп эсептелет. Ушундан улам аларды качан жана каерде алар кабыл алды? деген суроо жаралат. Кыргыздар аларды монголдордун Орто Азияга чабуулу мезгилинде кабыл алды деп болжолдоп айтууга бизде азыр эч кандай негиз жок, анткени андай болгондо (алардын жок дегенде бир бөлүгү болсо дагы) казактар, өзбектер, уйгурлар, тажиктер, түркмөндөрдө же алардын биринде кабыл алынууга тийиш эле. Ошондуктан кыргыздын адигине менен тагай бөлүмдөрү бу сөздөрдү кыргыздар менен алтайлыктардын саян-алтай тоо кыркаларында турган кийинки мезгилинде кабыл алышкан

деп айтуу чындыкка жакыныраак. Ичкилик говорлорунда бу сөздөрдүн жоктугу – ал диалектинин өкүлдөрү аталган сөздөрдү өздөштүрүү учурунда өздөрүнүн кыргыз уруулаштарынан бөлүнүп алыста калганын күбөлөндүрүп турат. Бул факты баардык башка фактылар менен дагы түздөн-түз байланышкан. Фонетиканын, морфологиянын жана сөздүк фондунун эң байыркы катмарындагы жалпы кыргыздык - алтайлык дал келүүлөр – алтайлыктардын жана кыргыз элинин ошо доорундагы уюткусун түзгөн байыркы кыргыздык (сарыг > саруу, телес > төөлөс, мундуз, теит, кесек, бугу, саяк, багыш ж. б.) этникалык топтордун ата-бабаларынын жана узакка созулган эң байыркы байланыштарынын натыйжасы болуп эсептелет. Кыргыз элинин калыптануу-түзүлүүсүндө – алтайлыктар кыргыздар менен узак мезгилдер бою байланышкан эң кийинки жана акыркы этникалык топ болуп саналат. Алардын кыргыздарга биротоло сиңип кетүү процесси аягына чыккан эмес, тилинде жана этнографиялык белгилеринде гана даана жалпылыктарды калтырып кеткен.

Кыргыздардын улуу мамлекети доору учурунда анын эң түштүк-батышында, т. а., Ак-Су – Турфан тарапта турган ичкилик (мүмкүн, теит, кесек ж. б.) кыргыздары кара-кытайлардын жана монголдордун чабуулунун натыйжасында негизги массадан бөлүнүп калса, Алтайда калган кыргыздар, балким, ойроттор тарыхынын алгачкы мезгилинде ойрот мамлекетинин (XIV-XV к.) алкагына тартылган. Үстүдө көрсөтүлгөн сөздөр дагы ошондо кабыл алынышы ыктымал. Ушуга байланыштуу төмөнкүдөй деталдарды эскербей кетүүгө да болбойт:

1) «Манас» эпосунда кыргыздар ойротторго каршы согушпастан, калмактарга каршы урушат, бу болсо ойроттордун кийинки аталышы.

2) Ошол эле жерден «ойроттон чыккан баатыр» айтылышын учуратабыз, ал болсо «кыргыздан чыккан баатыр» деген менен синонимдеш.

3) Түндүк кыргыздарды Алтайлыктар менен үстүдө келтирилген жер-суу аттары байланыштырып турат.

4) Эпос боюнча «Манас» Алтайда төрөлөт.

5) Акырында, алтайлык жана түндүк-кыргыздарды «с» чылдык байланыштырып турат.

6) Байланыштын узак кылымдарга созулушу алтай тилинде түндүк кыргыз диалектилери менен болгон көптөгөн окшоштуктарды калтырды.

Кыргыз менен өзбек, же кыргыз менен казак тилдеринин ортосунда жалпылык түзүп турган (диалектилик эмес, жалпы кыргыздык) сөздөр жок, бирок лексикографиялык фактыларга караганда, бардык кыргыз говорлорунда жана уйгур тилинде жолугуучу же кыргыз, уйгур жана алтай тилинде жолугуучу сөздөрдүн бар экендигин байкалат. Алардын айрымдары катары төмөнкүлөрдү көрсөтүүгө болот:

1) Кырг., уйг. «чоң-чоң» (кырг. жана уйг. тилд. өнүмдүүрөк, алт. «чоң» сапатты, чоңдукту билдирет).

2) Кырг. жана уйг. тилинде азыр өлүү унуга айланган, бирок алтай тилинде сакталган бир муундуу активдүү «чок-жыйноо» деген этиштен жасалган алт., кырг., уйг. «чогул-чогул» сөзү. Салышт. жазм. монг. «чуг-чогуу», «чугла-жыйналуу, топтолуу».

3) Кырг., алт. «төрө», уйг. «төре-төрөө». Салышт. жазм. монг. «төрү-төрөө, пайда болуу».

4) Кырг., уйг. «көптүрүү, көтөрүлүү».

5) Кырг., алт. «уй-уй (ургаачысы), уйг. «уй-бука, өгүз». Кыргыз тилинин түштүк-батыш говорлорунда «уй» биротоло унутулганы менен «жүндүш уй-топоз» (памирлик ичкиликтерде), «торпоктун сыйыр» менен кошо «музовлуш уй» туруктуу сөз айкаштарында жолуга берет.

6) Кырг., алт. «топчу», уйг. «топча-топчу». Салышт. монг. «тобши», каз. ж. б. «туйме» ж. б. (ичк. туймө Ж. Ж.).

7) Кырг., уйг. «шүк!-тсс!, тынч!» маанисиндеги сырдык сөз. Салышт. алт. «шык-тынч», шык болду - жоошуду».

Кыргыз жана алтай, ошондой эле тува жана хакас тилдеринде кездешүүчү сөздөр:

1) таан (чөкө таан), Казакстандын чыгышында «таган» формасында жолугат. Салышт. бур.-монг. «туун».

2) Кыргыз. таар-кап үчүн жасалган таар, алт., тува «кап, таардан жасалган буюм», хак. таар- «жамынчы». (ичк. шалча Ж. Ж.).

3) Кыргыз., алт. *темене-темене*. Салышт. каз., түркм. «тебен».

4) Кыргыз., алт. «шибеге-шибеге, монг. «шибуга»; каз. «биз», уйг. «бигиз», (ичк. диал. бигиз. Ж. Ж.).

5) Кыргыз., алт. «чуркура-чуркуроо, бакыруу».

6) Кыргыз. *кокуй!* – сырдык сөз; каз. «ойбай»; өзб. «ой дат!»; алардан: «кокуйла», алт. «кокыйла-кыйкыруу». (Ичк. диал. *кокуй!* учуратылбаган. Ж. Ж.).

7) Кыргыз., алт. «тан», таң калуу маанисинен башка дагы билбейм маанисине ээ. *таң! Билбейм* – билбейм.

(Бул сөз азыр Нарын аймагындагы кыргыздарда гана жолугат. Ж. Ж.).

8) *баа, баала, баалан*-өзү жөнүндө өтө жогорку баада.

9) Кыргыз., алт. *унчук-унчук*, кырг. *үнүңдү чыгарба!*

10) Кыргыз. *эмей* – «а эгерде, ошондойбу, албетте», алт. «ошондойбу, чын эле»; кырг., алт. «кеп эмей-ошо көп бекен!», *эмезе*-«анда, мындай болгондо».

Аталган сөздөр кыргыз элинин Адигине, Тагай урууларына кеңири таралса, ичкиликтерде алардын ордуна азыркы учурда деле *загча, шалча, бигиз, жувалдыз, түймө* өңдүү сөздөр активдүү колдонулат. Бу сөздөрдүн ичкилик говорлорунда болбошу дагы – алардын негизги массадан бөлүнүп калгандыгынын бир белгиси. Ошону менен бирге Б. М. Юнусалиев кыргыздардын саян-алтайдын тоо этектеринде жашаган байыркы мезгилинен калган «о»чулдук (*о, ол, оло*); *эде (барат эде)* формасы (кар.: Грамматика алтайского языка, глоссарий) тууралуу ичкилик говорлору менен азыркы алтайлыктарда жолугушу кокустук эместигине көңүл бурган К. К. Юдахиндин пикирине да атайын токтолгон. Бирок биздин окубузча, бу жердеги «о»чулдук (*ол жер, о(л) киси, олар*, жана *эди* деген фактыларын кыргыз урууларынын Алтайда жашаган мезгилинин калдыгы катары карабай, ареалдык аймактык фактордун, б. а., кыргыз-кып-

чактык(казактык) байланыштын натыйжасы деп эсептесе туура болчудай. Салышт. каз. эди: *үйренген еди, баратын едим, журетин эдем* ж. б.; кырг. ичк. диал. *эди/ эде: үйрөнгөн эде, барат эдем, жүрөт эдем, ол, оло* ж. б. Сөз болуп жаткан ол, эди формалары дагы негедир казактардан алысыраак жайгашкан кыргыз урууларында жолукпай, дээрлик казактар тарабындагы жерлерде гана, т. а., ичкилик диалектисинде (анын курамындагы кыпчак уруусунда казактардагы айтылышка окшогон – *эди* формасы, башка урууларында – *эде* түрү) орун алуусу, ошондой эле алтай тилинин кыпчактар тарабында жайгашкан түштүк диалектисине *эде* формасынын таралуусу дагы аларды ареалдык көрүнүшкө окшотуп турат.

Орто кылымдарда болуп өткөн тилдик өзгөрүүлөрдүн бири болуп *з-д-й* тыбыштарынын *адак-азак-айак* түрүндө алмаштырылып айтылуусу эсептелет. Акад. Б. Ө. Орузбаеванын пикирине караганда, «монголдордун чабуулунан кыргыздардын бир бөлүгү түштүк Алтай жергесинде жашап калыпкан. Кыргыз эли менен алтай элинин тилдеринин аралашуусунун натыйжасында кыргыз эли акырындык менен батыш элинин тилин өздөштүргөн. Мындай өзгөчөлүк «й-тили», «з» тыбыштары «й» тыбышына өткөн. М.: *айак – бут, кой* – бир нерсени коюу.

VIII-XII кк. аралыгындагы диалектилик типтеги жана элдик оозеки кыргыз тили Э. Р. Тенишевдин аныктоосу боюнча төмөнкүдөй белгилердин болгондугу менен мүнөздөлөт:

1. Созулма *аа, ыы, оо, уу, ее, ии, өө, үү*. Фуюй кырг. *аас* «ооз», *жиит* «жигит», *мүүс* «мүйүс», сары уйгур, хакас жана шор тилдеринде жолугат.

2. Ырааттуу тандай күүсү жана күчтүү эрин күүсү (ачык кен үндүүлөрдүн эриндешүүсү) жаны башталган. Үндүүлөрдүн мындай үндөшүүсүн фуюй кыргыздары сактап калган Сарыуигурларда да ушундай. Хакас тилинде үндүүлөрдүн тандай күүсү боюнча үндөшүүсү негизде жана сөз формаларында байкалып, эрин күүсү негиздеги кууш у, ү үндүүлөрү менен гана чектелет. Шор тили үчүн ошол эле абал мүнөздүү: ырааттуу

таңдай күүсү жана чектелген эрин күүсү(кууш эринчилдер гана жана муун чегинде).

3. Сөз башындагы кууш жана кең үндүүлөрдүн алдында жумшак ж аффрикаты болгон. Фуюй кырг. *жир* «жер», *жун* «жуун», *жеерин* «жейрен», *жаан* «пил»(четтөөлөр сейрек). Сары-уйгур тилине баштапкы й мүнөздүү, ж алдынкы катардагы (*жиңне* «ийне») деген сөздө гана жолугат – азыркы учурунда сары-уйгур тили байыркы уйгурдун й түрүн сактаган.

Хакас тилинде сөз башындагы ж аффрикатын каткаландаштыруунун этабы болгон ч аффрикаты, шор тилиндеги сөз башында да ч аффрикаты (кээде Кондома суусунун жанындагы говордо) жарылма т (*ток/чок* «жок») колдонулат.

4. Кең үндүүлөрдүн (арткы катардагы?) алдында (*намур* тибиндей) н сонанты болгон. Сөз башындагы н фуюй кырг. : *номуртга* «жумуртка», *намур* «жамгыр», *нан* «жан, кайт» жолукса, сары-уйгур тилинде мындай көрүнүш жок, ал (н ордуна й айтуу) байыркы уйгур тилине мүнөздүү болгон. Сөз башында н хакас менен шор тилдеринде фуюй кыргыздарынын тилине окшоп, ошол эле сөздөрдүн тобунда учурайт.

5. Атооч сөздөрдүн ортосунда (*азак* тибиндегидей) жумшак з учуратылган.

6. Сөз ортосундагы интервокалдык позицияда жумшак з түшүрүлүп, үндүүлөрдүн биригүүсүн жана созулмалуулугун жаратты. Фуюй кырг. мындай позицияда: *гозын* «коён», *азах* «аяк, бут», сары-уйгур: *азгыр* «айгыр», *пезык* «чон, бийик», *езер* «ээр», ошондой эле хакас, шор, чулым-түрк тилдеринде учурайт.

7. Сөз ортосундагы (үндүүлөр арасындагы) жумшак з түшүп, кийинки созулманы пайда кылды. Сөз ортосундагы з сары-уйгур тилинде гана сакталып калган, сыягы, ал байыркы уйгурдук негиздин *агыр* «оор», *ахыс* «ооз» кошумчасы окшойт.

8. Этиштик негиздердин аягында(*коз* «кой» тибиндегидей) з болгон. Фуюй кырг. *гиз* «кий», сары-уйг. *коз* «куй», шор. *кес* «кий» (*Тенишев*, 1989, 5). Эгерде бул кубулушту байыркы деп кабыл алсак, анда азыркы кыргыз тилиндеги -й көрүнүшүн кийинки дешке туура келет.

9. Сөз аягында (*таг* «тоо» тибиндегидей) жумшак г болгон. Фуюй кырг. *дах-даг* «тоо», сары-уйг. *йаг* «май», *таг* «тоо», шор. *таг* «тоо», *улуг* «чоң», чулым – түрк. *чазаг* «жөө».

Морфология тармагында:

1. Көптүк сан диалектилик типте да элдик оозеки тилде да-лар/-лер, -дар/-дер, -тар/-тер мүчөлөрү аркылуу жасалган. Фуюй кырг. көптүк сан -лар/-лыр, -дар/-дыр, -тар/-тыр мүчөлөрүнүн жардамы менен жасалат. Сары-уйгурда буларга -н менен башталган варианттар кошулат, бирок кууш үндүүлөр менен келген -лар/-лер, -дар/-дер, -тар/-тер, -нар/-нер варианттары жок. Хакас менен шор тилдериндеги варианттар алда канча аз: -лар/-лер, -тар/-тер, -нар/-нер.

2. Жак мүчөлүү таандык формалары:

Жек. сан

диал. т.	элд. ооз. т.
1 -ым/-ум;	-ым/-ум, им/-үм
11 -ың/-уң	-ың/-уң, -иң/-үң
111 -ы/-сы, -у/-су	-ы/-сы, -у/-су

Көпт. сан

диал. т.	элд. ооз. т.
1 -быс/-бус; бис/- бүс	-быс/-бус, -бис/-бүс
11 -ыңар/-уңар, иңер/-үңүр	-ыңар/уңур, -иңер/-үңүр
111-ы/-сы, -у/-су	-ы/-сы, -у/-су, -и/-си, -ү/-сү

* Эскертүү: Иштин көлөмүн көбөйтпөйлү деген ниетте бу жана башка жерлерде Э. Р. Тенишев салыштырган фуюй, сары-уйгур, хакас, шор ж. б. тилдердеги морфологиялык фактылардын айрымдарын атайын берген жокпуз. Аларды сөз болуп жаткан ошол макаласынан карасаңыздар болот.

3. Жөндөлүш: атооч, илик, барыш, табыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрү.

1) атооч жөндөмөсүнүн Фуюй, сары-уйгур, хакас, шор, Чулым түрктөрү жана башка түрк тилдери сыяктуу формалдык көрсөткүчтөрү болгон эмес;

2) илик жөндөмөсүнүн диалектилик тибинде *-ның/-ниң, -дың/-диң, -тың/-тиң, нуң/-нүң, -дуң/-дүң, -туң/-түң* деген мүчөлөрү болсо, элдик оозеки тилинде *-ның/-ниң, -дың/-диң, -тың/-тиң* дегендери гана болгон;

3) барыш жөндөмөсүнүн мүчөлөрү диалектилик типте да элдик оозеки тилде да *-ка/-ке, -га/-ге, -а/-е;*

4) табыш жөндөмөсүнүн *-ны/-ни, -ды/-ди, -ты/-ти, -ну/-нү, -ду/-дү, -ту/-тү* мүчөлөрү диалектилик типте да элдик оозеки тилде да бирдей болгон;

5) диалектилик типте да элдик оозеки тилде да жатыш жөндөмөсүнүн мүчөлөрү: *-да/-де, -та/-те;*

6) диалектилик типте да, элдик оозеки тилде да чыгыш жөндөмөсүнүн мүчөлөрү кең жана кууш үндүүлөр багыты боюнча ишке ашкан: *-дан/-ден, -тан/-тен, -нан/-нен, жана -дын/-дин, -тын/-тин, -нын/-нин.*

Салыштырылып жаткан тилдерде жөндөмөлөргө тиешелүү формалар да болгон. Фуюй кырг. *-сар/-сарых*, хакас т. *-сар/-сер, -зар/-зер*, качы диал. кыскарган *-са/-се, -за/-зе;* сагай диал. *-сары/-сери, -зары/-зери* деген багыт жөндөмөсүнүн мүчөлөрү орун алган;

Ошондой эле сары-уйгур менен шор т. *-даг/-дег* мүчөлүү салыштырма жөндөмө; шор т. *-пыла/-па*, чулым-түрк. *-была/-пыла* деген курал жөндөмөсү жолугат.

4. Жакталыштын: өткөн чак, учур чак жана келер чактагы формалары бир катар формалар боюнча жүргөн.

1) Диалектилик типте да элдик оозеки тилде да өткөн чактын *-ды/-ди/-дү/-дү, -ты/-ти/-ту/-тү* жак мүчөлөр (*-м, -ң/-быс, -ңар*) болгон. Бирок элдик оозеки тилде 111 ж. көпт. с. *-шты* түрүндө айтылган. Мындай көрүнүш Фуюй кырг.

*бардым, бардыбыс
бардың, бардыңар*

барды, барды(лар) – барышты да бар. Бирок хакас тилинде аталгандардан *барышты* формасы жок (Тенишев, Аталг. мак., 7). Ушундай фактыларга негиздеп *-шты* формасынын кийин, орто доордо пайда болгондугун айтууга болот.

2) *-ыптыр/-иптир, -уптур/-үптүр* жак мүчөлөр (*-мын, -сың/-быс, -сыңар*) түзүлүшүндөгү капыскы өткөн чак жасалган. Фуюй кырг. анын кыскарган

1 бартырмын, бартырбыс

11 бартырсың, бартырсыңар

111 бартыр, бартыр формалары колдонулат.

3) *-ган/-ген, -кан/-кен* жак мүчө (*-мын, -сың/-быс, -сыңар*) деген түзүлүштөгү айкын өткөн чак болгон.

4) *-чух/-чүх* жак мүчөлөр (*-пын/-мын, -сың/-пыс-быс, -сыңар*) түзүлүшүндөгү адат өткөн чактын *-пын, -сың, -пыс* түрүндөгү формасы хакас тилинде жана тува тилинде жолугат. Кыргыз тилинде мүчөнүн аягындагы *-х* түшүрүлүп, *-чу* формасына келген.

Учур чакта болуп жаткан кыймыл-аракет «негиз чакчыл *-ып* жардамчы эттиштер *жүр/-жат/-отур/-тур* чак мүчөсү *-а* жак мүчөлөр (*-мын, -сың/-быс, -сыңар*) схемасы боюнча жасалат. Фуюй кырг. чак парадигмасы төмөнкүдөй: *1 бартурмин «баратурмун», бартурбыс «баратырбыз»; 11 бартурсиң, бартурзыңар; 111 бартур, бартур*

Айкын келер чак *-а/-е* жак мүчөлөр (*-мын, -сың/-быс, -сыңар*) схемасы боюнча жасалган. Фуюй кырг. *1 барим «барам», барибис «барабыз»; 11 баризиң, баризиңар; 111 бари, бари.*

Арсар келер чак *-ар/-ер* жак мүчөлөр (*-мын, -сың/-быс, -сыңар*) схемасында түзүлгөн. Фуюй кырг.

1 гилирмин «келермин», гилирбис «келербиз»

11 гилирзиң, гилирзиңир

111 гилир, гилир (Тенишев, К вопросу о происх..., 1-13).

Ошентип, азыркы жалпы элдик оозеки тилибиздин басымдуу бөлүгү (караң. Ал ж-дө: Б. М. Юнусалиевдин, Э. Р. Тенишевдин үстүдө келтирген фактыларын) кыргыз-алтай

биримдиги мезгилинде алтайда калыптанган, ал эми кыргыз-алтай тилдеринде жок, бирок, кыргыз, лобнор, Фуюй, хакас тилдеринде учуроочу жалпы элдик белгилерди алтайга чейинки, маселен «Улуу кыргыз дөөлөтү» мезгилдин көрүнүшү, ал эми уйгур тилине окшогон белгилерди кыргыздын айрым урууларынын уйгурлар менен жанаша туруп калгандагы фактылары деп эсептесе болот.

Алтайга келген кыргыздар Енисей жазуусун XII к. чейин колдонушкан. Аны Алтайдан табылган жазма эстеликтер, көбүнесе күмүш буюмдарга жазылган фрагментардык чакан жазуулар, ошондой эле Катанды, Туякты, Курай, Чарыш, Мөндүр-Соккон, Бичикти-Боомдогу жана кытай императорунун кыргыз каганына жөнөткөн каты чегилген мрамор ташы далилдей алат. Россияга карагандан тарта монгол (калмак) жазуусун колдонгон (Буга Еренактын каты мисал боло алат) жана кириллицаны да колдонушу мүмкүн. Бирок Совет бийлиги орногондон бери, кыска убакытка болсо дагы алгач латын жазуусун, андан кийин кириллицага негизделген алтай алфавитине өткөн.

Негизги топтон бөлүнүп Аксу-Турпанда калган кыргыз урууларынын тили

(Буга Теңиртоо аймагына мүнөздүү болгон жалпы элдик белгилер дагы кошо киргизилди).

Бул бөлүмдө үстүдө көрсөтүлгөндөрдү кайталабай, кыргыз урууларынын негизги тобундагы жалпы элдик белгилерди ичкилик ж. б. уруулардын тилиндеги фактылар менен (айрыкча, алардын тарыхына, тилине байланыштуу Б. М. Юнусалиевдин айткан ойлору менен) салыштырма планында баяндап берүүгө аракет жасалат. Салыштырууга мүмкүн болбой калган учурларда андай фактыларга жөн гана сыпаттама түрүндөгү баяндоо берүү менен чектелебиз.

А. Левшин «Кытай географиясына жаңы басылышында по-лу, пу-лу, пу-лю дегендерден, б. а., полу деген аталыш Бору менен окшош, демек, Пулу эли Буруттар экендигинде

шек жок» деген маалыматтын бар экендигин жазган (Левшин, 257). Бу жердеги Бору дегенге көптүктү билдирүүчү байыркы доордогу -т мүчөсү жалганып, борут>бурут болуп өзгөргөн окшойт. Анын мааниси-«тоолуктар». Аны Н. Я. Бичуриндин төмөнкүдөй пикири «Теңиртоолук кыргыздар байыркы мезгилдерде Хотан тараптагы тоолордо жашап, 1У кылымдан бери азыркы мекендеген жерлеринде болу, булу, болуой деген этноним менен көчүп жүрүшкөн. Кытай китептериндеги болу, булу аттары бурут менен окшош. Демек, теңиртоо кыргыздарынын байыркы этноними бурут» (Описание. 1829, 28; Историческое обозрение. 1834, 29) дегени да көрсөтүп турат. Булар, б. а., по-лу, пу-лу, бурут дегендер жашаган орду, тили боюнча да башка кыргыз урууларын эмес, азыркы ичкилик урууларынын байыркы ата-бабалары болушу мүмкүн. Аны «Кыргыз тарыхынын» биринчи томундагы(1984)-«кыргыз эли биздин заманга чейинки доордон бери эле Теңиртоо аймагында дайыма жашап келишкен жана алар Саян-Алтай тоолоруна чейин көчүп барып турушкан; кийинчерээк Теңиртоо кыргыздарынын бир бөлүгү Енисей өрөөнүнө орношуп калышкан» (История Кирг. ССР. 1 т., 1984, 27, 50) деген маалымат да бекемдей алат, б. а., кыргыз элинин бир бөлүгү Енисей өрөөнүнө орношуп калышса, башка бөлүгү Теңиртоодо эле кала беришкен деген ой турат. Эгер буларды аз жана ишенимсиз десек, анда аттуу-баштуу башка окумуштуулардын айткандарына да кайрылып көрөлү: В. В. Радлов адегенде кыргыздардын Енисей өрөөнүнөн Теңиртоо тоолоруна IX-X кылымдарда көчүп келишин божомолдогон (Журн. Азии. 11 т. 1863, 316-317-б.), В. В. Бартольд дагы чыгыштын тарыхый жазма булактарына таянып: «эң алгач кыргыздардын Енисей өрөөнүнөн өтө акырындык менен жылуу процесси X кылымда башталып, алар адегенде Аксу шаарын ээлеп, Жети-Сууда тогуз-огуз жана карлуктар менен Кашкар жергесинде чектеш туруп калышкан (Обзор истории. 1925, 434-435-б. ж. б.), В. Грум-Гржимайло «840-жылдары Енисей кыргыздары уй-

гур мамлекетин жоюп, аларды Хайдын-гол суусунун ар жагына сүргөн мезгилдерде Теңиртоого келишкен» – дейт.

Окумуштуулардын ушундай көз караштарынын баарында Енисейлик жана Теңиртоолук кыргыздардын бири-бири менен байланышта болгондугу, б. а. , ар кандай кылымдардагы тарыхый окуялардан улам кыргыздардын Теңиртоодон Алтай, Енисейге чейин түрдүү жолдор аркылуу көчүп барып, же кайра туугандарына көчүп келип жүрүшкөнү, ошондой эле алардын негизги тобунан айрымдарынын узак мезгилдерге чейин бөлүнүп калуусу жөнүндө ойлор дайыма айтылат. Булардын кайсынысы туура же туура эместигин тактоо тарыхчылардын милдети болгондуктан, азыр аларга тереңдебей, кыргыздардын негизги массасынан бөлүнүп калган ичкилик уруулары жөнүндөгү концепцияны «кыргыздардан чыккан башка бир эл бар, алардын тили карлуктардын тилине жакын, ал эми кийимдери кимактардын кийимине окшош» (Бартольд. Китепте: Кыргыздар, 148), Таншудагы «кыргыздардын жазмасы жана тили уйгурлардыкына абдан окшош» (Кыргыздар, 149) деген ойлорго таянып, Карахан-карлук, уйгур тибиндеги тилдик кубулуштарга окшогон белгилери бар кыргыз диалектиси менен Адигине, Тагай урууларындагы тилдик белгилерди өз ара салыштырууга өтөлү.

Буларды биз биринчиден, А. Г. Туманскийдин пикирине таянып В. Бартольд үстүдө келтирген шилтемесине; экинчиден, Караханий мезгилинде анын аймагында айрым кыргыз урууларынын тургандыгын жана бөлүнүп Аксу-Турпанда калган кыргыздардын бар экендигин эске алып; үчүнчүдөн, хакан наречиеги менен азыркы Кыргызстан аймагында жазылган «КБ» менен «ДЛТ» жазма эстеликтердин тилине ориентир жасап; төртүнчүдөн, сингармонизм, ассимиляция, диссимиляция өңдүү тилдик кубулуштардын диахрондук жагдайдан өнүгүп-өзгөрүү багытын жана алардын хронологиясын эске алып айтып жатабыз. Аларды жалпы элдик белгилер менен салыштырганда төмөнкүдөй көрүнүштөр келип чыгат.

Ф о н е т и к а д а

1. 8 жуп кыска *a-e*, *o-ö*, *y-y*, *ы-и* үндүүдөн турган байыркы системаны алтай, кыргыз жана огуз тобундагы түрк тилдери гана сактап калган. Огуз тобундагы тилдерден айырмаланып, монгол тилдерине жанаша жайгашкан алтай менен кыргыз тилдеринде (хакас, тува жана якут тилдеринде да) кыска үндүүлөрдүн *aa*, *ээ*, *oo*, *өө*, *уу*, *үү*, *ыы*, *и* деген 8 созулмасы пайда болот (Баскаков, 1950, 44). Бирок опону менен бирге Н. А. Баскаков аталган эмгегинин аягында кыргыз тилинде 6 созулма, алтай тилинде (алты фонема жана *ыы*, *и*) деген сегиз созулманын болушу жагынан өз ара айырмаланышат (Баскаков, аталг. эмг., 208) деп да жазат. Кыргыздын башка тилчи-окумуштууларынан айырмаланып, проф. Б. М. Юнусалиев кыргыз диалектилеринде алты созулмадан тышкары дагы *ыы*, *и*: *байыр* (зат атооч), *байыыр* (арсар келер чак), *кемир*(эт.) *кемиир* (арсар келер чак) *ийир* (*жип ийир*); *ийиир* (арсар келер чак) деген эки созулманын бар экендигин белгилесе (Юнусалиев, ТЭ, 94), проф. Э. Р. Тенишев дагы мындай созулмалардын VIII-XII, XIII-XIV кк. да болгонун айтат (Тенишев, 1989, 4-13). Бул кийинки эки созулма биздин баамыбызда, ичкилик диалектисине караганда, кыргыз тилинин түндүк жана түштүк-чыгыш диалектилерине көбүрөөк тиешелүүдөй сезилет (Ж. Ж.). Опону менен бирге Б. М. Юнусалиев түштүктө аталган сегиз созулмадан тышкары *ээ* созулмасынын *нээр* «наар ал» (Юнусалиев, ТЭ, 94), Г. Бакинова Ош гов. *сөөл* «саал», *бөөри* «баары», *мээси* «маасы» (Бакинова, Ош, 22) бар экенин айттышкан. Кыргыз урууларынын негизги массасынан бөлүнгөн Аксу, Үч-Турпан тараптагы кыргыз урууларында да мына ушул кыска /*ө*/ *өйт*, *өйлөн жөш жөшил* тыбышы менен анын *сөөл*, *бөөри* созулмасы уйгур тилинин таасири астында Орто доордон тарта колдонула баштап, (алардын негизги бөлүгү монголдордун жана жунгарлардын жапырыгынан улам батышка, Фергана тарапка жылгандан кийин) ал жерлерде турган өзбек, тажик тилдеринен кирген *кэл* «таз», *кэллө* «баш», *көттө* «чоң», *эсэл* «бал», *гәп* «кеп, сөз»,

дәри «дары», *нәк* «алмурут», *кәсә* «кесе» сыяктуу сөздөрдүн эсебинен андай процесс Теңиртоо мезгилинде активдешип, улантылган.

2. Созулмалардын байыркы деп аталган түрлөрү Каракханий аймагындагы түрк урууларында Махмуд Кашгаринин сөздүгү түзүлгөнгө дейре эле колдонулуп келген өндөнөт, анткени алардын издерин аталган «Сөздүктүн» материалдарынан да жолуктурууга болот. Андай созулманын бар экенин Махмуд Кашгари учурунда туура байкап, ал тууралуу минтип жазган: *төрт йармак «төрт жармак(акча). Ошондой эле бардык нерселердин санына карата төрт болсо «төрт» деп айтылат, «төөрт» дегени туура (1, 599).* Булардан тышкары Сөздүктө *аат* «имя», *аач* «голодный», *ааз* «мало», *ааз* «белый», *аай* «луна», *баар* «есть», *оох* «стрела» сөздөрү да созулма аркылуу берилген. Байыркы уйгур жазма эстеликтеринен башка түрк элдеринин жазма эстеликтеринде мындай созулмалардын бар экендиги тууралуу маалымат азырынча каттала элек. Бирок байыркы деп аталчу созулмалар якут, түркмөн, тува тилдеринде, өзбек тилинин Кара-Булак, Манкент, Түштүк-Хорезм, Икан ж. б. говорлорунда, хакас, карачай тилдеринин айрым говорлорунда жана кыргыз тилинин Ысык-Көл (*кааз* «гусь», *каар* «снег» ж. б.), Баткен (*аалты* «шесть») аймактарында сакталып, башка түрк тилдеринде жоюлуп кеткен.

3. Байыркы доордун аягы менен орто доордун башталышында кыргыз жана тоолуу алтайлыктардын тилдеринде эки үндүүнүн ортосундагы айрым үнсүздөрдүн сыйлыгышып түшүп калуусуна, (б. а. V - C - V тыбыштык тизмектердин биринчи тиби) ошондой эле сөз аягындагы г, қ тыбыштарынын эриндешүүсүнө байланыштуу (V-C>дифт. >созулма түрүндөгү экинчи типтеги тыбыштык тизмектерден) төрт эринчил -ow, -өw, -uw, -үw дифтонгу («ДЛТ» эстелигинде булардын айрымдары, маселен *сув* сыяктуу ж. б. сөздөр /в/ графемасы аркылуу берилген) жана эринчил кийинки созулма oo, өө, уу, үү үндүүлөрү пайда болот. Б. М. Юнусалиев созулма үндүүгө өтүүнүн аралык этабы болгон мындай

эринчил дифтонгдорду кыргыз тилинин ички закон ченемдүүлүктөрүнүн негизинде, енисей-алтай доорунан тарта өнүгө баштаган деп жыйынтыктаган (Юнусалиев. К истории фон., 53; ТЭ, 121-122). Кыргыз, хакас, тува, алтай өндүү чыгыш түрк тилдериндеги тыбыштык тизмектердин мындай биринчи тиби мурдараак, байыркы түрк доорунда эле пайда болгон өндөнөт. Анткени, Сибирдеги хакас, тува, тоолуу алтайлыктардын ж. б. түрк тилдеринде, созулмага өткөн мындай түрү менен кошо сөз аягындагы аталган үнсүздөрдүн байыркы -г: *сарыз* түрүндөгү фактылары азыркыга чейин күчтүү сакталып калган Буга окшогон көрүнүштүн издерин кыргыз тилинин ичкилик диалектисинен: *айыз/айуш* «аюу», *тириз/тирүш* «тирүү», *элик/элүш* «элүү» формасында; Талас, Аксы аймактарындагы говорлордон *тош, суш, күйөш* формасында учуратууга болот.

4. Орхон-енисей эстеликтеринде э-и менен айтылган *эл/ил, эки/ики, беш/биш, йети/йити, йегирми/йигирми, элиг/илиг* өндүү фактыларына таянып, И. А. Батманов байыркы доордо түрк тилдери «э»чил жана «и»чил деген эки наричеге бөлүнөрүн белгилеген. Орто доордогу жана жаңы доордогу кыргыз тили, ичкилик кыргыздары да бу белгиси боюнча *эл, эки, беш, йети/жети, элиг / элүш / элүү* түрүндөгү «э»чил формасын сактап калды. Бирок Енисейден бөлүнүп, Фуюй аймагына барган кыргыздарда болсо байыркыдай «и»чилдиктин (*ит* «эт», *ики* «эки», *биш* «беш», *йити* «жети»)изи орун алган.

5. Кыргыздын негизги массасын түзгөн Адигине-Тагай урууларына *ал, алар* сыяктуу «а»чылдык кеңири таралса, «ДЛТ» менен «КБ» түрк жазма тексттериндеги сөздөргө окшогон *ол, олор* «о»чулдук кубулушу Ак-Су, Турпан тараптагы кыргыз урууларына да мүнөздүү көрүнүш болгон окшойт, анткени мындай «о»чулдук түштүк кыргыз говорлорунда, ичкилик урууларында, ошондой эле Енисей-Орхон эстеликтеринде, шор, якут, Тоолу Алтайдын түштүк диалектилеринде, кыпчак тобундагы түрк тилдеринде, казак тилинде орун алган андай «о»чулдук ичкиликтерде гана

эмес, кыргыздын казактар тарабында жайгашкан Талас Ол бай маңа жылына бир кой берчү. Ол экөөзү кой багып жүрүүз (Жумалиев, Ормонбекова, 18-21), Аксы Ол кәсәлгә ого эле түзүк жәри болот. Ол әдәтим (Аталг. эмг., 68) говорлорунда да катталган. Муну өзбек тилинин таасири астында пайда болгон көрүнүш катары кароого болбойт. Анткени, ал өзбек тилинде ол эмес, у-ул болуп айтылат.

6. Үнсүздөр курамында байыркы орхон-енисей жазма эстеликтери үчүн мүнөздүү 16 үнсүз б, г, /Ғ/, д, з, й, к, /Қ/, л, м, н, п, р, с, т, ч, ш тыбыштардан тышкары /х/ тыбышы Аксу, Турпандык кыргыздарда айрым сөздөрдүн курамында лексикалашкан түрдө болсо дагын айтыла баштаган. Андай көрүнүш ичкилик говорлорунда өздөштүрүлгөн сөздөрдүн курамында азыр да жолугат: хада «кайырмактын сабы», хал «чечилди, бүттү», хикая «аңгеме», хуш «көңүл» ж. б. Ал эми в, ф, х фонемалары төл сөздөрдүн курамында болбогон.

7. Каткалаң-жумшак түгөйлөрү бар б-п, с-з, д-т үнсүздөрүнүн орто доордун алгачкы мезгилинде начар ажыратылгандыгынын издерин кыргыз, алтай тилдеринен азыркы мезгилде да учуратууга болот. Бирок Теңиртоо мезгилинен тарта айрым диалектилерде, ошондой эле Аксу-Турпандагы кыргыз урууларында аларды фонемага ажыратуу процесси башталган. Андай көрүнүш түрдүү позициялардагы «с», «з» тыбыштарынын Көл менен ичкилик уруулары жайгашкан аймактарда бөлүнүп айтылуусунан, башка кыргыз говорлорунда сегис-сегиз, сис-сиз, бис-биз, кыс-кыз, айса-айза, өс-өз, күс-күз, ас-аз, кысыл-кызыл, отус-отуз, түсөттүм-түзөттүм; өсү-өзү, кысым-кызым, баласы-балазы түрүндө айтылуусунан байкалат.

8. Диалектилерде үнсүздөрдүн каткалаң-жумшактыгы ж. б. белгилери боюнча алдыга жана артка карай окшошуу (ассимиляция) кубулушу таралганы менен байыркы жана орто кылымдагы түрк жазма эстеликтериндеги формалардай болуп Аксу-Турпандык кыргыздарда алдыга карай окшошпогон барты, келти, келтимиз, каганка, элимке, ка-

ганта, элинте сыяктуу -рт-, -лт-, -нк-, -мк-, -нт- тыбыштык айкалыштары бар варианттары айтыла да жазыла да бериши толук ыктымал.

Бул жердеги үнсүз тыбыштардын өз ара айкашуулары эң биринчи кезекте, негиздеги муундардын чегинде, же унгу менен мүчөнүн, же негиз менен мүчөлөрдүн араларындагы ассимиляция, диссимиляция жана үндөшүү кубулуштарына түздөн-түз байланыштуу процесс болгондуктан, алар кыргыздардын енисейлик, же алтайлык, же Аксу, Турпандык урууларында түрдүүчө абалда өзгөрүп отурган. Маселен, енисейлик кыргыздарда келти сыяктуу жалпы кыргыздык байыркы жазма формалары, Аксу, Турпандык кыргыздарда Енисейлик жана «ДЛТ» менен «КБ» тегидей келти, качды, ичди варианттары, Тоолу Алтайда турган адигинетагай жана төөлөс, кыпчак сыяктуу кыргыздын негизги урууларында ассимиляцияланган жалпы элдик оозеки келди, качты, ичти формалары колдонулган. Булардын ошондой айтылганын аталган аймактарда белгиленген тилдик өзгөчөлүктөрдөн байкалат. Бирок башка аймактагы кыргыз урууларына салыштырмалуу Адигине-Тагай урууларында элдик оозеки чыгармачылыктын өзгөчө күчтүү өнүгүп кетүүсүнө байланыштуу алардын тилинде үндүүлөрдүн үндөшүүсү (айрыкча, эринге карай үндөшүүсү), үнсүздөрдүн ассимиляция (каткаландыгы, жумшактыгы боюнча алдыга карай окшошуусу) жана диссимиляция (лл>лд, нл>нд) кубулуштары да катуу өзгөрүүгө учураган. Мындай формаларды айтуу биринчи кезекте, эпос, айтыш, кошок, жаңылмач, жомок өндүү элдик оозеки чыгармалардагы тыбыштарды бири-бирине үндөштүрүп, бачым айтуу, б. а., сөздөгү үндүүлөрдүн гармониясы менен үнсүздөрдүн гармониясынын бирдей тембрде куюлуштуруп тез айтуу (Кононов, 1980, 66) зарылдыгына багындырылгандыктан, сөздөгү, сөз айкаштарындагы цезураны, б. а., паузаны жоюу зарылдыгынан улам келип чыккан. Андай зарылдыктын негизинде Алтайлык кыргыз урууларынын тилинде ассимиляция (сөздөгү үнсүздөрдүн алды жана арткы багытка карай өзгөрүп айты-

ла бериши)жана диссимилияция кубулуштары Теңиртоолук азыркы кыргыздардын тилиндегидей (караң ал ж-дө: АКАТ, 44-48-бб) орчундуу өнүгүүгө дуушар болгон. Бирок ошону менен бирге «кыргыз тилинде «каткалан түгөйлөрү жок болгондуктан р, л, м, н, ң, ь сыяктуу уяң үнсүздөр өзүнөн башка жумшак үнсүздөр менен да, каткаландар менен да жанаша келип айтыла берген. Демек, уяң үнсүздөрдүн лб-лп, лд-лт, лг-лк, рг-рк, рб-рп, рд-рт, мг-мк, мд-мт, ьг-ьк, нд-нт, ңг-ңк, ңд-ңт ж. б. сыяктуу болуп айкалыша берүүгө толук шарты бар. Мисалы: калбыр-калпак, жалгыз-жалкы, балдак-балта, коргон-коркок, чарбак-чырпык, жарды-жарты, тамга-томкор, сомдо-коломто, тайгак-тайкы, кайдан-кайтар, жандык-жантык, мөңгү-мөңкү, каңда-каңтар ж. б.

Уяң үнсүздөр менен аякталган сөздөргө кээ бир мүчөлөр эки түрдүү болуп жалгана бериши да мүмкүн. Анын бирөө жумшак үнсүз менен башталса, экинчи бир түрү каткалан үнсүз менен келе берет. Мисалы: адамгерчилик-адамкерчилик, жайгар-жайкар, өңгөй-өңкөй, былтыргы-былтыркы, бейгүнөө-бейкүнөө, соңгу-соңку, таңгы-таңкы, балтырган-балтыркан, бир гыйла-бир кыйла.

Ал эми -дыр мүчөсүнүн л тыбышы менен аяктаган этиш сөздөргө жумшак же каткалан үнсүз менен башталып, эки түрдүү жалганышы мындан алда канча кеңири. Буга этиштин төмөнкүдөй аркылуу мамиле формасы түрүндөгүлөрү мисал боло алат:

ал-дыр, кал-тыр

бил-дир, кел-тир

кул-дур, тол-тур

жул-дур, өл-түр» (АКАТ, 45). Бирок булардагы үндүү,

үнсүз тыбыштардын бирдей тембрде үндөшүп айтылышы, биздин байкообузча, бачым темпте айтылчу оозеки речке көбүрөөк мүнөздүү. Кийинки айтыла турган закон ченемдүүлүктөрдө да ушундай абал сакталган.

«Эгерде сөздүн аяккы тыбышы каткалан үнсүз менен аякталса, ага жалганган мүчөнүн же жанаша айтылган экинчи

бир сөздүн башындагы жумшак үнсүз азыркы кыргыз тилинде өзүнүн каткалан түгөйүнө өтөт. Мисалы:

1) б>п: жаш+бы> жашпы, тарт+ба> тартпа, ук+ба> укпа, жооп бер > жооп пер.

2) д>т: жумуш+дан> жумуштан, түндүк+да> түндүктө, класс+да> класста.

3) г>к: бак+га> бакка, саат+га> саатка, ат+гын> аткын, тыш+гары> тышкары, көк гүл көк күл» (АКАТ, 44).

Р е г р е с с и в д ү ү а с с и м и л я ц и я.

1) Уяңу менен мүчөнүн же жанаша айтылган эки сөздүн ортосунда н+г, н+к болуп кабатталган үнсүздөрдүн кийинкиси(г, к) өзүнөн мурдагы үнсүзгө (н) тыбышына таасир этип, аны н>ң түрүндө өзгөртөт: көрүнгөн> көрүңгөн, муунга> мууңга, кийин келди> кийиң гелди (диал. кийин келди), мен гана> мең гана, түнкү> түңкү (диал. түнгү), мурунку> муруңку (ичк. диал. мурунгу) ж. б. (АКАТ, 45). (Бул жана башка жерлердеги диал. белгиси коюлган фактылар автордун кошумчалары).

2) Жогоркудай комбинациялык абалда з+с түрүндө кабат келип айтылган эки үнсүз тыбыштын каткалаңы (с тыбышы) өзүнөн мурдагы жумшак үнсүзгө (з) тыбышына таасир этип, з>с түрүндө каткаландаштырып жиберет: сөзсүз> сөссүз, тузсуз> туссуз, созсо> сосо, көз сал> көс сал ж. б.

3) Бир сөз ичинде же жанаша айтылган эки сөздүн ортосунда н+б, н+м болуп кабатталып айтылган үнсүз тыбыштардын экинчи түгөйү (б, м) кош эринчил болгондуктан, ал өзүнөн мурдагы н тыбышын кош эринчил м тыбышына өткөрүп, анын натыйжасында нб>нм, нм>мм сыяктуу өзгөрүү пайда болот: танба>тамба, тонбу>томбу, ынанбайт>ынамбайт, тунма>тумма, түн бою>түм бою ж. б. (АКАТ, 45) ... бири-бирине жанаша айтылган эки сөздүн чегиндеги н+к болуп кабатталган тыбыштардын кийинкиси мурункусуна жана мурункусу кийинкисине бир эле учурда өз ара таасир этүүнүн натыйжасында алар ң+г сыяктуу башка тыбыштарга өтүп өзгөрөт: түң гирди < (ичк. диал. түн кирди), аман гелди амаң гелди < (ичк. диал. аман келди),

тон кийди тоң гийди < (ичк. диал. тон кийди), ээн галды ээнгалды < (ичк. диал. ээн калды) ж. б.

Д и с с и м и л я ц и я. Кыргыз адабий тилинде « з, л, н, ң, м жумшак үнсүздөрү менен аяктаган сөздөргө уланган -ла, -лар, -луу, -лык, -ны, -нын, -ныкы сыяктуу мүчөлөрүнүн башкы л, н тыбыштары /д/га, б. а., л > д жана н > д болуп өзгөрсө: -ла: көз+ла > көздө, пул+ла > пулда, жан+ла > жанда, кам+ла > камда, чың+ла > чыңда; -лар: кыз+лар > кыздар, балалар > бал(а)дар, жыл+лар > жылдар, сан+лар > сандар, кийим+лар > кийимдер, дөң+лар > дөңдөр; -луу: муз+луу > муздуу, мал+луу > малдуу, жан+луу > жандуу, ченем+лүү > ченемдүү, жең+лүү > жеңдүү; -лык: семиз+лык > семиздик, жыл+лык > жылдык, кенен+лык > кенендик, өкүм+лык > өкүмдүк, калың+лык > калыңдык (АКАТ, 46), түштүк-батыш(ичк.) говорлорунда -ла, -лар, -лан, -леш, -лүү, -лык мүчөлөрүнүн башындагы /л/ тыбышынын өзгөрбөй айтылган фактыларынын көп жолугары белгиленген: терде-терле, терлейбис, теллебейт, сүрдө-сүрлө-сүллө, сүллөсүн, түрдүү-түллүү, түрлүү-түллү, билле-биллэ-пилле, зорлук, тердик-терлик, ашыктык, барлыгыны, кыштак, тишлесем, ушласам, бирлешкен, тайарланар, кимлэр, өзбеклер (Бакинова, 47-49).

Ал эми жогоркудай л, н тыбыштары менен башталган мүчөлөр каткалаң үнсүздөр менен бүткөн сөздөргө жалганган болсо, анда (адабий тилдеги деп тактаган Ж. Ж.) л > д, н > д сыяктуу диссимилиациялык кубулуштун орду ассимиляциялык кубулушка өтөт. Анткени д сөз аягындагы каткалаң үнсүздөр менен катар келип айтыла албайт. Ошондуктан, ал өзүнүн каткалаң түгөйү болгон т тыбышына өтүп кетет. Мисалы: кап+ла > капта, тоок+лар > тооктор, чөп+луу > чөптүү, көп+лык > көптүк, ат+ны > атты, куш+нын > куштун ж. б. (АКАТ, 46).

Диссимилиациядан ассимиляцияга карай оогон мындай тыбыштык кубулуштун пайда болуу процессин проф. И. А. Батманов төмөнкүдөй схема менен көрсөткөн: л > д-т н > д-т (Батманов, 1963, 147).

2) унгу менен мүчөнүн чегинде же эки сөз аралыгында учуроочу ч+с, ч+т, ч+ж тыбыштык айкалыштардагы ч ты-

бышы ш тыбышына өтүп айтылат: чач+са > чашса, кач+сын > кашсын, ач+ты > ашты, уч+чул > ушчул (ичк. диал. уччул), үч жүз > үш жүз (ичк. диал. үч чүз) ж. б.

Үнсүзү (каткалаңдыгы, жумшактыгына жана уяңдыгына карай) үч түрдүү, үндүү тыбышы (жоон-ичкелигине жана эринчил-эринчил эместигине карай) төрт түрдүү болуп өзгөргөндүктөн, төмөнкүдөй мүчөлөр он эки варианттуу болуп колдонулат: -ла, -лар, -лык, -ны, -нын; үндүүсү (кең-кууштугуна жана эринчил-эринчил эместигине карай) төрт, үнсүзү (каткалаң-жумшактыгына карай) эки түрдүү болуп колдонулган сегиз варианттуу мүчөлөргө г, д, б тыбыштары менен башталган -га, -да, -дан, -бы, -ба, -быз мүчөлөр кирет; үнсүзү л, д, т, үндүүсү уу-үү болуп өзгөрүп айтылган -луу мүчөсү (-луу, -лүү; -дуу-дүү; -туу-түү болуп) алты вариантта; үнсүзү өзгөрбөй, үндүүсү (ы-и-у-ү жана а-е-о-ө болуп) өзгөргөнсыз, -мын, -сың, -сы мүчөлөрү төрт варианты; -гер мүчөсү үнсүздүн каткалаң-жумшактыгына жараша гана өзгөрүп (-гер, -кер деген) эки вариантта; -чу мүчөсү у, ү, и үндүүлөрү боюнча гана өзгөрбөсө, үнсүзү өзгөрбөй айтылат (Караң. ал ж-дө: АКАТ, 47).

Үнсүздөрдүн каткалаң, жумшактыгы боюнча алдыга карай окшошуу процесси (ат-лар=аттар, ат-ны=атты ж. б.) доминант көрүнүш иретинде азыркы кыргыз диалектилеринде күчтүү сакталганы менен кыргыздардын негизги тобунан качандыр бир кылымдарда бөлүнүп, өзүнчө Аксу-Турпан тарапта калган айрым урууларда уяң л, р, н үнсүздөрдөн кийин каткалаң /лт, рк, нт, нк/ жана жумшак /лд, рг, нт, нг/ түрүндөгү тыбыштык айкалыштар катар колдонула берген окшойт. Андай көрүнүштүн реликтилери ичкилик диалектисиндеги галдыр-калтыр, гелдир, гелдирдим-келтирдим, олдурду, берги-берки, алдыңгы-алдыңкы, наргы-наркы, жаңгы-жаңкы өндүү жана үстүдө көрсөтүлгөн фактылардан байкалат.

Ошентип, сөздүк курамга тиешелүү сөздөрдөгү тыбыштар азыркы кыргыз тили менен анын диалектилеринде ассимиляция, диссимилиация, үндөшүү закондоруна ылайык

өзгөрүп отурса, байыркы жана орто кыргыз тилиндеги үндүүлөрдүн үндөшүүсү, үнсүздөрдүн окшошуусу мындан башкачараак нукта жүргөн, б. а., үндүүлөрдүн эринге карай үндөшүүсү негизинен унгу сөздөрдүн чегинде болды/болты түрүндө болуп, мүчөлөргө анча жеткен эмес. Ошондуктан мүчөлөрдөгү үндүүлөр тил күүсүнө ылайык *а, е, и* варианттарында гана колдонулуп, алардын эринчил *о, ө, ү* менен келген түгөйлөрү болбогон. Ассимиляция, диссимиляция кубулуштары өнүкпөгөн абалда турган. Мындай байыркы белгилерди Саян, Энисей тараптагы кыргыз тили жана негизги массада бөлүнүп, Аксу, Турпан тарапта калган кыргыз уруулары сактап турса, Тоолу Алтай тарапка кеткен негизги урууларда сингармонизм (айрыкча, эрин күүсү), ошондой эле ассимиляция менен диссимиляция кубулуштарынын кучтүү өнүгүүсүнүн натыйжасында, мүчөлөрдүн *о, ө* үндүүлөрү бар (*-лор, -лөр*) эриндешкен варианттары жана ассимиляциялык, диссимиляциялык (*-тар, -тор, -төр, -дар, -дор, -дөр* сыяктуу варианттары) пайда болгон. Ошол мезгилдердеги ассимиляция, диссимиляция, б. а., үнсүздөрдүн үндөшүүсү кандай абалда болгонун көз алдыга даанарак элестетүү үчүн байыркы (Орхон-Энесай) жана орто кылымдардын (ДЛТ) жазма эстеликтеринде белгиленген тыбыштык айкалыштарга, айрыкча, үнсүз тыбыштардын өзүнөн кийинки үнсүздөр менен айкашкан жазма түрлөрүнө кайрылып көрөлү.

Жумшак үнсүздөрдүн өзүнөн кийинки жумшак үнсүз тыбыштар менен айкашуулары:

/Б/ тыбышы менен айкашуулар: бул тыбыш өзүнөн мурда үнсүздөрдүн жумшактыгы боюнча үндөшүүсүнө, окшошуусуна ылайык *м(тамба), й(тайба, тайбы), л(балбал, шалбаа), р(арба, борбак)* деген үнсүздөрүнүн катар айтылуусуна жол берсе; байыркы орхон-енисей жазма эстеликтеринде өзүнөн кийин жумшак *г, л, р, й* тыбыштары жана *ч* үнсүзү менен; Орто кылымдагы эстеликтерде («ДЛТ») булар-

дан тышкары *к, с* тыбыштары менен да айкаша берген. Жумшак үнсүздөр менен айкашуусу: *-бг-йабгу(титул), табгач*; «ДЛТ» *йабгу, табгач, кабгак* «капкак» (ичк. кырг. кэ-эде кабгак); *-бк-* «ДЛТ» *йабкын* «күрөң»; *-бд-* «ДЛТ» *мунубды* «сорпо ууртады»; *-бл-чаблы* «ылаачын, шумкар», *Чаблы* «даңктуу, атактуу», *саблык* «саптык», *эблиг* «үйдөгү аял, үй ээси», *эблик аты, эбле* «үйлө, үйлөндүрүү», *теблиг* «чагым, алдоо, азгыруу», *ублалды* «уурдалды», *йаблак* «жаман, пас, наадан», *тублуу* «кабыр, мүрзө»; *бр-* «ДЛТ» *-Сабра Тамган, кубрт-кобрат* «жыйноо», *кобрүг* «көпүрө», *кубрн-кубран* «курулуу, жыйналуу, биригүү»; «ДЛТ» *тебрешүр* «жыйылар», *убрак (урпак)* «упураган нерсе», *мун убруды* «сорпо ууртатышты»; Каткалан үнсүздөр менен айкашуусу: *-пр-упрак тон* «тозгон тон, эскирген тон»; *-бч/кф-кыбчак-кыфчак* «кыпчак» (ичк. кырг. *кыбчак*); *-бс-* «ДЛТ» *казкобса өрдөк көлиг икенүр* «каз козголсо, өрдөк көлдү ээлер», *уры кобса* «ызы-чуу чыкса», *көбсөөн* «көрпө, төшөк»;

/В/ тыбышы өзүнөн кийинки жумшак үнсүздөр менен айкашат: Байыркы орх. -ен. жазм. эст-де бул тыбыш учуратылбайт, бирок «ДЛТ» да ал төмөнкүдөй айкалыштарда жолуга берет: *-вг-Тавгач* «табгач», *евге текмес* «үйгө жетпес (тийбес)», *чивгин аш* «чүйгүн аш, топуктуу тамак», *чувгаа* «бекеттерде алмаштырылып чабылуучу ат»; *-вй-* «ДЛТ» *авйа* «айва жемиши»; *-вд-* «ДЛТ» *севдич* «чырпык себет»; *-вз-* «ДЛТ» *авзады* «ушактады»; *-вж-* «ДЛТ» *чевжүү* «бутак, чырпыктары кызыл, мөмөсү ачуу тоо дарагы»; *-вл-* «ДЛТ» *авлады* «аң уулады», *авлалды* «аң ууланды», *авлатты* «аң уулатты», *кувлук* «ылайдан жасалган ок», *чавлы* «чүйлү, ылаачын, шумкар», *сүвлин* «кыргоол», *сүвлаг* «мал сугарчу жана сугарыла турган жер», *тавлук* «алдамчы, куу»; *-вн-* *евни* «үйдү», *севнелим* «жыргайлы, сүйүнөлү»; *-вр-* *ыврык* «кумура»; «ДЛТ» *севреди* «азайды», *тевреди* «тапырады (күчөдү)», *овруг* «сөөк уясы, муун», *кувраа* «куура», *тавраан* «шым, белдемчи кылчу токулган жип, таврак «тездик», *каврык* «кайың сындуу жыгач»; Каткалан үнсүздөр менен айкашат: *-вс-* «ДЛТ» *тевсин* «дасторкон»,

евседи «энседи», *хавсии* «кичинекей кутуча»; -вч- «ДЛТ» *кевчи* «майда, кум сыяктуу нерселердин өлчөмү»; -вш- «ДЛТ» *евшук* «чабак жыгач», *увшатты* «ушалатты», *кавшак* «назик, жумшак нерсе», *кувшак эт* «жумшак эт», *кавшыы каш* «кошулуп өскөн кою каш», *кавшут* «келишим», *кавшут* «киши ысымы»;

/Г/ тыбышы өзүнөн мурда й, л, р, н, ң тыбыштарынын жанаша айтылуусуна жол берсе, өзүнөн кийин келчү д, з, л, с, ш, м, р үнсүздөрү төмөнкүдөй сөздөрдө жолуктурулган: -гг- «ДЛТ» *тагга агытты* «тоого агытты, чыгарды», *иггиз углан* «эгиз уул»; -гд- *Өгдем-Ынал-Алп* (энч. ат), «ДЛТ» *агдын* «такымымдан», *агдук* киши «пааналаган жат киши», *егди* «ийди, ийри бычак», *агды* «ооду», *тагга* *огды* «тоого ооду», *тугды* «тууду», *егди* «мал союлуучу жай», *игдик* «быштак өндүү тамак»; -гд/ow/oo- *тагда-тошдо-тоодо* «тоодо»; -гд- *тегдук-тийдик* «тийдик»; «ДЛТ» *тегди* «тийди», *сыгды* «сыйды, батты», *Бүгдүз* (этн.), *Игдир* (этн.); -гж- «ДЛТ» *корогжын* «коргошун»; -гл-Орх. ен. *агла /угла* «ыйла», *йыгла* «ыйла», *оглан* «уул, улан, баатыр, алп»; *арыглык* «аруулук, тазалык», *саглык* «саан кой», *ачыглык* «бай турмуштуу», *углак тугса* «улак тууса», *өгле* «ойло», *катыглан* «кайраттан», *уругланды* «уруктанды», *тоглык* «туулу», *йогла* «жокто», *Йаглакар* (энч. ат), *Кеглинч* (энч. ат), *иглиз тутрыгы*; «ДЛТ» *ушак углан* «майда балдар», *углум ол* «уулум ал», *углыны* «уулун», *улулук* «улуулук», *уругланды* «уруктанды», *улуглады* «улуктады», *тутуглуг* *йер* «тутулмалуу жер», *азыгладым* «азууга урдум», *азаклады* «аягына урду», *аглак* «оолак», *кузуглук* «кудуктуу», *туруглуг* «туруктуу», *сарыглыг* «кекээрдүү», *коноклук* «коноктуу», *чаруклуг* «чарыктуу, бут кийимдүү», *углак* «улак», *ыглады* «ыйлады», *өглиди* «төгүлдү», *йурыглы болмэс* «жоруктуу(даңктуу) болбос», *етеглик/етеклик* «этектик»; гк- «ДЛТ» *туругка алдым* «жылкыга алдым»; -гм-Орх. -ен. *Көгмен, Биле-Тугма* (энч. ат), *бир тигме* «бир гана, бир эле жолу», *эгмеч* «жеңе»; «ДЛТ» *ягма* (этн.), *бөгмэс* «бөгөй албас», *тегмес* «тийбес», *тегме, бугмак* «көйнөктүн түймөсү,

буумасы», *түгме* «түймө, топчу», *үгмек* «үймөк»; гн- «ДЛТ» *улуғны* «Улукманды», *огнады* «оонады», *кагнагу* «кургатылган ашкабак»; -гл-/uw/уу-йоглат, *беглик, суглук-сушлук-суулук* «суулук», *өглеш, угла* «ыйла»; гс-өгсиз «ыйсыз», *тогсык, чигсы-Күлүг-Чигси* (чин); «ДЛТ» *улуғсады* «чонун эңседи», *ачыгсады* «ачууну эңседи», *өрүксэди*; -гр-Орх. -ен. *уграч* (энч. ат), *эгритеб* «килем, кымбат үртүк», *тегре* «тегеректе», *огра* «өргү, өргүт», *Йогра* (геогр.); «ДЛТ» *үгрүп* «үйүп», *өгрүк* «бешик терметүү», *агруг* «акырек», *огруг* «сайдын бүткөн жери, моюну», *ограк* (уруунун аты), *агрук* «оор», *ат йагрымас* «ат оорубас», *саграк* «идиш», *уграк, угры* «ууру», *огрылайу* «уурудай», *огры* «төмөн», *оградым* «атылдым», *тогрыл* «куштун бир түрү», *тоградым* «туурадым», *тугрул* «чучук», *егрик* «ийрилген жип», *егрим* «көлчө», *туграк* «тал, кыймылдабай турган дарак», *тыграк ер* «чыдамкай эр киши», *үгре* «кесменин бир түрү»; гс-Чигси (Чигши), *күн тогсык* «күн чыгыш»; «ДЛТ» *тугса* «тууса»; -гз- *лагзын* «доңуз, чочко», *тегзин* «жүргүнчү, саякатчы»; «ДЛТ» *агзын күле*; Каткалаң үнсүздөр менен айкашуусу: -гг- Орх. -ен. *йөгтүр* «колдоо, көтөрмөлөө, даңазалоо», «ДЛТ» *сыгтап* «сыктап», «ДЛТ» *игтүлэди* «чөп салды»; -гш- «ДЛТ» *кугшак* «алсыз, кудуретсиз», *Когшин* «картаң?», *чигши* (титул);

/Д/ тыбышы өзүнөн мурда з(чазды), й(жайда), л(малды), н(тонду), ң(таңды), р(харды) үнсүздөрүнүн айтылуусуна жол берет. Өзүнөн кийин айкашчулары: -дд- «ДЛТ» *абыдды* «жашырды»; -дг- Орх. ен. *адгыр* «айгыр», *эдгүийги* «жакшы»; -дл-Орх. ен. *удлык* «аттын жамбашы»; -дм-Орх. ен. *кыдмаз* «кыйшык жолго түшүү, алдануу»; -др-/д/ тыбышынан кийин келчү /р/ тыбышы байыркы түрк жазма эстеликтеринде *адрылты* «айрылды» сөзүндө гана белгиленген. Орто доорунда -д- тыбышы -й- тыбышына өткөрүлгөн окшойт. Орх. ен. *адрыл* «айрыл», *бодрак* «быдырап кетүү, таркоо бытыроо»; Жумшак да, каткалаң да болуп айтылчу айкаштар: -дг-/дк-Орх. ен. *эдгү/эдкү* «жакшы»; Өзүнөн кийин каткалаң тыбыш менен айкашуусу: -дс-одсег «ылдам, тез».

/Ж/ тыбышы интервокалдык позицияда активдүү жолугуп, өзүнөн мурдакы *г(тагжы-тоочу)*, *р(аржан-арашан)* өндүү тыбыштары менен бирин-серин гана сөздөрдүн байыркы формасы түрүндө катар айтылып, кийин алар /ч/ тыбышына өткөрүлгөн. Өзүнөн кийинки г, м, л үнсүздөрү менен бирин-серин сөздөрдө гана айкашып, башка үнсүздөрдөн мурда айтылбайт: -жг- «ДЛТ» *авужгун* «акациянын бир түрү»; -жм- «ДЛТ» *ажмук* «ачуу таш»; -жл- «ДЛТ» *өжлаң* «өзгөргүч, хамелеон», *агужлуг ер* «ууз сүтү оозунан кете элек киши».

/З/ тыбышы интервокалдык позицияда көбүрөөк жолугуп, уяң р, л, *р(барза)*, *л(сөзлөш, келзе)* тыбыштарынын алдында да айтыла берген. Өзүнөн кийинки жумшак үнсүздөр менен айкалышы: -зг-орх. -ен. *Азганаз, Эзгене* (энч. ат), *Эзгенти* (геогр.), *тезгин* «курчоо», *эзгенч* «салт, үрп-адат», *изгил* (этно.), *үзгүлүк* «өз (эт.)үзүлө турган; үзгүлтүктүү»; *казган* «ээ болуу, коргоо», *кызгак* (эркекетүү маанисиндеги сөз); «ДЛТ» *Йазгыр* (этно.), *казгу* «кайгы», *озгорор* «өзгөрөр», *езгү кылып* «жакшылык кылып», *езгүлү* «өзү(нүн)», *азгырак* «ала шыйрак, кара тоо теке», *азгыш* «жердин аты», *өзгич* «өзчөнд-өзкент», *йүзгө* «жүзгө, жүзүнө», *козгыл* «бир кеч күтө тур, козголбой туруп тур», *тузгуу* «сапарга чыгарда берилчү тамак», *казгуу* «кайгы-капа», *кузгуу* чымын»; -зд-«ДЛТ» *сөздэн* «сөздүн», *киздэги* «үкөк-чөдөгү», *издең* «балык тордун бир түрү»; -зл-, (-л) менен башталган -лы, -лык, -лар мүчөлөрдүн: башындагы (л) өзгөрбөйт: орх. ен. *тизлиг* «тизелүү», *өзлик* «өзүмдүк», *өзлек* «жогорку, тагдыр»; *уузлуг аш* «майлуу тамак(аш)», *азлалди* «ондолду», *азланды* «азайды», *йер атызланды* «жер арыктады», *исизленди* «эссизденди», *учузлады* «кордоду», *казлуккөл*, *казлар* «каздар», *өзлек биле ай*, *азлады* «сатыкка салды», *үзледи* «үздү», *езлемезин* «эстебей», *узлук* «уй короо», *озлук* «билек сөөгүнүн жоон жери», *обузлуг* «дөң», *учузлук* «арзанчылык», *езизлик* «жамандык» *өзлек* «заман, доор», *көзлейү* «көздөй», *кизлейү* «чөктүрөйүн», *езлиг* «пайдасы бар», *излик* «чокой, чарык», *сөзлэр* «сөздөр», *сөзледи*

«сүйлөдү»; -зр- «ДЛТ» *изриг* «кесек», узрег «көбөйүүчү, өнүп-өсүүчү», узрум «эн мыкты, тандалган нерсе», *азры* «айры», *бузрач*, *өзрүнди* «тандалган», «ДЛТ» *азриш* «айрылыш», *өзрүш* «тандоо, тандап алуу»; *азрым* «желдик»; *узрум* «эн мыкты, тандалган нерсе», *азры* «айры»; -зн- *бизни* «бизди», *мыкты*, *тандалган нерсе*, *азры* «айры»; -зн- *бизниң* «биздин», *казны* «казкүзү» «күзгү»; «ДЛТ» *зн- бизниң* «биздин», *казны* «казды», *азнады* «өзгөрдү», *өзнэди* «моюн сунбады», *теңизни* «денизди», *сөзни* «сөздү»; -зм-орх. -ен. *йазмаз* «жазбас», *Азман* (энч. ат), *Озмыс/Өзмиш тигин*, *кара йазмаз* «жазбас, ката кетирбес»; «ДЛТ» *азма йылкы* «бош коё берилген жылкы», *азман* «бычма», *ала болса йол азмас билик болса сөз йазмас* «белги болсо жол(дон) азбас(адашпас), билим болсо сөз(дөн) адашпас», *узмак* «шакирт, үйрөнчүк»; Өзүнөн кийин каткалан үнсүз менен айкашуусу: -зт- «ДЛТ» *йузты* «көтөрдү», «ДЛТ» *үзтүрди* «үздүрдү»; -зч-орх. -ен. *бедизчи* «көркөмдөп чегүүчү уста»; -зс- *казса* «казса»; » «ДЛТ» *өзсэды* «үзүүнү каалады»; -зк- «ДЛТ» *йүзкешип* «жүздөшүп (кошулуп)», *аңызка бөкмедим* «аңызга», *езкерди* «эскерди»; -зң-күзңү «күзгү-

Үнсүздөрдүн уяң й, л, м, н, ң, р тыбыштары менен айкашуулары:

/Й/ тыбышынын өзүнөн кийинки жумшактар менен айкашуусу: -йб- «ДЛТ» *айбаң* «таз»; -йг-орх. ен. *кайгы* «кайгы», *уйгур*, *Тайган* (геогр.); -йд-орх. -ен. *йайдаг* «жөө», *айдың* «айдың», *айдиң* «ай нуру, ачык айлуу түн»; «ДЛТ» *айды* «айтты», *айдым* «айттым», *бойда*, *буйда* «элде», *кайда* «кайда», *егди* «ийди, ийри бычак», *егди* «мал союлуучу жай»; -йл-орх. -ен. *йайлаг* «жайлоо», *бойла(чин)*, *буйла-бойла бага таркан*; «ДЛТ» *айлук айлук* «ушундай, ушундай», *ейле* «ушундай», *өйле* «түш мезгили»; -йм-орх. ен. *кыймат* «эрдик, каармандык», *оймак /ойдуң* «ойдуң»; «ДЛТ» *күймэс* «күйбөс», *туймас* «туйбас», *аймыш* «даанышман», *Еймур* (этно.); -йн- *Байна* (энч. ат), *хайны /хайна/кайна* «кайна»; «ДЛТ» *ойнаш* «ойнош», *ойнак* «ойнок», *бойнын* «моюнун»;

-йр-орх. -ен. Кейре(геогр.), буйрук «буйрук»; «ДЛТ» айры «айры», айрык «наргия чөбү, буудай баш», айран «айран», айру «айрым»; Каткалан тыбыштар менен айкашуулары: -йт- «ДЛТ» айтыш, айтыг «айтыш»; -йс- «ДЛТ» агыз ийсе «ооз жесе»; йк-йуйка «жука»; Жумшак жана каткалан болуп айтылышы: -йз-/-йс-дайзын/жайсаң «душман»;

/Л/ тыбышынын өзүнөн кийинки жумшак үнсүздөр менен айкашуусу: -лв- «ДЛТ» йалвач «элчи», түлвир «келиндин жибек кездемеден жасалган чатыры»; -лб-балбал, Түлбер (энч. ат); -лй- «ДЛТ» ульян «ульян. Бир чөптүн тамыры»; -лб- калбак «кең, жалпак»; -лг- орх. -ен. билге(энч. ат), билги «билерман, акылман», Билге каган, Билге Чикшин, белгү «белги», толгат «толгот, кыйнал», булга «козголоң баштоо»; «ДЛТ» келгелимет «келмек үчүн», кылгыл «кылгын»; -лд- «ДЛТ» балдыз «балдыз», балдыр «өгөй», болды «болду», келдим «келдим», келдимийз «келдик», алды «алды, үйлөндү», алдым «алдым», азрылды «айрылды», арбалды «тилинди», артылды «артылды», иргилди «иргелди», иртелди /истелди «изделди», эшилди «эшитилди, угулду», етилди «оңолду», атылды «ачылды», өлдүрди «өлтүрдү», өлдүмү «өлдүбү», калдыму «калдыбы», былдыр «былтыр», болды «болду», кылды «кылды», Чувулдар (этно.), келдүр «келтир»; келди «келди», йулдузы «жылдызы», улдук ат «такасыз ат», улдаң «ултан»(-ал/ил/ыл/ул/үл+ды, ан/ен/үн/ын/ин/өн+ды дайыма /д/ айтылат; -лл- «ДЛТ» еллик йармак «элүү жармак(акча, тыйын)» -лл- ааллар «айылдар», хөллер- «көлдөр», «ДЛТ» көңүллүг ер «көңүлдүү эр», иллиг «элдүү, мамлекеттүү», угуллар «уулдар»; -лм-орх. -ен. йелмек, йалма «кементай, плащ», алмыш, калмыш, адырылмай иту «анда айырылган жок», келмади «келбеди»; «ДЛТ» калмас «калбас», өлмас «өлбөс», алмыла «алма», алмас «албас», билмес «билбес», кылма «балалык кылба», кылмагу «кылбаган», болмиш «болгон», егилмес «ийилбес», огулмук «түркүк», оңолмак «оңолмок», токулмас «түйүлбөс»; -лн- хөлнү «көлдү»; «ДЛТ» булнар «арбар»; «ДЛТ» кылну билсе «кылыктанууну билсе»; -лр- «ДЛТ»

илрук «мүрзө»; -лг-билге, белгү, өлги «өлүм», булгак «козголоң, улгарт, чалгыс «жалгыз», лагзын-лакзын «доңуз, чочко»; «ДЛТ» билге «даанышман», алгыл «алгын», алгук (Кашкардагы айылдын аты), болгыл «болгун», Салгур (этно.), болгынча «болгончо», билге болуп билгиң ула «билги болуп билимини ула»; -лй-калйур «ачуулануу, каардануу»; -лз- «ДЛТ» балзай(йазы) «жайык чөлдү»; Жумшак жана каткалан болуп айтылгандар: -лд-/-лт – Элдебер //Элтебер (чин, титул); алдын-алтун «алтын», келтим-келдим «келдим», өлтүм-өлдүм «өлдүм», калты-калды, калтыр-калдыр «калтыр»; алды-алты «алды», «ДЛТ» илдүрди (диал. индирды)-илтүрди «илдирди»; Өзүнөн кийин каткалан үнсүздөр менен айкашат: -лп- орх. -ен. алп «алп», алпагу (чин, титул); «ДЛТ» алп «алп»; алпагут «тоо жүрөк баатыр», калпак калпак»; -лт-орх. -ен. алтун «алтын», алты «алты», алты отуз «жыйырма алты», алтым «алдым(эт.), алтымыш-алтымыш, Алту (энч. ат), Алтун-Йыш(геогр.), Ачык-Алтыр кол(геогр.), белтир, Элтебер/Элтебир (энч. ат), илт «боюнда бар», элт «тартуу; жетектеп алып келүү», Илтерис/Элтерис каган(энч. ат), кылтымыз; «ДЛТ» алтун «алтын», алтурдум «алдырттым», адырылты «айрылды», билтүр «билди», оңолты «оңолду», алтурдум «алдырттым», ултурды «жыдытты?»(1, 409), олтурур «олтурар», -лж-орх. -ен. алка, алкун, йылкы, илк «илгери, алгач», эң илки «эң алгачкы, эң биринчи», кулкак «кулак», йарылка «кайрымдуулук», Алка (этно.), тилкү «түлкү», үлкү «убада, келишим», йылкы «жылкы», угулка калыр «уулга калар», үлкөр «үркөр(жылдыз), алкыш «алкыш», елжин «мусапыр»; -лс- орх. -ен. Йалсака (энч. ат), йылсыг «мал-мүлктүү», болса «болсо», болсун «болсун»; «ДЛТ» болса «болсо», келсе «келсе»; тетилсун, йетилсун, йитылсун, савылсун(1, 221); -лч-орх. ен. болчу(геогр. ат), Алп Шалчы(энч. ат), элчи-элчиг «элчи», талчыг «ишенимдүү»; «ДЛТ» алчак «жоош, жумшак көңүл, мүнөзү жакшы(киши)», олча «олжо», угулчук «аялдын жатыны»; лф- «ДЛТ» күлф «күп, тууранды сөз»; /-б/ менен аяктаган негизден же сөздөн кийин улануу-

учу -ла, -лал, -луу/-лыг мүчөлөрүнүн башындагы /-л/ тыбышынын өзгөрбөй айтылуусу Аксу, Турпан тараптагы кыргыз урууларына көбүрөөк мүнөздүү. Ал эми -бг- айкашуусу *табгач*, *йабгу* сыяктуу этнонимдерде туруктуу сакталса, *кабкак*, *кобса* өндүү бир нече сөздө *капкак*, *копсо* болуп артка карай окшошкон; айрымдарындагы /-б-/ тыбышы /-й-/га өткөрүлгөн: *чаблы* «чүйлү», *эбле* «үйлө» фактылары жолугат;

/М/ тыбышынын жумшак үнсүздөр менен айкашуусу: -мб- *чамбаш* «жамбаш»; -мг- орх. ен. *тамга* «тамга», *Тамган таркан* (ат, титул), *Алтун Тамган* (энч. ат); *эмгек*, *эмгет* «кыйна», *йумгылык* «жыйылган»; «ДЛТ» *омген* «күрөө тамыр», *емкек* *екинде калмас* «балее ийинде калбас», *емгек телим ызу* «балее көп калды», *өмгөк* «эмгек», *ымга* «салык жыйноочу»; -мд- «ДЛТ» *емди* «эми», Талас гов. *енди*, *үмдү* «үмүт» (метатеза болгон); -мз- «ДЛТ» *өмзүк* «ээрдин алдыңкы, арткы каштары»; -мл- *эмлер* «эмдер, дарылар», «*эримле* «башта», ДЛТ» *ымламас* «ымдабас»; -мр- «ДЛТ» *амрак* «жакшы көрүү», *имрем* «жамаат иш тутушу»; -мн- *эмне* «эмде»; Каткалаң жана жумшак үнсүздөр менен айкашуусу: -мс/мз- *күлүмсүрө/күлүмзүрө*; Өзүнөн кийин каткалаң үнсүздөр менен айкашат: -мт- *эмти-амты* «эми, энди», *й-амтар* (чин, титул), *йашымта* «жашымда»; -мс- *Умсуз* (энч. ат); -мч- *емчи* «эмчи», *кымчы* «камчы»; «ДЛТ» *алымчы* «алуучу», *беримчи* «берүүчү»; -мш- орх. ен. *йымша* «жумша»; «ДЛТ» *емшен* «ичик жасалуучу ийленген тери», *емшуй* «сары алчанын бир түрү»; *йумшар катыг узу* «жумшар катуу тоо»;

/Н/ тыбышынын жумшак үнсүздөр менен айкашуусу: -нг- орх. ен. *ингек* «инек, уй», *инген* «инген»; «ДЛТ» *анга* «аңкоо», *инге* «ийинине»; нз- «ДЛТ» *кезии* «кызыл, жашыл, сары түстөгү кытай кездемеси»; -нд- *ордо кенд* «ордо шаар», *өнди* «өндү», *мундаг кыл* «мындай кыл», *андаг айды* «андай айтты»; «ДЛТ» *мундаң ук мунда* (чыгыш жөндөмөсүнүн мүчөсү -даң/-да) «мындан», *мендее* «менде», *менден* «менден» (тагдан), *мундаг* «мындай», *мундуз* «акылсыз киши» (1,

791), *андаг айды* «андай айтты», *андын* «анын», *андин тамар* «андан тамар», *менден* «менден», *мендин* «менден», *канда* «кайда», *Байундур* (этно.), *ендик* «маңыроо, ишпечек», *акынды сув* «агынды суу», *екинди тарыг* «эгилен таруу», *өгүнди киши* «макталган киши», *артынды* «артынды», *өртөндү* «өрттөндү, кызарды», *илинди* «илинди», *уланды* «уланды», *утрунды* «урунду», *урунду* «урунду», *ыйынды* «ыйынды», *ысрынды* «ызырынды», *ысынды* «ысынды», *еринди* «эринди», *үгрөндү* «үйрөндү», *өтүндү* «өтүндү» («ДЛТ» да -ын+ды формасы абдан активдүү), *аликиндеги* «колундагы», *обанди* «жашынды», *мун өбүнди* «сорпо жуткандай көрүндү», *бек катында* «бек алдында», -нм- «ДЛТ» *йокка санмас* «жокко саналбас»; -нл- орх. -ен. *экинлиг* «эгиндик»; «ДЛТ» *чынла бугар* «чындап муунтар», *эренлер* «эрендер», *тонлар* «тондор», *түнлө* «түндө»; -Каткалаң жана жумшак үнсүздөр менен айкалышы жана -нл-/-нд- болуп эки түрдүү айтылышы: -нт-/-нд- *андаг-антаг-андай* «андай», *кылынтук*, *өзинте-өзүндө*, *йантур-йандыр-жандыр*, *контур-кондур*, *күнтүз-күндүс* «күндүз», *шантуң-Шандун*, -нч-/-нж- *кыңчы-кынжы* «кынжы (цепь)»; -нл-/-нд- *тонлыг* «тондуу», *тонлар-тондор* «тондор»; Өзүнө кийин каткалаң үнсүздөр менен айкашат: -нк- орх. -ен. *беңкү* «түбөлүк», *ишинке* «ишине»; «ДЛТ» *өзынка* «өзүнө», *бозунка* «элине»; -нт- орх. -ен. *йантык* «жантык», *кеңтү* «өзүм», *анта* «анда», *бунта* «мында», *ичинте* «ичинде», *антаг* «андай, ошондой», *кантан* «кайдан», *чынтан* «чынар», *кантайын* «кантип, кандайча», *бен тез* «имарат», *бүнтүз* «бекерпоз», *йунт-йонт* «үйүр жылкы», *үнтүр* «таң заар», -*кеңтү* «өзүм», *күнтүз* «күндүз», *Сантуң-Шантуң* (геогр.), *күнтүз* «күндүз», *йүжүнт* «жүгүнт», *ичинте* «ичинде», *өтүнтүк* «өтүндүк», *чынтан* «чынар? (сандап жыгачы)»; -нтл- *антлыг* «антип, ошентип»; -нч- орх. -ен. *анча* «анча», *анчула* «наам берүү, чентип»; *Ынанчу* *Билге-Ынанчу чур*, *Иненчү* (энч. ат), *Йенчү* (геогр.), *Йинчү* (суунун аты), *инчу* «мончок», *йунчыг* «жарды (алсыз)», *үнч* «мүмкүнчүлүк», *йинчу*, *йанчы* «аскер башчы», *кунчуй* «каныша», *бунча* «мынча», *икинч*, *үчүнч*,

төртүнч, секизинч, тогузынч-токсынч, онунч, йигирминч, эринч «болмок, болушу мүмкүн эле», булганч «козголоң, көтөрүлүш», Күнч тутук(энч. ат), санч-шанч (эт.) «жанч»; «ДЛТ» агынчы агылган жоо», атынчу «таштанды», өтүнчү «өтүнүч», орунчук «аманат», санч/шанч «жанч», авынч «көнүү», айлынч, иринч-иринж, эринч «болмок, болушу мүмкүн эле», өзүнч, өкүнч «өкүнүч», көзүнч «күсөө, каалоо», сагынч «сагыныч», ынанч, нчг-йинчге «эң ичке, назик»;

/Н/ тыбышы менен айкашкан жумшак үнсүздөр: -нд- «ДЛТ» отундук «отункана», өңденйен «чыгыштан», аңдук «чыгыштан», еңдүз «аңдыз», өңдүн «алдыдан, мурда», тыңдаг ук» (?); -нй-орх. -ен. коңй «кой», аңйыг «андабас, макоо», Тоңйукук (энч. ат); -нз-орх. -ен. беңгү/беңкү «түбөлүк», Сеңгүн, өңге; «ДЛТ» меңгү» түбөлүк», өзүңге «өзүңө», маңга «данга»; -нз- «ДЛТ» меңзи агды «анын чырайы өзгөрдү»; -нл- орх. -ен. аңла «анда, түшүн, тааны», сиңли «синди»; «ДЛТ» аңлады «андады, түшүндү», еңлик «эндик», өңлэнди «өңдөндү», өңлук тон «өңдүү тон», көңлүм «көңүлүм», тыңла «тыңда», иңлич «сарымсакка(чеснокко) окшогон тоо чөбү», теңлемезил «теңебестен»; -нн- «ДЛТ» өзүңни «өзүңдү», таварыңны «товарыңды», неңни «нерсени», оңнады/огнады «оонады»(1, 511); -нр- орх. -ен. өңре, теңри, Тоңра; «ДЛТ» теңри Эки түрдүү айтылышы: -нл-/нд- — аңла, тыңла-тыңда, аңлар-аңдар «андар», күңлиг-күңдүү; -нм-/мг-таңма-тамга «тамга»; -нн-/нд- теңне-теңде «теңде»; Жумшак жана каткалан тыбыштар менен айкашуусу: -нг/нк —, беңгү-беңкү-мөңгү «мөңгү», соңгу-соңкү «соңкү»; -нз/нс-даңзы-даңза-даңса «тизме», буңсыз -бунсуз-муңсуз «муңсуз»; Каткалан үнсүздөр менен айкашуусу: -нк-беңкү-меңкү «беңгү(түбөлүк)»; орх. ен. Селеңке (геогр.), Түңкер (геогр.); «ДЛТ» үңкүр «үңкүр», аңкылады «аңкылдады», чаңкаа «тузактын бир түрү»; -нч-орх.-ен. Кеңтү, Шаңтунг (геогр.) -нч-аңчы «аңчы», -нш-Чаңшы (энч. ат), киңшур «чагым чыгаруу», йуңшур-йоңшур «жанжалдаштыруу»; «ДЛТ» да орхон-енисей жазма эстеликтеринде белгиленбеген төмөнкүдөй тыбыштык айкалыштар учуратылат: -рр-арра «заара, сийдик», урра «чурку», ырра

«уялуу, ыза, ардануу»; -зс-йазсун «жазсын»; «ДЛТ» -тг-тутгыл «туткан»; -фш-Афшар (этн.); -вч-авчы «анчы»;

/Р/ тыбышы менен айкашкан жумшак үнсүздөр: -рб- кирбик «кирпик», «ДЛТ» тарбигү «жыгач жонгуч, сүрүп коптогуч»; -рв-«ДЛТ» Эрвуз (эркек кишинин аты), ирви «ооруга дабаа», ком арвааш арвады «бакшы тумар чийди»; -рг-орх. -ен. йарган(титул), Йаргун(көлдүн аты), Кергүн(геогр.), Торгул(энч. ат), түргү, түргеш - түргис «түргөш», курган «коргон», кыргаг «кыргак», бургу, карган (эт.), кург-корг «корк», кергек өргү «куруу, тигүү», бирге, биргерү, йыргару «солго-түндүккө», торгу «торко»; «ДЛТ» аргаг «кайырмак», аргу «эки тоонун арасы», аргулады «аралады», аргуч «жалган»; аргун «чычкан тукумундагы кичине айбан», баргылок «баргын! сөзсүз баргын макулбу», бергил «бергин», соргуу «идиш, банка», саргаа ат «өжөр ат», каргаа «карга», саргарур «саргарар», ергуз сув «эрте жазда эриген суу», йоргейек «уланма чач», өрген «кемер, басмайыл, кайыш олон», өргүч «өрмө чач», оргак «орок», йүргэнүр «жүрүшөр», йугургуч «жуургуч», урга «бийик терек», ыргаг «илмек»; -рд-эрдем «эрдүүлүк, баатырдык; адеп-ахлак», йырдан «түндүк жактан», курданта «батышка карай», тардуш, орду, орду-кент, бердимиз; рт-киртели-сен «жашамаксын»; «ДЛТ» ардем «адеп», эрдем «ар намыс», барды «барды», канча бардың ей угул ердин мунда..., качурдум «качырдым», ичурдум «ичирдим», кирдим «кирдим», көрди «көрдү», өрдүк «өрдөк», ордо «ордо, хан турган шаар», орду «ийин», чик турды «чик турду», урды «урду», тил тегүрди «тил тийгизди», -рл-йерле «жерде(этиш)», карлук (этн.), Ирлун (геогр.), черлиг «жердик», йарлык «жарлык», бирле «бирге»; «ДЛТ» бирле «бирге», кырлар «кырлар», ерлик «эрдик, марттык», езерлик «үстүнө ээр коюлуучу жыгач», азарлады «эр ат токуду», агырлар, агырлык «сыйлагыла», огурлук «даярда», курутлук киши «куруттуу киши», татырлыг йер «тегиз, катуу жер», басарлыг таг «сарымсактуу тоо», чакырлыг ер «чагырлуу эр» кугурлук таг «суурлуу тоо», (-р, -з, -ш, -к, -м, -н, -ч, -т

тыбыштары менен аяктаган бир, эки муундуу сөздөргө +
-**лыг** мүчөсү уланганда мүчөнүн башындагы /л/ өзгөрбөй ай-
тылат, б. а. , ассимиляцияланбайт) *чурлады* «пайда алды»,
угурлады «уурдады», *үгүрлэнди* «үйүрлөндү», *жарланды*
«оордошту», *чарлыг* «чакта»; - **рз**- «ДЛТ» *арзутал* «түктү,
чачты түшүрүү үчүн пайдаланчу кошулма»; - **рм-орх.** -ен. *Ак-
Термел, Огурмыш* (энч. ат), *Кеңү-Тарман* (геогр.), *йегирми-
йегирме* «жыйырма»; «ДЛТ» *армас* «арыбас», *көрмэс*
«көрбөс», *армады* «кармады», *йармады* «жалмады», *йар-
мак* «акча», *турмады* «турбады», *үч йармак* «үч жармак(-
тыйын)», *евге бармыш ол* «үйгө барган ал», *тегирмэ*, *бер-
миш ашыг* «берген ашын», *термегү* «таз, чакалай, темир
өткү», *ермегүге* «эринчээкке», *азу барырма* «кетип жата-
сыңбы», *келирму* «келер бекен», *сармусак* «сарымсак», *ар-
мут* «алмурут», *армаган* «белек», *өрмө сач* «өрмө чач»; **рр**-
«ДЛТ» *сирр этти* «сирр этти»; - **рн-силерниң** «силердин»; -
«**ернич** «азыр»; «ДЛТ» *ол ерни* «ал кишини», тырмак «тыр-
мак», *орнадым* «орнодум»; ДЛТ» *ернек-ернек-арнак* «бар-
мак», (**рн** > **рд** өтпөйт, диссимиляцияланбайт); - **рң**- «ДЛТ»
ернең «бойдок», *үрнек* «акиташ, чала бышкан акиташ»;

Жумшак жана каткалаң тыбыштар менен айкашуусу:

-**рг**-/**-рк**- ДЛТ» *кыргыз-кыргыз* «кыргыз», -**рз**-/**-рс** – *тог-
ды турзун-турсун*; -**рд**-/**-рт**- *көрти-көрдү* «көрдү», *бертим-
бердим* «бердим»; -**рл**-/**-рд**-*карлы-карлу-кардуу* «кардуу»,
күрлиг, түрли-түрлү-түрдүү «түрдүү»;

Каткалаң тыбыштар менен айкашуусу:

-**рк**- орх. -ен. *аркы* «аркы», *Оркун* (геогр.), *Аркар-Башы*
(геогр.), *аркы*, *Аркуй* (геогр.), *Үч-Биркү* (геогр.), *Кадыркан-
Жыш* (геогр.), *Биркү* (геогр. ат), *Байырку* (өлкө), *Йиркиңе*
(энч. ат), *Тутырка* (этн.), *кыргыз, таркан, тарканч, тар-
кат, арка, аркыш, барк* «имарат, курулуш», *кырк* «кырк»,
корк «корк», *көрк* «көрк», *көрклик* «көрктүү», *үрк* «үрк(эт.
)», *эрк, түрк, Иркин, эркин, туркиш* «кербен»; «ДЛТ» *тарк*
«бардык нерселердин узундугу», *тарк* «шаардын аты», *арк*

«таштанды», *бөрк* «бөрк, баш кийим», *түрк* «түрк», *терк*
кел «тез кел», *аркар* «аркар», *аркыш* «кербен», *аркачак*
«чорголуу идиш», *аркыш* «кабарчы, чабарман», *аркун* «ар-
гын», *аркук* «устун, шырык», *аркук киши* «сөзгө келбеген
киши», *аркучы* «ортомчу, жуучу», *аркын изи* «келерки
жыл», *еркек такагу* «короз», *терки* «дасторкон», *чегүрке*
«чегиртке», *еркен* «ошол убакта», *еркеч* «эркеч», *есиркеди*
«эсиркеди», *өркөч* «өркөч», *йугуркан* «жууркан», *урк* «ар-
кан», *үркүн* «үркүн», *үркүрди* «үлгүрдү», *ырк* «ырк, төлгө»,
көрк «көрк», *өрк* «байлоо жиби», *ирк* «ирик», *иркин* «топ-
толгон, көпкө созулган», *сиркее* «сирке, уксус», *ериш ар-
каг* «кездеменин ериш-аркагы», *саркынды сув* «саркынды
суу», *кырк, корк, чаркашур* «чиркешер», *ысырканды* «ысык-
тыктан ысык чыгып кетти»; -**рп**-*Өрпен* (геогр.); «ДЛТ» *үрпек*
«үрпөк, үрпөйгөн», *арпа* «арпа», *арпаган* «арпаган. Арпа
өңдүү өсүмдүк», *арпалады* «арпа менен бакты», *керпич* «кир-
пич»; -**рс**-орх. -ен. *барс, Күч-Барс* (энч. ат), *эрсен, эрсер* «ар-
сар», *Эрсегүн* (геогр.), *олурсык* «отургуч»; «ДЛТ» *берс* «бар-
дык шишик, дүүлүкмө», *терс* «терс», *чарс* «тууранды сөз»,
карс «тууранды сөз», *багурсук* «ичеги», *кугурсак* «курсак»,
туларсук «тапан», *илерсүк* «ычкыр, ыштан боо», (-**р** +
-**сук**, -**сак** өзгөрбөйт) *егирсэди* «өргүсү келди», *ерсек* «эсирөө,
эрсек», *үрсэ* «үрсө», *өрчүк* «өрүлгөн чач», *арсалык* «арсай-
лык», *арсал* «коңур», *арсу* «пас, кадырсыз киши»; -**рсл**-
арслан, «ДЛТ» *арслан* «арстан» (**сл** > **ст** га өтпөйт); -**рт**-*арт,*
артык, йурт «журт», *улгарт, көртечисен* «жашай бермек-
сиң», *кортле* «көрктүү», *төрт-төөрт* «төрт», *йырти* «жыр-
тты», *төртинч, эрти-эрте* «эрте», *иртеледи* «эртеледи»,
эрт «өт, кел», *берт* «литр, шарап өлчөмү, суюктук өлчөмү»,
эртүр, Эртис «Иртыш», *күн ортусы* «түш»; «ДЛТ» *йырти-*
лур «жыртылар», *арт* «арт, ашуу», *артак* «бузук, бузул-
ган буюм», *артыг* «артынчак», *артыг* «аялдын кемсели»,
артук «артык, ашык», *артут* «бек сыяктуу кишилерге тар-
тууланчу ат жана башка нерселер», *курт* «курт», *карт-*
курт «тууранды сөз», *кырт от* «кыска от, чөп», *ерте*
«эрте», *Эртиш* «Иртыш», *иртеш* «издөө», *ерттик* «таптап-

ган, көп басылган жол», *артуч* «арча», *Артуч* (топон.), *урт* «ийненин көзү», *орто* «орто», *ортак* «орток, өнөктөш, шерик», *өрт* «өрт», *көк өртилди* «көк бүркөлдү», *өртүк* «үртүк», *кертилес* «кертилер», *киртүү* «ант, касам»; -рч- орх. -ен. *арчих*, *барча* «баары», *йорчы*, *бирчекер* (этно.), *курч* «курч», *мурч* «мурч, калемпир», *йурч* «журташ», *терче* «эреже»; «ДЛТ» *барчын* «барчын», *барчак* «шаардын аты», *багырчак* «эшекке токулучу ээр», *кабырчак* «кабыр, сандык, табыт», *сыгырчык* «чыйырчык», *кузручук* «куурчак»; -рш- «ДЛТ» *куршаг* «кур, белдемчи»; -рх- «ДЛТ» *бархаан* «Төмөнкү Цин», *бурхаан* «бурхан», *тархаан* «башчы»; «ДЛТ» да орхон-енисей жазма эстеликтеринде белгиленбеген төмөнкүдөй тыбыштык айкалыштар учуратылат: -рр- *арра* «заара, сийдик», *урра* «чурку», *ырра* «уялуу, ыза, ардануу»; -зс- *йазсун* «жазсын»; «ДЛТ» -тг- *тутгыл* «туткан»; -фш- *Афшар* (этно.); -вч- *авчы* «аңчы»; -цн- *өзүңни* «өзүңдү»; -лл- «ДЛТ» *ааллар* «айылдар», *хөллер* «көлдөр», *көңүллүгөр* «көңүлдүү эр», *иллиг* «элдүү, мамлекеттүү», *угуллар* «уулдар»; «ДЛТ» -ля - *булнар* «арбар»;

Каткалан үнсүздөрдүн өзүнөн кийинки каткалан тыбыштар менен айкашуулары:

/П/ тыбышы менен айкашкан жумшак үнсүздөр: -пг- «ДЛТ» *капгаа* «кичинекей жол, тоодогу кыя жол»; -пд- «ДЛТ» *тапдым* «таптым»; «ДЛТ» *мени өнди* «мени өптү», *тепди* «тепти»; -пл- орх. -ен. *опла* «опуруп, жапырып чабуулга кирүү», *тапла* «кызмат кылуу», *оплен* «чычкан сыяктуу кичине жаныбар»; «ДЛТ» -пм- *епмек* «нан», *өпмиш керек* «өбүү керек»; -лпл- «ДЛТ» *алплар* «алптар»; -пр- «ДЛТ» *ипрук* «ачыган сүт»; «ДЛТ» *опры* «опурулган жер», *топрак* «топурак». Каткалан үнсүздөр менен айкашуулары: -пт- «ДЛТ» *өптүрди* «өптүрдү»; -пс- «ДЛТ» *өпседим* «өпкүм келди»; -пк- «ДЛТ» *өпке* «өпкө», *өпкилэди* «өпкүлөдү», *үпкүк* «үпүк»;

Унгу же негиздин аягындагы /п/ жана /т/ тыбыштарынан кийин уланган -ла/-ле, -лан, -лыг, -ган мүчөлөрүнүн

башындагы /л/, /г/ тыбыштары алдыдагы каткалан /п/ жана /т/ тыбыштарына карай окшошпой, кыргыз тилинин байыркы доорундагыдай жумшак *опла, топла, оплен, улуклуг билеклиг, сабытган, чабытган, бошотган* (бирок *ташыткан*) ж. б. формаларында айтылган. Эрин күүсүнүн жана ассимиляция кубулушунун орто доордо күчтүү өзгөргөнүн эске алсак, анда буларды кыргыздардан бөлүнүп Аксу, Турпан тараптагы кыргыз тилинин орто дооруна чейинки мезгилине тиешелүү көрүнүштөрү деп караса да болот. XV-XVI кылымдарда Алтайдагы (сан жагынан басымдуулук кылган Адигине-Тагай жана кыпчак, төөлөс сыяктуу) кыргыз урууларынын Теңиртоо аймагында кайрадан көчүп келүүсүнө байланыштуу батышка, Чүйгө, Ферганага жылган Аксу, Турпандык кыргыз урууларынын тилинде үнсүздөрдү каткаландыгы боюнча алдыга карай окшоштуруу процесси күч алган. Анын негизинде үстүдө көрсөтүлгөн мүчөлөрдүн башындагы /л/ тыбышы Теңиртоолук кыргыз тилиндеги фактыларга окшоп, каткалан /т/ тыбышына өткөрүлө баштайт. Ошондой эле *тапдым, өнди, тепди* өндүү айтылыштардагы -пд- айкашуусу дагы ушундай багытта, б. а., алдыдагы каткалан /п/ тыбышына карай каткаландашуу -пт- багытында өнүгүүгө учураган. Буга -лпл-(*алплар*)>-лпт-(*алптар*) фактысы да кошулат. Ал эми жалпы кыргыз тилине мүнөздүү -пк-, -пр- түрүндөгү айкалыштар андай өзгөрүүгө учураган эмес.

Азыркы айтылгандар жалгыз эле /б/ тыбышы менен аяктаган негиз же унгу сөздөргө тиешелүү болбостон, жогоруда аталган мүчөлөрдүн башка тыбыштар менен аяктаган сөздөрдүн айкашуусуна да мүнөздүү.

/С/ тыбышы менен айкашкан каткалан үнсүздөр: Азыркы кыргыз тилиндеги көптүк сандын -лар мүчөсү үндүүлөрдөн жана *р, й, г* менен аяктаган сөздөрдөн кийин; -дар варианты -л менен аяктаган негиздерден кийин; -тар каткалан үнсүздөрдөн кийин келгенде айтылат. Мындай көрүнүш -лар мүчөсүнө гана эмес, атоочтон башка жөндөмө мүчөлөрүнүн баарына тиешелүү болгон, анткени, ага чейинки ени-

да каткалан үнсүздөр менен айкашуусу: -тз/тс-артзун-артсын; Каткалан үнсүздөр менен айкашуусу: -тт-етте «этте», иттүчи «этүүчү, жасоочу»; «ДЛТ» оттуз «отуз», мени кумытты сагынч маңа йумитти көңлүм аңар емитти «мени толкундатты сагыныч мага топтолду көңүлүм ага умтулду», абытты «жашырды», азытты «азгырды», ачитты «ачытты», арытты «бычты», аттурды «аттырды», атты неңни «атты эмненди», тутты «тутту», тытты «тытты», узатты «узартты», ысытты «ысытты», йыртты «жыртты», йаратты «жаратты», ашатты «ашатты, тамак жедирди», үрбатты «үрпөйттү», агытты «агытты», айттым «айттым», кетти «кетти»; «ДЛТ» оттуз «отуз», ачитты «ачытты», узытты «уютту», ерутти «эритти», ишим итти «ишимди оңдоду», тытты «тытты», ерттини «эрдене»; истеттим «издеттим», аттын учурды «аттан учурду», аттин емди «аттан эми», ишим итти «ишим оңолду», тук тук етти, чак чук етти «этти», аттурди «аттырды», аргуртты «аргытты», октатты «октотту», өртэтти «өртөттү», угрэтти «үйрөттү»; -тс- атсар «аткыч, мерген», батсык «батуу(күн батуу), батыш тарап», четсе-жетсе – йетсе «жетсе»; «ДЛТ» тутса «тутса, кармаса», орх. -ен. ататса «чоңойсо»; -тч-атчы, атчыл «аткыч, мерген», сыгытчы «кошокчу», «ДЛТ» үгүтчи «тегирменчи», өлөтчи «өлтүрүүчү киши»; -тш- «ДЛТ» тутшии/туташии «тутап».

/Ч/ тыбышы менен айкашкан жумшак үнсүздөр: -чд- «ДЛТ» ачды «ачты», качды «качты», учды «учту», ичди «ичти», өчди «өчтү»; чг- ычгын «ычкын», «ДЛТ» сычган «чычкан», сычгак «чычкак», сачгак «чачкан», бычгас «келишим», үчгүл «үч бурчтук», авычга «абышка», үчгил «үч кырдуу нерсе»; чм- «ДЛТ» качмадың «качпадың», кечмедин «кечпедин», сачмадың «чачпадың», учмак «бейиш, жаннат»; чл- «ДЛТ» ичлик «ичкилик», ичледи «ичтеди», күчлиг «күчтүү», ачлык «ачтык, ачкачылык», амачлык «бута коюлуучу жер», етчлик «жаңгак оюну үчүн казылган чункурча», ануцлады «дарылады», өркүчлэнди «толкундады,

өркөчтөндү»; чм- «ДЛТ» ичмек «кой терисинен жасалган ичик»; чр-орх. -ен. ичре, ичреги/ичреки(чин), Күч-Кыйаган-Ичреки(энч. ат); Каткалан үнсүздөр менен айкашуусу: -чс-орх. -ен. ачсык «ачка»; -чт-ачтук; «ДЛТ» ачтурды «ачтырды», ичти «ичти», ичтүрди «ичтирди», ичтим «ичтим», бычтымыз «бычтык», кечти «өттү», көчти «көчтү», киши аласы ичтин «киши аласы ичтен»; -чк-Төр-Апа ичкери(энч. ат); «ДЛТ» ачка «ачка», ечку «эчки», ычкын «качкын болгон», ичкерди «жамандады»;

/Ш/ тыбышы менен айкашкан жумшак үнсүздөр: -шб-орх. -ен. Ышбараи (энч. ат), Ышбара-Йамтар (энч. ат); «ДЛТ» ашбар «алап»; -шй- «ДЛТ» ешйек «эшек»; -шг-орх. -ен. Башгу(жылкынын аты), табышган «коён»; ышгын «ышкын», ешгек «эшек»; кашгаа кой «кашка кой», кашгалак «аныр», бакышган «караган(этиш)»; -шд-Кешдим (геогр.), «ДЛТ» бушды «кыжырланды», өчөшди «өчөштү», арташды «бузулушту», өртөшди «өрттөштү», учрушды «учурушту», ичрушды/ичрүшди «ичиришти», учрушды «учурушту», окрашды «окуранышты», ойушду «оюшту», арвашды «арбашты», арташды «бузулушту», ортошды «жашырышты», атышды/ачышды «атышты», үзлөшди «ээрчишти», үндөшди «үндөштү», үзлүшди «үзүлүштү», үглүшди «үйүлүштү», илишди «алышты», ишлөшди «иштешти», ымлашды «ымдашты»; шл-Кушлагак(геогр.), кушладачи «куш салган киши», «ДЛТ» аяк ашла «идишти ашта», ерсек ишлар «эрсиреген, жүрөнөөк аялдын иштери», келишлик барышлык ев «конок үйү», кышлаг «кыштак»; орх. -ен. кышлаг «кыштоо, кыштак», ашлык «буудай», башла «башта», жышла; «ДЛТ» ашлады «аштады», ашлык «ашкана», ицлер «аял, катын», адашлык «достук», огушлуг «урук туугандуу», ышланды «ышталды»; -шм- «ДЛТ» турушма «тирешпе»; -шн- орх. -ен. ашнукы «алгачкы, мурунку»; «ДЛТ» кошны/кошныы «кошуна», йашнади, түшнади, кишнеди(1, 427), качышны «көпүрөнү, кечүүнү»; -шр-орх. -ен. ташру «тышкы, сырткы»; Жумшак жана каткалан үнсүздөр менен айкашуусу: -шп/шв-шашпа-шашва «шашпа»; шд/шт-йашда/

йашта-«жашта»; Каткалан үнсүздөр менен айкашуусу: -шт- орх. ен. *чешти, камашт* «тыныгуу», «ДЛТ» *таштин* «тышында», *аштал* «кенже», *ашты* «ашты», *агышты* «коргошту», *артышты* «артышты», *октошты* «октошту», *аркашты* «артышты», *егишти* «эгишти», *екришти* «ийришти», *уштурди* «тештирди», *иргишти* «иргешти», *убрашты* «убрады(эскирди)», *ыглашты* «ыйлашты», *огрыштылар* «оорушту», *чаныштурук* «жаңгакка окшогон жемиш»; -шк- *башка*, «ДЛТ» *кышка* «кышка», *Кашкар*, *ишкүм* «жасалгалуу чоң жыгач табак», *үшкүрди* «эскерди», *ешкек* «эшек», *ешкин* «эшилген; алыс жолду тез жүрүү», *ешкүрти* «кытайдын гүлдүү жибек кездемеси», *огушка* «тууганга»;

/К/ тыбышынын жумшак үнсүздөр менен айкашуусу: алдында каткалан с, ч, ш, к тыбыштары айтылса, өзүнөн кийин келчүлөрү -кб- «ДЛТ» *текбар* «тиер»; -кг- «ДЛТ» *тергиуге текгир* «жеткирер»; -кд- «ДЛТ» *арыкда* «арыкта»; -кл-орх. ен. *Бөкли* (геогр.), *йокла* «жокто, аза күтүү», *үжүкледди* «китепти эжелеп (үзүктөп бөлүп) окуду», *беклер* «бектер», *инеклер* «инектер»; «ДЛТ» *адактыг* «аяктуу», *саклык* «сактык», *суклук* «суктук», *түклүк* «көр, сокур», *узаклык* «узакка созуу», *очактыг/очагтыг* «очогу бар», *оклук* «октук, саадак, жебе салынуучу кисе», *соклун/сүклүн* «кыргоол», *озуклук* «сергектик», *көркүлүг* «көрктүү», *Чаруклуг* (этн.), *өтүклүг* «өтүктүк», *өтүклүг* «өтүнүчү бар»; *еликлэди* «эликтеди, шылдындады», *битик үклэнди* «эс алды», *азакланды* «буттуу болду», *арыкланды* «арык салынды», *етекленди* «этектеди», *етмекленди* «нандуу болду», *ыштонланды* «ыштандуу болду», *аргакленди* «өркөчтөндү», *токлыы* «токту(кой)», *токлы бөри* «токту бөрү», *кеклик* «кекилик», -км-нокмок «көкмөк, лань»; «ДЛТ» *өкмөк* «аялдар кулагына таккан алтын, күмүш сырга, сөйкө», *екмэс* «ийе албас», *текме* «ар түрдүү», *текмее* «ар жактан», *түкмаа* «түймө, топчу», *тикмее* «тигилген»; *сөкмее* «топту жаруучу», *түркмен*, *керекмү* «керекпи?», *бакмас* «мөмө ширеси(бекмес)», -кн-евликни «үй ээсин», *кейикни аңдыды* «кийикти аңдыды», *сөкнегү* «тырмактын астындагы ирин»;

Жумшак жана каткалан тыбыштар менен айкашуусу: км/кп-бөкмеди-бөкпөдү, топкак-топмок «топмок», -кч/гч — *битикчи/битигчи* «жазгыч, чегүүчү»; Каткалан үнсүздөр менен айкашуусу: -кт — *чыкты*; «ДЛТ» *Бектили*(этн.), *уктурды* «уктурду», *ектүрди* «эктирди», *ачыкты* «курсагы ачты», *утсукты* «уттурду», *арсыкты* «алданды», *ашыкты* «ашыкты, шашты», *инчикти* «энтикти», *егукты* «уукту, ууланды», *үйүкти* «үйүлдү», *иктү* «үй айбандары»; *бөктир* «тегиз эмес жер», *актам* «ок атым жер», -кк- орх. ен. *йоккыш* «талкалоо», *акка* «акка», *бекке* «бекке», *баккыл ага* «кара ага», *икки арышады* «экөө алдашышты», *икки эрен* «эки эрен», *икки бугра* «эки буура», *тиккен* «тиккен»; -кп/-пк-какпак-капкак «капкак»; -кш-орх. -ен. *Билге Чикшин*(эт), «ДЛТ» *йакшы* «жакшы», *екшик* «кычкыл нерселердин баары»; -кч- «ДЛТ» *балыкчын* «балыкчы»; -кс- *Шаксын*, *Сакышын* (геогр.); «ДЛТ» *токсин* «титул», *токсоон* «токсон», *сексуун* «сексен»; -кр-*токры* «Тохарлар», *укрук* «укурук»; «ДЛТ» *ексүк* «өксүк»; -кр- «ДЛТ» *акру* «акырын», *чукрама йөп* «буркулдап ташыган булак», *үкрөйүк* «адат», *текрек* «тегерек чети», *букрул ат* «буурул ат», -кт- «ДЛТ» *буктал ат* «бели жоон ат»; /гр/гw/уу-*токры-тогры-тушру-туура* «туура»(Мында каткаланы, жумшагы, үндүү менен айтылганы да бар).

/Х/ тыбышы «ДЛТда» өзүнөн кийин /з/ тыбышы менен бир гана *бохзом* «таруудан жасалган ичимдик (бозо)» деген сөздө айкашып, калган учурларда каткаландар менен айкашат: хс- «ДЛТ» *ахсак* «аксак», *ахсады* «аксады», *ахсак* «аксак», *ахсак-бухсак* «аксак-чолок», *ахсуң* «аксым», *бухсук* «кишен, кичине кишен», *бухсыы* «тамактын аты», *сахсыын* «Булгарга жакын шаар», *тохсыы* «түрк уруусу», *чынахсы* «токулган кытай жибегин»; -хт- «ДЛТ» *ахтарды* «аңтарды», *охтаруу* «аңтаруу», *тахтуу* «иштетилбеген жибек»; -хш- «ДЛТ» *ахшам* «акшам, шам маалы, кечке маал», *чахшак* «кишмиш, жүзүмдүн же өрүктүн кагы», *чахшуу* «көз оорусуна пайдаланчу дары тал», *охшаг* «окшоп»; -хч- «ДЛТ» *тахчак* «кытай жибегинин бир түрү».

/Ф/ тыбышы менен айкашуулар орх. -енис. эстеликте-ринде белгиленбеген. Бирок ал тыбыш «ДЛТ» да төмөнкүдөй айкалыштарда жолуга берет: -фр- «ДЛТ» *кефреди* «азайды»; -фк- «ДЛТ» *өфкэсиндэ урулды* «эр киши жини келгендиктен, деми буулду»; -фт- «ДЛТ» *кыфтуу* «кайчы», *кафтаан* «кафтан»; -фч- «ДЛТ» *кыфчак* «кыпчак».

9. Айрым гал «кал, мең» сыяктуу төл сөздөрдүн башында г-/ғ- тыбышы ичкилик диалектисинде туруктуу сакталса, калган уруулардын өкүлдөрүндө мындай учурларда к-/қ- тыбыштарынын айтылышы мүнөздүү болгон. Ичкилик диалектисинде кийин, орто доордун аягында пайда болгон *геп/гәп, гөш, гилем /гиләм, гүрүч, гүл, ғар, ғалаты* өндүү сөздөргө байланыштуу сөз башында /г/ тыбышын айтуу алар үчүн мүнөздүү көрүнүшкө айланган.

10. Кээ бир (элгек, таргак, оргок сыяктуу) сөздөрдүн ортосундагы -г-/ғ- жана сөз аягындагы -г, -к тыбыштарынын *күчлүг, улуг, тириг, кичиг, өлүг, сылык* «сулуу», *элиг/элик* «элүү» түрүндө айтылышы, башка урууларга салыштырмалуу бөлүндү турган ичкилик урууларында көбүрөөк сакталып калган.

11. Мен, сен ал, алар деген жактама ат атоочтор ичкилик урууларында: *мен, сен, о, ол, оло* түрүндө болуп, *маңа, саңа, ого/оңо, ону, ондо, олордон* формасында жөндөлгөн.

12. Батыш түрк, айрыкча, кыпчак тилдеринде интервокалдагы «д» тыбышы сөз ортосу менен аяккы позицияларында «й» тыбышына өткөрүлөт. Мисалы, бай. түрк жаз. *адах > аяк* «бут», *хадын > кайың* «кайың», *код > кой* «(этиш.) кой, бир жерге кой», *тод > той* «(этиш.) той», *адрылты > айрылды* «айрылды». Хакас тилинде булар «з», тувада «д», «т» менен, якутта «т» тыбыштары аркылуу айтылат. Мындай фактылардын бар экендиги - интервокалдагы «д» үнсүзүнүн аталган түрк тилдеринде -д/-д > -з-, же -д/-д > -й-, же -д- > -з- > -й- багыттарында өзгөрүүгө учураганынан кабар берип турат. Изилдөөчүлөрдүн пикирине караганда, кыргыз тилинин байыркы жазма тилинде -«д», оозеки тилинде - «з» болуп, орто доордон кийин

гана кыпчак тобундагы тилдердин тийгизген таасирине байланыштуу «й» тыбышына өткөрүлгөн. Сөз ортосундагы интервокалдык абалда *азак* «аяк, бут» менен кошо *айак* түрүндөгү форма, сөз аягында *з(код - «кой»* этиш.) колдонула баштаган. Бирок ошону менен кошо ичкиликтердин курамындагы тейит уруусунда сөз ортосундагы /-д-/нын реликтилик фактылары азыркыга чейин сакталып калган: *Сүлүктү эң адагы. Биз Өрөтөбө менен тутумдашабыз.* (Караң. *Жумалиев. 2017, 381*). Алп адагы Ормотой, Тулпар адагы Тайтору (Кырг. макал, лакап, учкул сөздөрү. -Б., 2008).

13. «-Ш» тыбышы кыпчак (казак, каракалпак, ногой) тилдеринде «-с» тыбышына өткөрүлөт: *аш > ас* «оокат», *баш > бас* «баш», *таш > тас* «таш», *тиш > тис* «тиш», *кыш > кыс* «кыш». Мындай кубулуш, т. а. , -ш- -с тыбыштарынын алмашып айтыла берүүсү орхон-енисей эстеликтериндеги *беш //бес, алтмыш//алтмыс* өндүү фактыларында да жолугат. Бирок орто доордогу жана азыркы кыргыз тили, ошондой эле ичкилик диалектиси «-ш» тыбышын «-с» тыбышына өткөрбөй, байыркыдай -ш формасын сактап калган.

14. Сөз башындагы «й-» кыпчак тилдеринде «ж-» тыбышына, кыргыз тилинде «дж-» аффрикатына (1950-жж. мурда ичкилик говорлорунан жыйналган диалектологиялык фактыларда «й-» менен айтылган сөздөрдүн бар экендигин эске албаганда) өткөрүлөт же кээде түшүрүлөт:

Бай. түрк. жаз. эст.	Казак тилинде	Кырг. тил./ичк. диал.	Сөзд. мааниси
йаш	жас	джаш /йаш	жаш, курак
йол	жол	джол/йол	жол
йыл	жыл	джыл/йыл	жыл
йок	жок	джок/йок	жок
	жыр, жырла	ыр, ырда	ыр, ырда
йыгла	жыгла	ыйла	ыйла
		джаман/йаман, жылан/ йылан, жана/йана, жамгыр/йамгур, жети/йети	жаман, жылан, жана, жамгыр, жети
йетмиш/йетмис		жетимиш/йетмиш	жетимиш

15. Сөз башында м-б тыбыштары айрым сөздөрдө алмашып айтылганы менен м- варианты үстөмөн (доминанттык) абалында турган: *мен-бен, муну-буну, мунуң, миң-биң, меңкү-бенгү, мурун-бурун, муң, муун ж. б.*

Азыркы кыргыз говорлорунун фактыларына караганда сөз башында /б/ тыбышынын ордуна /м/ тыбышынын айтылышы Кыргызстандын түштүк тарабынан анын түндүк-чыгышына, айрыкча көл аймагына жакындаган сайын улам активдешкени байкалат, маселен /м/ аркылуу айтылчу жалпы кыргыздык *мен, миң, муну, мөңгү, муун, мурун, маки* фактыларынан тышкары *мияз (пияз), мунт (бунт)* өңдүү кийин өздөштүрүлгөн формалар так ушул көл аймагында жолуктурулган. Мунун тескерисинче, улам түштүк тарапка жылган сайын, сөз башында /б-/ тыбышы аркылуу айтылчу фактыларынын көбөйүүсү орун алат. Азыркы кыргыз диалектилериндеги сөз башындагы м-б- тыбыштарынын ареалынын үстүңкүдөй абалды чагылдыруусунун өзү эле кыргыз тилинин орто доорунда, Аксу-Турфандык кыргыздарда да сөз башында /м-/ тыбышы доминант абалында турган деп бизге жыйынтык чыгарууга негиз берет.

Ал эми /б-/ тыбышы менен айтылчу: *бут, билбес, буттү, быч, бычак, бул, бышылдаба, бусурман, батиңке* өңдүү варианттардын баары ичкилик диалектисинде п-аркылуу *пут, пүттү, пыч, пычак, пул, пышылдава, пусурман, пәтиңке* айтылат. Фуюйлук кыргыздарда /б-/ да /п-/ да бар экендиги катталган.

16. *не?* деген сөздүн башындагы /в-/ тыбышынын түшүрүлбөй айтылуусу бардык кыргыз говорлору үчүн мүнөздүү көрүнүш болсо, *нече-эче, нары-ары* сөздөрү эки вариантта айтылат. *Эмне/эмине?* сөзүндө /н-/ түшүрүлүп, же айрым говорлордо формасын *мине?* түрүнө өзгөртөт. Нарын районундагы жашы улгайган кишилерде *айза/айса* «найза» түрүндө, Көл аймагында *асмай* «насыбай», *ике* «нике», *ым* «ным», *ыксырап* «ныксырап», *ашпурт* «алмурут», *Адырбек* «Надырбек» ж. б. түрүндө айтылган фактылары орун алган. Сөз башындагы /н/ тыбышынан ушундайча

качуу же аны айтпай коюу тенденциясы кыргыз тилине гана мүнөздүү көрүнүш болбостон, тоолу алтайлыктардын тилинде да учуратылган. Маселен, кыргыз тилинде /н/ менен башталып айтылчу *найман* этноними тоолу алтайлыктарда регрессивдүү ассимиляциянын негизинде /м/ *майман* болуп өзгөргөн. Бирок ичкилик диалектисинде /н-/ туруктуу.

Ошондой эле уяң р, л үнсүздөрү төл сөздөрдүн башында келбеген. Эгер келип калса алар *лу>улуу* «дракон», *ла-ачын>ылачын* түрүндө протезаланган жана андай процесс кыргыз тилинин орто доорунда да улантылган.

17. Сөз башында үнсүздөр удаа келбеген, бирок сөз ортосу (унгу-мүчө аралыгында) менен сөз аягында диалектилик көрүнүштөр иретинде -лд-// -лт: *болду, билдим, өлдим, малды, колду; алты, алдым-алтым, алтмыш, келдим-келтим, болдум-болтум, адырылтым; -рл-// -рг-: бирле/бирге; -рл-// -рд-: түрлүү /түрдүү, баардык/барлык; -рк-// -рг-: кыргыз/кыргыз; рсл-// -рст-: арслан/арстан; -рт-: төрт, тарт, көртим, берти, олуртым* «олтурдум»; *мт-: эмти* «эмй»; *белимте, йашымта; -мд-: йашымда; нт-: йеринте, антлыг* «анттуу»; *-тл-: атлан; -тд-: этдим* «эттим»; *-кд-: тикдим* «тиктим»; *-шл-: башлыг; -кл-: йокла; -зт-: азты* «адашты»; *-мк-: бегимке; -нк-: буңка, бодунка; -км-: бөкмөдим* сыяктуу тыбыштык айкалыштар жолуга берген.

18. Кыргыз урууларынын негизги бөлүгүндө сөздүн аягы дайыма каткалан с, т, п, к үнсүздөр менен *йигит, ат, кет, төрт, алп, тап, чап, чыгып, сис, бис, сегис, отус* түрүндө аяктаса, ичкиликтерде сөз аягында жумшак -г менен аяктаган байыркыдай *таг* «тоо», *кичиг* «кичүү», *тириг* «тирүү», *айыг* «аюу» фактылары жана алардын каткалан-к менен айтылчу варианттары катар колдонулган.

19. *Й, н, ң, л, р, м* уяң үнсүздөрү менен аяктаган сөздөр болгону менен *б, г, д, ж, з* жумшак үнсүздөрү (-г аркылуу айтылчу айрым сөздөрдү эске албаганда) менен бүткөн сөздөр болгон эмес. Эгер андай үнсүздөр сөз аягына келип калса, алар дайыма каткаландашкан.

20. Кыргыз урууларынын негизги бөлүгүндө унгуларда жана негиз сөздөрдө геминаттар учуратылбаган. Бирок унгу менен мүчөлөр арасында катар келген үнсүздөрдү алдыга карай толук ассимиляциялоонун натыйжасында -тт-, -сс-, -кк- өңдүү кош үнсүздөрү пайда болот: *түзөттүм, пүттү, атты, отто, сөссүс, такка*. Ал эми ичкилик урууларынын айрым топторунда булардан тышкары *йетти, оттуз, секкиз, токкуз, эллик* сыяктуу сан атоочтордун геминацияланган фактылары уйгурлар менен аралашкан орто доордо, же алардан да мурда, Орхон-Енисей мезгилинен тарта колдонула баштаган окшойт.

21. Муун типтери кыргыз диалектилеринин баарында, ичкиликтерде да байыркы түрк жазма эстеликтериндеги салтты улап, жалпы түрк тилдериндегидей төмөнкүдөй 6 типти орто доорунда да сактаган: *v:a-та, а-па; vs:эр, эл, ач, ал, аз; sv:де, ба, бу, са; свс:бар, бас, боз, бил, кан; vсс:алп, аст; свсс:корк, түрк, кырк, барс*.

22. Үндөшүү закону жазма тилде байыркы түрк жазма эстеликтериндегидей абалда турса, жалпы элдик оозеки тилде эрин күүсүнүн күчөшүнө байланыштуу, т. а. , алдыдагы эринчил үндүүлөргө карата кийинки муундардагы үндүүлөрдүн эриндешүүсү мүчөлөргө чейин жеткен. Анын натыйжасында, бир катар мүчөлөрдүн эрин күүсүнө ылайыкталган сингармонисттик *-лор, -лөр, -дор, -дөр, -тор, -төр; -нүн, -го, -гө, -нү, -дү, -тү, -до, -дө, -то, -тө, -дон, -дөн, -тон-төн; -ло, -лө* өңдүү түгөйлөрү пайда болгон.

Ал эми Исхаковдун байкоосу боюнча, «тоолу алтайлыктардын тилиндеги сөздөрдүн негизиндеги кең жана кууш эринчил үндүүлөрдөн кийин келчү мүчөлөрдөгү кууш үндүүлөр эриндешип кеткен, бирок негиздеги кууш үндүүлөрдөн кийин келчүлөрү эриндешкен эмес» (Исхаков, 59), б. а. , экинчи муундагы кең ачык *а*, э үндүүлөрүнө эринчил кууш *у*, ү үндүүлөрү таасир этпеген. Жалаң гана алтайлыктардын тилинде эмес, азыркы кыргыз тилинде да ошондой абал сакталган.

М о р ф о л о г и я д а

Ж ө н д ө л ү ш ф о р м а л а р ы н д а:

А т о о ч ж ө н д ө м ө с ү ө з, ө зү; ал; ичк. ол

И л и к ж ө н д ө м ө с ү н ү н мүчөсү үндүүлөр менен аяктаган сөздөрдөгү *-нын/-нин аданын//атанын*, үнсүздөр менен бүткөн сөздөрдөгү *-ын//-ин- ташын, кызын, кулын, сизин* түрүндөгү формаларына *-дын/-дин, -тын/-тин* жана *-нун, -дун, -тун өзүнүн, анын/онун* деген варианттары кошулду. «КБ» жазма эстелигинде колдонулуп келген *-ыг//иг түрк будуныг аты...* (түрк будунун аты) мүчөсү пассивдеше берип, акыры колдонуудан чыгып калды.

Б а р ы ш ж ө н д ө м ө с ү н ү н *-га/-ге, -ка/-ке, -а/-е: каган+ка(каганга), балык +ка(шаарга), йазы+ка(жазыга)* түрүндөгү Енисейлик формаларына *-го/-го, -ко/-ко, -о* деген эриндешкен жаңы варианттары кошулду. Ал эми 1-жактын таандык мүчөсү уланган сөздөрдүн бул жөндөмөдө *-м+ка// -м+ке, -м+га// -м+ге* түрүндө: *огылым+ка* «уулума», *элим+ке* «элиме», *кунчуйым+ка* «канышама» (Сыдыков С., Конкобаев К. , 179) түрүндө келиши орто доордогу жазма эстеликтерде да улантылып, кийин *-га/-ка* мүчөсүнүн башындагы *-к/-г* түшүрүлдү. Орхон-енисей эстеликтеринде каткалан *к, қ* тыбыштары *-кэ(өдкэ), -ка(талуйка)* деңизге») аркылуу айтылчу сөздөр колдонулбай калды.

Б а й ы р к ы б а г ы т (б а р ы ш) ж ө н д ө м ө с ү н ү н *-гару, -герү* мүчөсү жоюлат, б. а. , бу мүчөдөгү *-ру* форманынын кыскаруусуна байланыштуу анын *-га, -ге* формасы гана калат. Бирок *-га, -ге* формасы менен катар *-гару (огузгару, йокару, ичкери)* түрүндөгү реликтилик формалары айрым сөздөрдүн курамында *илгери, ичкери, тышкары, жогору* сакталып кала берди.

Т а б ы ш ж ө н д ө м ө с ү н ү н *-ны/-ни, -ын/-ин, -г/-ыг/-иг* мүчөлүү: *буну* «муну», *аны* «аны», *бизни* «бизди», *өзини* «өзүн», *акын* «агын», *йерин* «жерин», *эрин* «кишисин», *йегинимин* «жээнимди» өңдүү формаларынын колдонулушу орто доордо да, жаңы доордо да (бирок жаңы доордо *жээни-*

ми) улантылды жана аларга эрин үндүүлөрү менен келген -
ну/-нү, -ду/-дү, -ту/-тү, -ун/-үн варианттары муну; аны, ичк.
диал. ону; өзүң, жазм. тилд. өзүңни (сейр.); ичк. диал. өзүнү,
жалпы элдик ооз. т. өзүңдү / өзүңү; үнүн, ичк. диал. үнүнү,
уйду, кушту кошулду. Табыш жөндөмөсүнүн байыркы -г/
-ыг/-иг йышыг «жышты», кыргызыг «кыргызды», каганыг
«каганды» формасы «КБ» эстелигине чейин колдонулуп
келип, кийин ордун-ы/-и/-у/-ү; -ны/-ни/-ну/-нү; -ды/-ди/-ду/
-дү; -ты/-ти/ту /-тү формаларына атыг>атны>атты тар-
тибинде бошотуп берди.

Ж а т ы ш ж ө н д ө м ө с ү н ү н -да/-де, -та/-те: йирде/
йирте «жерде», анта «анда», сизде, өзде, арада; элимте,
оглынта, ичинте, төрүде; табгач каганта «табгач каган-
дан» деген варианттарына эрин үндүүлөрү катышкан -до/
дө, -то/-тө деген жаңы варианттары кошулду: өзүндө, тоо-
до, төрүндө ичк. диал. өзүдө, тоодо, төрүдө.

Ч ы г ы ш ж ө н д ө м ө с ү н ү н -дан/-ден, -дын/-дин
(Аягы үндүү, же уяң л, р, н тыбыштарынан башка үнсүздөр
менен бүткөн унгудан кийин), -та// -да/-тан/-тен, -ты//
-ди+н/-тын/-тин (Унгу сөздүн аягы уяң л, р, н тыбыштары
менен бүткөн сөздөрдөн кийин) деген варианттарынан -ы-,
-и- тыбыштуу түгөйлөрү колдонулбай калды. Ошондой эле
саналуу сөздөрдө жолугуучу -йан// -йен бериден+йен
«түштүктөн», ондон+йен «чыгыштан», йырдантайан
«түндүктөн» деген орун тактоочтой «жактан», «тараптан»
маанини билдирген (Сыдыков, Конкобаев, 182) конструкция;
чыгыш жөндөмө мүчөсүнүн огуз+дан+тан «огуздардан»
болуп катар келүүсү; 1-жактын таандык мүчөсү уланган
сөздөрдүн -а// -е мүчөлөрү аркылуу чыгыш жөндөмө маани-
син бериши сизим+е кадашым+а будунум+а сизим+е ады-
рылтым (Е. 49) «сиздерден, курдашыман, элимен, сизден
айрылдым»; чыгыш жөндөмөнүн маанисин билдирген жа-
тыш жөндөмөнүн -да// -та Тургис каган+та Макрач там-
гачы келти «Түргөш кагандан макрач тамгачы келди» дагы
туш болду. Болгону башка жөндөмө мүчөлөрүнө окшоп, бу-

ларга эринчил үндүүлөрү бар -дон/-дөн, -тон/-төн вариант-
тары кошулду.

Б а й ы р к ы ж а т ы ш -ч ы г ы ш ж ө н д ө м ө с ү н ү н
-да/-дэ, -та/-те формасы-1)-да/-дэ, -та/-те мүчөлүү жатыш
жана 2) -дан/-дэн, -тан/-тен мүчөлүү чыгыш деген эки
жөндөмөгө бөлүнүп, алардын сингармонисттик түгөйлөрү
пайда болду.

-Ын/-ин мүчөлүү байыркы курал жөндөмөсү жоюлган-
дан кийин анын ордуна бирле, билэ, билэн жандоочу
колдонула баштады. Булардагы билэн түрү үнсүздөрдүн
уяңдыгына карай артка окшошунун натыйжасында кыр-
гыз тилинде менен формасына өзгөрдү. -Ын/-ин мүчөсү
болсо (-ы/-и жана -ын/-ин түрүндө да) айрым сөздөрдүн
курамында реликт түрүндө диалектилерде азыркыга чей-
ин сакталып калды: жайы-кышы// жайын-кышын, күнү-
түнү// күнүн-түнүн ж. б.

Э т и ш т и н ж а к т а л ы ш ф о р м а л а р ы н д а

Байыркы өткөн чак түрүндөгү -мыш/-миш/мыс/-мис
мүчөсү кыс+мыш «кыскан», бас+мыс «баскан» огуз тобу-
нан башка түрк тилдеринде, ошонун ичинде кыргыз
тилинде да 3-жакта -ган/-ген бармыш> барган деген фор-
масына алмашты.

Өткөн чак формалары:

Жекелик сан	Көптүк сан
1-ж. -ты/-ти, -ды/-ди+жак мүчө: буз+ды+м, бар+ды+м, кел+ти+м деген формаларына -ту/-тү, -ду/-дү түгөйлөрү кошулду. Бирок -лт- айкалышы басандай берип, акыры -лд- кел+ди+м формасына ордун бошотту.	-быс/-бис, -бус/-бүс: бар-ды-быс, кел-ти-миз формасы менен кошо бар+ды+к формасы жаралып, аягында опол кийинки формасы гана калды.
2-ж. -ың/-иң+жак мүчө: бар-ды-ң тибине -ун/-үн түгөйлөрү кошулду.	-гыз: барды-гыз>-ңыз, -ңар: барды-ңар
3-ж. бар-ды Мунун дагы -ду/-тү варианттары жаралды.	Ичкилик диалектисинде Барды-лар//башкаларында барыш-ты
1-ж. -ган/-ген, -кан/-кен+жак мүчө: барган-мын/баргам формаларына -гон/-гөн, -кон/-көн кошулду.	Барган-быс. Үндөшүүгө, ассимиляцияга байланышкан -бус/-бүс, -пус деген түгөйлөрү жаралды.
2-ж. -ган/-ген, -кан/-кен+жак мүчө: барган-сың/зың. Бул дагы -гон/-гөн, -кон/-көн менен кошумчаланды.	Барган-сың-ар/зың-ар. Кийин пайда болгон түгөйлөрү: -сүң-өр/-зуң-өр, -сүң-өр.
3-ж. -мыш>-ган: бар-мыш>бар-ган	Бармыш>Бар-ыш-кан/ичк. Барган-лар
Адат өткөн чак	
1-ж. -чух/-чүх+жак мүчө: бар-чух-пын/мын>Бар-чу-мун	Бар-чух-пыс/быс/>бар-чу-бус/гов. бар-чух
2-ж. -чух/-чүх+жак мүчө: бар-чух-сың>бар-чу-суң	Бар-чух-сың-ар/>бар-чу-суң-ар/бар-чу-ңар
3-ж. -бар-чу(х)	Бар-ыш-чу/ичк. Бар-чу-лар
1-ж. -ат(ы) эрти жак мүчө: бар-ат(ы)-эрти-м>бар-ат(ы)-эле-м/ичк. бар-ат(ы)-эде-м	Бар-ат(ы)-эрти-миз/бар-ат(ы)-эле-к/ичк. бар-ат(ы)-эде-к

2-ж. -ат(ы) эрти жак мүчө: бар-ат(ы)-эрти-ң>бар-ат(ы)-эле-ң/ичк. бар-ат(ы)-эде-ң	Бар-ат(ы)-эрти-гиз/бар-ат(ы)-эле-ңиз
3-ж. -ат(ы) эрти: бар-ат(ы)-эрти>бар-ат(ы)-эле/ичк. бар-ат(ы)-эде	Бар-ат(ы)-эрти/ичк. бар-ат(ы)-эде-лер
Капыскы өткөн чак	
1-ж. -ыптыр/-иптир, -уптур/-үптүр+жак мүчө: бар-ып-тыр-бын/>бар-ыптыр-мын	Бар-ыптыр-быс
2-ж. -ыптыр/-иптир, -уптур/-үптүр+жак мүчө: бар-ыптыр-сың	Бар-ыптыр-сың-ар
3-ж. Бар-ыптыр/бар-ыпыр	Бар-ыш-ыптыр/ичк. Бар-ыптыр-лар

Келер чак формалары:

Эстеликтердеги -тачы/-течи, -дачы/-дечи мүчөлөрү менен жасалчу ол+течи сен «өлмөкчүсүн, ол+ур+тачы «отурмаксын» жана -ыр/-ир, -ур/-үр мүчөлөрү аркылуу уюшулуучу казган+ур+мен «курармын, түзөрмүн», бир+ур+мен «берермин» келер чак формаларынын структурасы орто доордогу жана азыркы кыргыз тилинде өл-мөк-сүң, каз-ар-мын багытында өзгөрдү.

Жекелик сан	Көптүк сан
1-ж. бар-а-м(ын)/-мын	Бар-а-быс
2-ж. бар-а-сың	Бар-а-сың-ар/диал. бар-а-сын-дар
3-ж. бар-а-т(ы)	Бар-ыш-ат(ы), ичк. диал. бар-а-т-тар
1-ж. -ыр/ир, -ур/-ур+мен бар-ыр-мен>бар-ар-мын	Бар-ыр-быс>бар-ар-быс
2-ж. бар-ыр-сен>бар-ар-сын	Бар-ар-сың-ар/диал. бар-ар-сың-дар
3-ж. бар-ыр>бар-ар	Бар-ыш-ар/ичк. диал. бар-ар-лар(сейр.)

Учур чак формалары:

Эстеликтерде чакчылдын -а/-е, -ы/-и, -у/-ү мүчөлөрү этиштерге уланып, андан кийин ага жак мүчө жалганып айтылган *йаг+ы болты* «жоосу болду», *оплайу тегди* «опуруп тийди» фактылары ошол учурга тиешелүү учур чакты (Сыдыков, Конкобаев, 195) туюндурган болсо, азыр мындай конструкция жакын арада болуп өткөн чак маанисин берет.

Учур чак азыркы кыргыз тилинде жана анын говорлорунда унгу этиш+чакчыл -а/-е мүчөлөрү+ жак мүчө тибинде жасалат:

1-ж.тур-а-м(ын),гов. тур-у-м	тур-а-быс,гов. тур-у-к
2-ж. тур-а-сың,гов. тур-у-ң	тур-а-сың-ар,гов.тур-а-сың-дар
3-ж.тура-т(ы),гов. тур-у	тур-уш-а-т, ичк. диал. тур-а-т-тар

Сөз формаларын жана сөз маанилерин жасоочу мүчөлөр

Байыркы доордогу жөндөмө, жак, таандык, сан, чак, сөз жасоочу, сөз өзгөртүүчү мүчөлөрүнүн айрымдары, маселен, зат атоочтон зат атооч жасоочу: -гч эгч «жене, эже», -таркат «таркандар», -з омуз «эки ийин»; сын атооч жасоочу: саз/-сег, -сыг/-сиг йылсыг «байлык, баюу», одсег «убактылуу»; атоочтук мүчө: -мыш/-мыс болмыс «болгон», бармыс барганбыз», ашмыс «аштык», кысмыс «кыстык»; табыш жөндөмөнүн -г/-ыг йышыг «жышты»; багыт жөндөмөнүн-шур шоңшур «жаңжалдаштыруу» мүчөлөрү колдонуудан чыкты.

Зат атоочтон зат атооч жасоочу: -чы/-чи -авчы//аңчы, битигчи, сыгытчы, эбчи; -ан/-ен оглан, эрен(уул), кишен, тегин, кошун;-лар/-лер беглер, кадашлар; -га/-ге булга «булга», эмке «кыйна», тарка «тарка»; -нч/-инч отунч «өтүнүч», ынаныч «ынаныч»; атоочтордон сын атооч жасоочу: -лы/-ли Чаблы «данктуу, атактуу», битигли «сабаттуу, билимдүү», эчили «эжелүү», инили «инилүү»; -лыг/-лиг, -лык/-лик беклик «бектик», канлык «кандык», күчлиг

«күчтүү»; ыг/-иг, -ык/-ик кичиг «кичүү», улуг «улуу», тириг «тирүү»; -сыз/-сиз бунсуз «муңсуз», сансыз «сансыз»; сан атооч жасоочу: -ча/-че элигче «элүүчө», жүзче «жүзчө»; -агу/-егү бирегү «бирөө», икегү «экөө», үчегү «үчөө»; -нчы/нчи: экинч/икинч, үчүнч; атоочтордон этиш жасоочу: -лаш/-леш сөзлөш «сүйлөш», өглес «ойлон, кеңеш, акылдаш»; этиштен этиш жасоочу -ш/-иш уруш «уруш», талаш «талаш»; -айын/ейин йолукайын «жолугайын», кысайын «кысайын»; зун/сун/-зун барзун «барсын», калмазун «калбасын», болзун/болсун «болсун»; этиштин ыңгай мүчөлөрү: -л/ыл адырыл «айрыл», арыл; -ун/-үн өтүн «өтүн, суран»; -ар/-ер улар «ула, жалга», кобар «тургуз», окир «мактан»; атоочтук мүчөлөр: -лыг/лык(-л -ла -лар+ык) оозлук/ооздук/ооздурук; -лы/лу карлу; -сымак/-сымал ак сымак/ак сымал; -гир дилгир; -гы/-кы мурунгу /мурунку; -гару курыгару «артка, батышка», илгеру «илгери», йокару «жогору» ж. б. мүчөлөр бир катар фонетикалык закондордун негизинде тыбыштык формаларын өзгөртүп колдонулду. Аларга: -агу/-егү бирегү «бирөө», икегү «экөө», үчегү «үчөө»; -гыз/ыз атыгыз «атыңыз»; сын атоочтон сын атооч жасоочу: -сырак аксырак «агыш», агыраак, агышыраак»; зат атоочтон этиш жасоочу: сар> -са барсар «барса»; -гек/-гик> -ек ингек «инек, уй»; йер>ер/тор башлайыр «баштар», йашайур «йашар»; гыл>гын бергил «бергин»; -алым>-айын баралым «барайын»; -течи>макчы тегмечи «тиймекчи»; -мыз/-миз алтымыз «алдык», келтимиз «келдик», бертимиз «бердик»; шур/шур шон+шур «жаңжалдаштыр», кек+шур «кектештир»; гил/гил эсидгил «эшиткиле, уккула», бергил «бергиле», ургыл «ургула»; -г/-к йайлаг «жайлоо», кышлак «кыштоо», тарлаг «айдоо, аңыз талаа» дегендер да кирет.

Айрым мүчөлөр, маселен -ла менен келген кул+да, кун+де өндүү сөздөрү колдонулбай калды, айрымдары сенек формага айланды: -чыл атчыл «жылкыны жакшы көргөн адам»; -га/-ге тамга, билге, йабгу; -ык/-ик ташык «ташуу»; тагык «тоого чыгуу»; бирок өчүк «өчөш», йолык «жолук» деген сөздөр азыркыга чейин сакталды.

Айрым мүчөлөрдүн семантикасы өзгөрдү: *-лан/-лен*: *кан-лан* «кандуу болуу», *атлан* «аттуу болуу»; *-ад/-ед*: *күңөд* «күң болуу», *кулад* «кул болуу»; *-сыра*: *кагансыра* «каганынан ажыроо», *уругсыра* «уругунан ажыроо», Бирок анын релик-тилери *кансыра* «кансыра», *алсыра*, *уйкусыра*, *жалгызсыра* сөздөрүндө сакталып калган.

Айрым мүчөлөр кээ бир диалекти, говорлордо ошондой эле формасында сакталды: *-галы*: *олтургалы* «олтургалы», *алгалы/алганы*- «алгалы/алганы», *чыккалы /чыкканы*- «чыкканы».

С о з ж а с о о

З а т а т о о ч

Лексикалык ажыратуу менен лексикалык конверсиядан улам жасалган зат атоочтордон башка алгачкы атоочтордон жана этиштик негиздерден сөз жасоочу аффикстер аркылуу уюшулган төмөнкүдөй туунду зат атоочтор көп жолугат.

А т о о ч т о р д о н ж а с а л г а н з а т а т о о ч т о р *-чы(-чи, -чу, -чү)* мүчөсүнүн жардамы менен адамдын кесибин же бир нерсеге ыктуулугун *уйку* «уйку», *уйкучу* «уйкучу», *аң* «аң», *аңчы* «аңчы», *эмчи* «эмчи» сыяктуу ж. б. маанилерди туюндуруучу сөздөр жасалат.

Бу мүчөнүн жардамы менен азыркы кыргыз, алтай, хакас тилдеринде 10 маани, тува тилинде 3 маани берилери Фатих Челихтин диссертациясында мисалдар аркылуу көрсөтүлгөн (Фатих Челих, 43-51). Бирок анда көрсөтүлгөн 10 маанинин көбү кыргыз тилинин жаңы доорунда жаралган түшүнүктөргө тиешелүү сөздөр экендиги келтирген мисалдарынан даана көрүнүп турат. Ошондон улам, кыргыз тилинин орто доорунда ал мүчө кесипти, бир нерсеге ыктуулукту же көнүмүшкө ээ болгон адат маанилерин гана туюндуруп, анын башка маанилери кийин жаралган деп божомолдоого негиз түзүлөт. Ичкилик диалектисинде *-чы* мүчөсүнүн мындан башка да мааниси бар: *Жергеталчы* «Жергеталдык», *Алайчы* «Алайлык» ж. б.

-лык(-лык, -лик, -лук, -лүк, -дык, -дик, -дук, -дүк, -тык, -тик, -тук, -түк) мүчөсү абстракттуу маанидеги зат атооч менен сын атоочторду жасайт. Түрк тилдеринин баарында кездешүүчү бул мүчөнүн берген маанилери тууралуу изилдөөчүлөрдүн эмгектеринде маселен, башкыр тилинде төрт маани(Дмитриев, 1948, 66-67), түрк тилинде беш маани(Кононов 1956, 106-107), карачай-балкар тилинде алты маани(Хабичев 1971, 229-231), каракалпак тилинде үч маани(Баскаков 1952, 182), татар тилинде жыйырма маани(Ганиев 1974, 74-81), караим тилинде жети маани(К. Мусатов 1964, 104-107) бар деп белгиленген. Кыргыз тилинин орто доорунда бу мүчөнүн жардамы менен денени(*колтук*), өсүмдүктү(*өсүмдүк*), жандыкты (*ийнелик*), буюмду (*белдик, тердик*), белекти (*сыйлык*), орунду (*түндүк, түштүк*) туюндуруучу маанилери жаралып, кийинки жаңы доорунда ага суусундукту(*ичкилик*), белекти (*жолдук, кулдук*), салтты(*үчүлүк, жетилик*), математикалык, лингвистикалык ж. б. терминдерди (*барабардык, көптүк, сөздүк*) билдирүүчү маанилери кошулган. *-даш(-деш, -дош, -дөш, -таш, -теш, -тош, -төш, -лаш, -леш, -лош, -лөш)*: *карын* «карын», *карындаш* «карындаш», *жол* «жол», *жолдош* «жолдош». Кыргыз тилинин орто доорунун башында алтай, хакас тилдерине окшоп, чогуулук (*айылдаш, жердеш*), туугандык(*аталаш*) өңдүү маанилерде гана колдонулгандай. Орто доордун аягында бул мүчөнүн активдешүүсүнө байланыштуу, маанилери турмуш-тиричиликтин башка тармактарына да таралып, анын төмөндөгүдөй жаңы маанилери келип чыккан: чогуулукту(*айлаш, жашташ, замандаш*), көңүл сезимдердин биримдигин (*жүрөктөш, көңүлдөш, пикирдеш, сырдаш, талапташ*), кесип, иш боюнча биримдикти (*калемдеш, кесиптеш, классташ, курсташ*), кабарды билдирип туруу (*кабардаш*), жардам кылган дос (*баардаш, көмөктөш*), бир типтеги маани (*типтеш*). Мындай көз караштын далили иретинде азыркы алтай жана хакас тилдеринде

мунун пассивдүү мүчөлөрдүн катарында тургандыгын жана кыргыз тилинде пайда болгон кийинки маанилердин аларда жоктугун келтирүүгө болот (Фатих Челих, 59-61).

-чак(-чек, -чөк) мүчөсү кичирейтүү, эркелетүү маанисиндеги сөздөрдү жасайт: *келинчек* «жаш келин», *иничек* «иничек», *дүмүрчөк* «дүмүрчөк», *түйүнчөк* «түйүнчөк», *таңылчак* «таңылчак». Алтай, тува, хакас тилдериндеги бул мүчө ушундай маанилерди туюндурганы менен, негизинен башка сөздөргө, маселен алтай тилинде *балачак* «балакай», *уулчак* «кичине бала», *эчкичек* «улак»; тува тилинде *хемчик* «өзөнчө», *кулунчак* «жаш кулун», *дилгижик* «түлкүнүн күчүгү, бачики»; хакас тилинде *книгажах* «китепче», *туражах* «кичи үй», *палажах* «балача», *кизижек* «кичи киши», *карыжах* «карыча», *чилижек* «жел, шамалча» сөздөрүнө, адамдын (*Инкечек, Килечек, Тонычак, Доможак*) аттарына улануусу жагынан кыргыз тилинен айырмаланат. Муну алардын сөз жасоо традициясынын (аталган тилдер бөлүнгөн мезгилден кийин) башкача нукта, өздөрүнүн сөздүк курамына негизделип түзүлгөндүгү аркылуу түшүндүрсө болот.

-чык(-чик, -чук, -чүк) мүчөсү унгу жана туунду атооч жана этиштик атооч сөздөргө жалганып кичирейтүү, эркелетүү маанисиндеги көптөгөн сөздөрдү жасайт (Орузбаева, 2000, 232) *айчык* «айчык», *боточук* «боточук», *урчук* «урчук», *бүрчүк* «бүрчүк» (алт. т. да *бүрчүк*), *жылчык* «жылчык», *чыбырчык* «чыбырчык», *көлчүк* (тува. т. да *хөлчүк*) «көлчүк», *жанчык* (алт. т. *жанчык*) «куржун», *кагынчык* «кагынчык», *түрткүнчүк* «түрткүнчүк», *калканчык* «калканч», *алачык* «алачык», *капчык* «капчык», *оюнчук*, *термечик*, *чийырчык*, *чаарчык* ж. б. Алтай, хакас, тува тилдериндеги мындай мүчө кыргыз тилине караганда өнүмсүз абалда болуп, башка сөздөргө уланышы жагынан айырмаланат. Салышт.: алт. *томуржук* «бүртүк»; жак. *хончых* «кошуна», *чарчых* «жарык», *хозалчых* «тикенек», *оорчых* «оромол»

(Фатих Челих, 63-65). Кыргыз тили бул мүчөнүн *бүрчүк* «бүрчүк», *жанчык* «жанчык» сөздөрүнө уланышы боюнча алтай тили менен, *көлчүк* (*хөлчүк*) «көлчүк» сөзүнө уланышы жагынан тува тили менен жалпылыкта турат.

Аталган тилдердеги аз өнүмдүү мүчөлөрдүн катарына *-ак, -ча, -чылык, -дай, -дырык, -аш*; өнүмсүз мүчөлөргө *-ка, -алак, -аң, -ай, -чын, -дак, -кыч, -ат, -гай, -нак, -шкы(лар)/-лышкы(лар)*, *-чыгаш* өндүү мүчөлөр киргизилген. Азыр алардын айрымдарына гана токтололу.

-ак(-ек, -ок, -өк) мүчөсү кичирейтүү маанисин камтыган зат атооч сөздөрдү жасайт. Мис.: *айгырак* (КТС 2010: 43), *балек* (КТС 2010: 171), *кочкорок* (КТС 2010: 750), *кыргыек* (КТС 2010: 876). Кыргыз, хакас тилдеринде мунун 5, алтай тилинде 7 маанилери бар экени жана тува тилинде ал көп колдонулбаган мүчө катары белгиленген (Фатих Челик, 65-68). Бирок бу мүчө боюнча келтирген мисалдарында кыргыз тили менен алтайлыктардын тилинде жалпылыгы көбүрөөк экендиги байкалат.

-ча(-че, -чо, -чө) мүчөсү кичирейтүү маанисиндеги *кудача, көрпөчө, акча, булуңча, баракча* сыяктуу сөздөрдү жасап, кыргыз тилинде 8 маанини туюндурса, алтай, тува, хакас тилдеринде негедир кезиктирилбеген. Ошого негиздеп, муну кыргыз тилинин жаңы Теңиртоо доорунда пайда болгон мүчө деп эсептесе болчудай.

-чылык(-чилик, -чулук, -чүлүк): Кыргыз тилинде *оорчулук, журтчулук, дыйканчылык, көпчүлүк, падышачылык, күнүчүлүк* деген 6 маанини туюндурган бул мүчө сибир тилдеринде белгиленбеген.

-дырык(-дирик, -дурук, -дүрүк, -тырык, -тирик, -турук, түрүк) дур-этиш унгусу менен *-ык* этиштен атооч жасоочу мүчөдөн пайда болгон (Банг, Броккельман, Севортян, Хабичев, Щербак ж. б.) бул мүчө кыргыз тилинде көбүнчө ат жабдыктарынын, өсүмдүк аталыштарын билдирген сөздөрдү жасайт. Мисалы: ат жабдыктарынын жана бирин-экин буюмдардын аталышында *көмөл-дүрүк, көкүл-дүрүк, сагал-дырык, моюн-турук, тумул-дурук, төңөл-дүрүк, таман-*

дырык, бас-тырык, капкал-дырык, пүчүл-дүрүк, кезигел-дирик, жэгөл-дирик; айбанат, жан-жаныбарларды атоодо бөл-түрүк, кескел-дирик, кочкол-дурук; айрым өсүмдүктөрдүн аталыштарында кашкал-дырык, кыл-тырык, кымыз-дырык, кычкыл-дырык, чымыл-дырык. Фатих Челиктин диссертациясында «алтай, тува, хакас тилдеринде бул мүчө учуратылбаган» (Фатих Челик, 115) деген такталбаган маалымат берилиптир. Чындыгында, хакас тилинде ал -дырык формасында жолугат: *мойдырык* «воротник», *пастырык* «гнет», *хастырык* «лыко, чешуя» *ултурух*, *табалдырык* «стелька», *сагалдырык* «подборочный ремень» (ГХЯ, 60). Кыргыз тилинин башка диалектилерине салыштырмалуу ичкилик диалектисинде ал алда канча өнүмдүү абалда болуп, негизинен ат жабдыктарынын *ооз-дурук* «ооз-дук», *суул-дурук* «суу-лук», *жэгөл-дирик* «жел-дик», *капкал-дырык* өңдүү аталыштарында учуратылат.

-аш/-ач мүчөсү кичирейтүү жана жакшы көрүү маанисиндеги атооч сөздөрдү жасайт. Тува, хакас тилдеринде кездешпей, кыргыз тилинде бирин-экин сөздөрдө (*кулач* «кулач», *жылаңач* «жылаңач») гана жолукса, алтай тилинде аталган сөздөрдөн тышкары кийин *бичиг*, *тийин*, *кайың* сөздөрүнө жалгануусу менен активдешип кеткен, т. а., аларда 5 мааниге (*бичигеш* «китепче», *тийиңеш* «териси баалуу тыйын чычкан», *кайынаш* «кичине кайың дарагы», *кулаш* «кулач», *жаланааш* «жылаңач») чейин жеткен (Фатих Челик, 76).

Буга караганда, *кулач*, *жылаңач* сөздөрүнө улануусу жагынан кыргыз, алтай тили өзара жалпылыкта турса, *бичиг*, *тийин*, *кайың* сөздөрүнө улануусунда айырмачылык пайда болгон. Айырмачылык түзгөндөрү кийинки көрүнүштөр.

К. Сейдакматовдун эмгегиндеги маалымат боюнча азыркы кыргыз тилиндеги 400дөн ашуун мүчөлөрдүн (Сейдакматов, 6), кээ бирлерин үстүдөгүдөй мүнөздө талдаганыбызда бир нече топторго ажыратууга болору байкалып калды (Түшүндүрмө: Андай ишти Садыков ж. б. авторлор 1, 2, 3,

4, 5-топ деп бөлүштүрбөй эле, мүчөлөрдүн бар-жоктугуна карай тилдерди атоо жолу менен аткарышкан. Колдонууга ыңгайлуулугуна ж. б. белгилерине карап, биз аларды төмөнкүдөй топторго бөлүштүрүп карайбыз).

1-топ. Буга кыргыз, алтай тилдеринде гана жолугуучу төмөнкүдөй мүчөлөрдү кошсо болот: атоочтон атооч жасоочу -ат мүчөсү (Садыков, ж. б., 407), атоочтон сын атооч жасоочу -чыл, -лу, өнүмсүз -чы, -сак (Садыков, ж. б., 498). Мындай мүчөлөр кыргыз урууларынын Тоолу алтайда турган мезгилинде пайда болгон катмарга кириши мүмкүн.

2-топ. Кыргыз тилинде гана кезигип, алтай, тува, хакас тилдеринде кезикпеген мүчөлөр ушу топко кошулат. Маселен: атоочтон зат атооч жасоочу 12 мүчө -алак, -аң, -ай, -ча, -чылык, -дак, -дай, -кыч, -ка, -меч, -й; атоочтон сын атооч жасоочу 2 мүчө -дак, -дай; этиштен зат атооч жасоочу 10 мүчө -алак, -анак, -аса, -аша, -ыч, -ды, -дык, -галак, -ган, -гыч; этиштен сын атооч жасоочу 6 мүчө -ан, -аан, -анак, -чаак, -ды, -галак (Садыков ж. б., 497-500). Булардын кыргыз тилинде гана кезигип, алтай, хакас, тува тилдеринде кезикпегенине карап, аларды кыргыз тилинин Теңиртоого келген мезгилинде пайда болгон кийинки фактылары деп эсептейбиз.

3-топ. Алтай тилинде гана кездешип, кыргыз, тува, хакас тилдеринде кездешпегендерге: атоочтон зат атооч жасоочу 3 мүчө -аш, -ат, -нак; атоочтон сын атооч жасоочу 5 мүчө -ак, -ычак, -нак, -су, -у; этиштен зат атооч жасоочу 1 мүчө -нты; этиштен сын атооч жасоочу 1 мүчө -чык кирет. Таралган ареалына караганда буларды алтай тили өзүнчө бөлүнгөндөн кийинки мезгилинде пайда болгон көрүнүштөр деп айтууга туура келет.

4-топ. Тува тилинде гана кездешип, кыргыз, алтай, хакас тилдеринде кезикпегендер ушул топко кошулат. Ага: атоочтон зат атооч жасоочу 3 мүчө -шкы(лар), -лышкы(лар), -чыгаш; атоочтон сын атооч жасоочу 3 мүчө -лдыр, -сымаар, -сык; этиштен зат атооч жасоочу 7 мүчө -лга, -ышкын, -кыыш, -лда, -мал, -мча, -ндак; этиштен сын атооч жасоочу 1 мүчө -ачал кирет.

5-топ. Хакас тилинде гана кездешип, кыргыз, алтай, тува тилдеринде кезикпегендер киргизилди. Аларга: атоочтон зат атооч жасоочу 1 мүчө -**хы**; атоочтон сын атооч жасоочу 2 мүчө -**ар**, -**алаң**; этиштен зат атооч жасоочу 2 мүчө -**хыс**, -**дых**; этиштен сын атооч жасоочу 1 мүчө -**аачы** тиешелүү.

6-топ. Алтай, хакас тилдеринде гана кездешип, кыргыз, тува тилдеринде кездешпегендерге: этиштен зат атооч жасоочу 1 мүчө -**ма**; Кыргыз, хакас тилдерине гана мүнөздүү болгон этиштен зат атооч жасоочу 1 мүчө -**ан** киргизилген (Садыков ж. б., 495-500). Булар дагы Алтай тилинин кыргыз, тува, хакас тилдеринен бөлүнүп кеткенден кийинки өзүнчө өнүгүүсүнүн фактылары катары каралууга тийиш.

7-топ. Кыргыз, хакас тилдерине гана мүнөздүү болгон этиштен зат атооч жасоочу -**ан** мүчөсү

8-топ. Кыргыз, алтай, хакас тилдеринен орун алып, тува тилинде кезикпеген атоочтон зат атооч жасоочу аз өнүмдүү бир -**ак** мүчөсү; атоочтон сын атооч жасоочу -**гы** мүчөсү (Садыков ж. б., 497-498) киргизилген.

9-топ. Аталган төрт тилде тең орун алган атоочтон зат атооч жасоочу 5 өнүмдүү -**чы**, -**лык**, -**дан**, -**чак**, -**чык** (Аталган эмгектин аягында 14 мүчө – анын 8 мүчөсү зат атоочту, 6 мүчөсү сын атоочту жасайт деп такталган маалымат берилген); этиштен зат атооч жасоочу -**ак**, -**кы**, -**гын**, -**ык**, -**ым**, -**ын**, -**чак**, -**чы** деген 8 мүчө; этиштен сын атооч жасоочу -**ык**, -**чаак**, -**гак**, -**ым** (мунун аягында этиштен атооч жасоочу 17 мүчө, анын ичинде зат атооч жасоочу 12, сын атооч жасоочу 5 мүчө орток деп такталган) мүчөлөр кирет. Мындай мүчөлөрдүн аталган төрт тилге тең орток болушунун себеби булардын тоолу алтай мезгилинен нары кеткен енисей доорундагы тектештигине барып такалат.

Төмөндө көрсөтүлгөн мүчөлөрдүн көбү кыргыз тилинин Теңиртоого келгенден кийинки мезгилинде активдешкен.

Ө н ү м с ү з м ү ч ө л ө р

-**ка**/-**ке** мүчөсү кыргыз тилинде урматтоо, сыйлоо маанисиндеги сөздөрдү жасайт: *абаке, апаке, атаке, байке, жеңе-*

ке, эжеке, Асаке, Жумаке. Сибирдеги аталган түрк тилдеринде бул мүчө учуратылбаган.

-**алак** *тайлак, шапалак, эбелек,*

-**аң** *картаң, бараан, тозоң,*

-**ай** *жолой, жубай, аңкай, кайкай, элей, делдей, байчечекей,*

-**дак** *быштак, кылтак,*

-**ат**/-**ыт** *канат, кабат, кашат, колот,*

-**гай** *сологой, беткей, күнгой, тескей,*

Этиштерден жасалган зат атоочтор (Булардын басымдуу бөлүгү кыргыз тилинин орто доорунун аягында, Теңиртоодо пайда болгон мүчөлөрдөн болушу мүмкүн).

-**кын**/-**кин**: *кач «кач», качкын «качкын», ташы «ташы», ташкын «ташкын».*

-**ын**/-**ин**: *түй «түй», түйүн «түйүн», жый «жый», жыйын «жыйын», тык «тык», тыгын «тыгын».*

-**гы**/-**гыч**/-**кыч**/-**кич**/-**кач**/-**кеч**: *чалгы, шыпыргы(ч), баскыч, куургуч, кычкач (> кыс-кыч) «кычкач», сус «суз», сускуч/сузгуч «сузгуч», жырт «жырт», жырткыч «жырткыч», тут «тут, карма», туткуч «туткуч».*

ут/-**ыт**: *кур/куру «куркак, куру», курут «кургатылган», ичк. курук «куркак».*

-**ам**/-**эм**: *тут «тут, карма», тутам «тутам, бир тутам», сок «ур», согум «согум», тил «тил», тилим «тилим, кесим», кий «кий», кийим «кийим».*

-**мак**/-**мек**: *ил «ил», илмек «илмек».*

-**ык**/-**ик**: *жар «жар», жарык «жарык, жарака», тил «тил», тилик «тилик».* -**гак**/-**гек**, -**как**/-**кек**: *сай «сай», сайгак «сайгак», кап «жап», капкак «капкак».*

-**нак**/-**аган**: *көзөнөк, кабанак/кабагаан, тебенек/тебеген, сүзөнөөк/сүзөгөн.*

-**нак**/-**как**/-**ек**: *диал. кабаак, тебеек/тепкек, сүзөөк.*

Сын атооч

Зат атоочторду семантика-функционалдык трансформациялоодон же автономдуу морфологиялык системаны бириктирүүдөн улам сын атоочтор жаралган (Щербак, 108). Түрк тилдериндеги, ошонун ичиндеги кыргыз тилинде да сын атоочтор тубаса жана туунду болуп экиге бөлүнөт. Тубаса сын атоочтор унгу түрүндө *ак, кара, ала, сары, кызыл, жаңы, бош* ж. б. жолукса, туунду сын атоочтор сөз айкашы *күмүш кашык* түрүндө, ошондой эле сөз жасоочу мүчөлөрдүн жардамы аркылуу жасалат жана ал абдан өнүмдүү жол болуп саналат. Сын атоочту жасоочу мүчөлөр салыштыруу деңгээлине жараша басандатма, күчөтмө даража болуп экиге бөлүнөт.

а) Басандатма даража:

-мтыл: *кара* «кара», *карамтыл* «карамтыл, карараак». *Бозомук, Бозомтул.*

-лтым: *кызгылтым* «кызгылтым», *саргылтым* «саргылтым».

-гыл/-гылт: *кызыл* «кызыл», *кызгылт* «кызгылт», *сары* «сары», *саргыл* «саргыл».

-лтүр: *көк* «көк», *көгүлтүр* «көгүлтүр».

-лжын: *кара* «кара», *каралжын* «каралжын».

-гыш/-гүш: *ак* «ак», *агыш* «агыш», *көк* «көк», *көгүш* «көгүш».

-раак/-рөөк: *карараак* «карараак», *көгүрөөк* «көгүрөөк», *сарыраак* «сарыраак».

б) Күчөтмө даража:

Сын атооч сөздөрүнүн алдына *ап-аппак, сап-сапсары, кап-капкара, кып-кыпкызыл, көп-көпкөк, тап-таптаза* түрүндөгү күчөтмө сындар кошулуп жасалган.

Зат атоочтон жасалган өнүмсүз сын атооч мүчөлөр:

-ес/-ас: *күн* «күн», *күнөс* «күнөс», *теке* «теке», *текес* «текелүү».

-дак/-так, -(д)ак: Салыштырылган атооч сөздөрдөн көлөмү, саны ж. б. белгилери көбүрөөк болгон сын атоочторду жа-

сайт: *кум* «кум», *кумдак* «кумдак», *таштак, саздак, муздак, чаңдак, баткак.*

-чыл(-чил, -чул): заттын жөндөмүн, шыгын, көндүм болгон касиеттерин билдирет: *эпчил, ойчул, уйкучул/уйкучу, суучул, тууганчыл.* Бул мүчө алтай тилинде да болгону менен: *эпчил, жуучыл* (чуучул) ж. б., кыргыз тилине караганда өнүмдүү эмес. Ал эми тува, хакас тилдеринен учуратылбаган.

-луу/-лүү(-лык, -лы, -ты): Карама-каршы маанидеги сөздөрдүн биринчи түгөйүнүн же экөөнүн тең аягына жалганып, биргеликти, жалпылоону же бир нерсеге ээ болуу маанисин туюндурат: *тоо/тоо* «тоо», *тоолуу* «тоолуу», *кар* «кар» *карлу* «карлуу», *ат* «ат», *аттуу* «аттуу», *мүйүздүү* «мүйүздүү». *Агалы-унили, эрди-катын, эртели-кеч, керээли-кечке, Кайыңды, Кегети, Өрүктү, Алмалы, Талды-Суу.*

Этиштерден жасалган сын атоочтор:

-ык/-ик: *ач* «ач», *ачык* «ачык», *жап* «жап», *жабык* «жабык», *тил* «тил», *тилик* «тилик».

-чак/-чек: *таарын* «таарын», *таарынчак* «таарынчак», *жабыш* «жабыш», *жабышчак* «жабышчак».

в) Салыштырма даража:

-дай (бай. форм. -так, -даг) Салыштырылып жаткан нерсенин өзгөчөлүгүн көрсөтөт. Мис.: *айдай, каргадай, дырдай, бармактай, кылдай.*

Булардан тышкары *-чан оорукчан, -кай деңкей, -ма өрмө, -ган ыркыйган, -гын азгын, -ын бүтүн, -гыр алгыр, -сыз суусуз* сыяктуу мүчөлөр дагы сын атоочторду жасайт.

Сан атооч

Эсептик сан атоочтор: *бир/* диал. *пир*, *Фуюй иги*, нег. т. *Эки* /диал. *эки*, *үч, төрт, беш/* диал. *бееш*, *Фуюй биш*, *алты/* диал. *аалты*, *жети/* диал. *йети/йетти*, *сегиз/* *сегиз*, *тогуз/* *тогуз*, диал. *токус/токкуз*, *он, жыырма/* *жыйырма/* диал. *жигирма*, *отуз/* *отуз/* диал. *оттуз*, *кырк, элүү/* диал. *элиг/эллик*, *алтмыш/алтымыш*, *жетимиш/* диал. *йетмиш*, *сексен, токсон, жүс, миң, түмөн.*

Ондон жогорку эсептик сандардагы «бирдик сандын аталышы+ондук сандардын аталышы» бир йигирми «он бир», эки йигирми «он эки» өңдүү тартибиндеги түзүлүш ордуна «ондук сандардын аталышы+бирдик сандардын аталышы» он бир, он эки деген түзүлүш колдонула баштаган. Тувалыктарда андай тартип жыйырмадан *ишк-он* башталса, как. *үч-он* «отуз», алт. менен як. *төрт-он* «кырк» дегенден башталып *токсонго* чейин жеткен. Фуюйлук кыргыздарынын тилиндеги эсептик сан атоочтордун тыбыштык турпаты, түзүлүш тартиби байыркы кыргыз доорундагыдай, б. а., хакас тилиндегидей абалында сакталып калды. Теңиртоолук кыргыздардын тилинде «эки он» сыяктуу аталышынын ордуна «жыйырма/ диал. йигирма», *отуз/отус/диал. оттуз*, *кырк, элүү/диал. элүш/эллиг, алтымыш /алтмыш, жетимиш/диал. йетмиш, сексен, токсон* колдонулду.

Эсептик санга *-(ы)нч/-үнч* мүчөсүнүн улануусу аркылуу жасалган иреттик *биринч, экинч/икинч, үчинч* ж. б. сан атоочтордун аягына орто доордон баштап үндүү кошулуп айтыла баштады.

-азу/-егу мүчөсү менен *бирегу, икегу, учегу* жасалган байыркы жамдама сан атоочтордун ордуна орто доордогу ичкилик жана ага танапташ турган сол канат кыргыздын мундуз, багыш урууларынан башкасында *-ow/-ow/-yw/-yw* бирөө, *экөө, үчөө*, оң канат кыргыз урууларында *-oo/-өө/-уу/-үү* бирөө, *экөө, үчөө* түрүндөгү формалары таралды.

Булардан тышкары Өзбекстандык кыргыз говорлорунда *-ала/-эле* мүчөлөрүнүн улануусу аркылуу жасалган жаңы *эке* «экөөсү», *үчеле* «үчөөсү» варианттары пайда болду.

Эсептик санга чыгыш жөндөмөнүн *-дан/ден/-тан/-тен* мүчөлөрүнүн жалгануусу аркылуу жаңы доордо *экиден* «экиден», *эки-экиден* «эки экиден», *ондон* «ондон» өңдүү конструкциядагы топ сан жасалды.

-ча/-че мүчөсү менен жасалган *элигче, жүзче* чамалама сан атоочтордун тыбыштык турпаты үндөшүүгө байланыштуу *элүүчө, жүсчө* түрүнө өзгөрдү. Ондон ашкан эсептик сан атоочторго *чакты* сөзү кошулуп, *он чакты, жүс чакты*

түрүндөгү чамалама сан атоочтор уюшулду. Аны менен катар *-дай ондой, элүүдөй, жүздөй; -доп ондоп, жүздөп; -догон ондогон, жүздөгөн, миңдеген* мүчөлөрү уланган формалар колдонула баштады. Эсептик сандарды удаалаштырып эки үч тартибинде айтылчу чамалама сан атоочтордун ырааты өзгөрбөй, *үч-төрт, төрт-беш, алты-жети, беш-он, кырк-элүү ж. б.* түрүндөгү айкалыштар активдешип кетти. Мурда эсептик сандан кийин айтылчу *артук* «артык», *жүз артук* «жүздөн артык» сөзү пассивге айланып, анын ордун «*эсептик сан+ чыгыш жөндөмөнүн -дан мүчөсү+ ашуун*» тибиндеги түзүлүш ээледі.

Байыркы жазма эстеликтерде бөлчөк сан катталбаган. Бирок кыргыз тилинин орто доорунан кийинки мезгилдерде ал төмөнкүдөй атайын сөз айкаштарынын жардамы менен жасала баштаган: *экиден бири* «экиден бири», *чейрек/чейреги* «төрттөн бири», *үч үлүштөн бир үлүш* «үч бөлүктүн бир бөлүгү».

А т а т о о ч

Ж а к т а м а а т а т о о ч т о р

Жек. сан

Көпт. сан

1-ж. мен

бис/биз

2-ж. сен

силер /диал. селер

3-ж. ал/ диал. ол

алар/ диал. олоор.

Ж а к т а м а а т а т о о ч т о р д у н ж ө н д ө л ү ш Ү
Атооч ж. мен, сен, ал диал. ол; *бис/биз, силер, алар* диал. олоор.

Илик ж. менин, сенин/диал. сениң, анын/диал. онун; *бистин/биздин, силердин/диал. селердин, алардын/диал. олоордун.*

Барыш ж. мага/диал. маңа, сага/диал. саңа, ага/диал. оңо; *биске/бизге, силерге/диал. селерге, аларга/диал. олоорго.*

Табыш ж. мени, сени, аны/диал. ону; *бисти/бизди, силерди/диал. селерди, аларды/диал. олоорду.*

Жатыш ж. менде/диал. менне(сейр.), сенде/диал. сенне (сейр.), анда /диал. ондо/оондо; бисте/бизде, силерде/диал. селерде, аларда/диал. олордо.

Чыгыш ж. менден/диал. менне(н), сенден/диал. сеннен, андан/диал. одон/оондон, бистен /бизден, силерден/диал. селерден, алардан/диал. олордон.

Шилтеме а т а т о о ч т о р: бу/бул, тиги/тигил «тигил», ал/диал. ол.

Сурама а т а т о о ч т о р: ким?, не, эмне, (н)емине, диал. мине?, канча?, кайы? /кайзы?, качан?, кайда?, кайдан?, кантип?

Шилтеме, сурама а т а т о о ч т о р д у н ж ө н д ө л ү ш ү

Атооч: бу/бул, тиги/тигил, ал/ол; ким?, не/(н)эмине? (диал. мине?) /эмне?, канча?

Илик: бунун/мунун, тигинин, кимдин?, ненин? /эмненин?, канчанын?

Барыш: буга, элд. ооз. т. -тииге/тигиге, кимге?, неге/эмнеге?, канчага?

Табыш: буну/муну, тигини, кимди?, нени? /эмнени?, канчаны?

Жатыш: буда, тигиде, кимде?, неде? /эмнеде?, канчада?

Чыгыш: будан, тигиден, кимден?, неден? /эмнеден?, канчадан?.

Т а к т о о ч

Тактоочтор орто кыргыз доорунда сын атоочтор менен зат атоочтордон лексикалык бөлүнүп турган атоолор системасында да, сөз жасоо системасында да жакшы «жакшы» («жакшы окуучу жакшы окуйт» сыяктуу) анчалык даана ажыратылбаган абалда турганы менен, аны төмөнкүдөй мүчөлөр уюштуруусу мүмкүн.

-гы(-ги, -кы, -кү): Көбүн эсе мезгил, орун, сын-сыпат тактоочторго уланып, төмөндөгүдөй мезгил, орун, сын-сыпат тактоочторду жасаган: кечеге/кечеки, күнкү, түнкү, бүгүнкү/

ичк. бүгүнгү, эртеңки/ичк. эртеңги, быйылкы/ичк. быйылгы, былтыркы /ичк. былтыргы, кышкы, жазгы, күзгү, жайкы /ичк. жайгы, жаңкы /ичк. жаңгы, мурдагы/мурдакы, эмики/эмки, саамкы, азыркы /ичк. азыргы, акыркы /ичк. акыргы, соңку/ичк. соңгу, алдыңкы/ичк. алдыңгы, арткы /ичк. артгы, кийинки/ичк. кийинги, капталгы /капталдакы, алыскы, жакынкы/ичк. жакынгы, берки/ичк. берги, чийки, телки.

-сак/-саак: Көнүмүш маанидеги сөздөр жасалат: малсаак «малсаак», баласаак «баласаак», арсак-терсек «арсак-терсек».

Унгу (негиз)түрүндөгү ичк. эгис/эгиз «бийик», ээн «ээн», ас/аз «аз», көп «көп», ичине, ордуна, жанында, сыртында, астында, алдында, артында/ соңунда, тушунда, аркасында, арасында, ортосунда тактоочтору болгон.

Э т и ш

А т о о ч т о р д о н э т и ш т и н ж а с а л ы ш ы
Этиштер синтетикалык (мүчөлөрдүн жардамы менен) жана аналитикалык (сөздөрдү айкаштыруу аркылуу) жолдору менен жасалат

1. Мүчөлөрдүн жардамы менен жасалган этиштерге төмөндөгүлөр кирет: -ла/-ле, -та/-те, -да/-де: куда «куда», кудала «кудала», (ж)ыр «ыр», ырда «ырда», жай «жай», жайла «жайла». Кийин бу мүчөнүн -ло/-лө, -то/-тө, -до/-дө деген варианттары пайда болду: ой «ой», ойло «ойло», жок «жок», жокто «жокто», сом «сом, жумуру», сомдо «сомдо», жөн «жөн», жөндө «жөндө».

-а/-е(<ла, -ле): аш «аш», аша (< аш-ла) «аша», жаш «жаш», жаша (< жаш-ла) «жаша», бош «бош», бошо (< бош-ла) «бошо», эб/үй «үй» (< үй-лө) «үйлөндүр».

-т/-ыт: жар-ык «жарык» деген сөз айрым говорлордо жарыт «жарык кыл» маанисинде учуратылат.

-ыр/-ур, -ур/-үр: кыйкы «кыйкырык», кыйкыр/диал. кыйгыр «кыйкыр».

-гар/-гер, -кар/-кер: суу «суу», сугар «сугар», ат «ат», аткар/атказ «атказ».

2. Сөздөрдү айкаштыруу жолу менен жасалган этиштер: *жок бол* «жогол», *ун чык* «унчук», *таап пер* «таап пер».

Мамиле категориясы

Негизги мамиле лексикалык жол менен жасалгандыктан анын формалдык көрсөткүчтөрү жок. Негизги мамиле маанисине ээ болгон бардык негиздер маанилери боюнча өтпөс (*бар* «бар», *кел* «кел») жана өтмө (*ал* «ал, алуу», *бер* «бер, берүү») деп экиге бөлүнүшөт.

Аркылуу (өздүк) мамиле (этиш аркылуу жасалган) к. -аракет субъектинин өзү тарабынан иштелгендигин, же анын таасирине (субъектинин) өзү кабылгандыгын билдирет. Андай маани -ын/-ин/-н, кээде -ыл мүчөсү аркылуу ишке ашырылат: *ил* «ил», *илин* «илин», *макта* «макта», *мактан* «мактан», *жап* «жап», *жамын* «жабын», *кутул* «кутул». Бирок -ыл/-ил, -ул/-үл, -л мүчөсү көбүнчө, субъектинин башка бирөөнүн же өзүнүн кыймыл-аракетинин таасирине дуушар болгон маанисин билдирет: *жаз* «жаз», *жазыл* «жазыл», *кес* «кес», *кесил* «кесил», *кап* «карма», *кабыл* «кабыл», *кармал* «кармал», *чач* «чач», *чачыл* «чачыл», *тер* «тер», *терил* «терил», *тир* «тири», *тирил* «тирил», *тап* «тап», *табыл* «табыл», *кош* «кош», *кошул* «кошул», *чок* «чок, чогуу», *чогул* «чогул» ж. б.

Буйрук мамиле төмөнкүдөй мүчөлөрдүн жардамы менен жасалат. -дыр/-дир, -тыр/-тир, -дур/-дүр, -тур/-түр, -тор/-төр: *кес* «кес», *кестир* «кестир», *өл* «өл», *өлтүр*/ичк. *өлдүр* «өлтүр».

-гыс/-гис, -гус/-гүс: *тур* «тур», *тургус*/тургуз «тургус».

-ыр/-ир: *кач* «кач», *качыр* «качыр», *аш* «аш», *ашыр* «ашыр», *жет* «жет», *жеткир* «жеткир».

-ыт/-ит, -т: *бошо* «бошо», *бошот* «бошот», *кама* «кама», *камат* «камат», диал. *жары*, *жарыт* «жарык кыл».

Кошбуйрук мамилени жасоочу мүчө -ыш/-иш, -уш/-үш:

а) Өз ара биргелешкен кыймыл-аракет мааниси бар өтмө этиштерден жасалат: *сүз* «сүз», *сүзүш* «сүзүш».

б) Өз ара биргелешкен мааниси бар өтпөс этиштерден жасалат: *кел* «кел», *келиш* «чогуу келүү, сүйлөшүү».

Ошондой эле анын кабатталган формалары да болгон: *сөз* «сөз», -з > -й: *сүйлөш* «сүйлөш», *сүйлөштүр* «сүйлөштүр», *тап* «тап», *табыш* «табыш», *табыштыр* «табыштыр» ж. б.

Ыңгай категориясы

(Учур келер чак)

Шарттуу ыңгай -са/-се:

1-ж. мен барсам бис барсабыс/бис барсак

2-ж. сен барсаң силер барсаңар

3-ж. ал барса алар барышса/диал. барсалар

(Өткөн чак)

1-ж. мен барган болсом бис барган болсобус/болсок

2-ж. сен барган болсоң силер барган болсоңор

3-ж. ал/ол барган болсо алар барган болсо /диал. олар барсалар

Атоочтук

Ыңгай системасына ылайык атоочтуктун үч түрү болгон:

1) каалоо ыңгай,

2) буйрук-каалоо ыңгай,

3) шарттуу ыңгай.

Учур жана келер чак түрүндөгү каалоо ыңгайды -ар/-эр, -р, -ыр/-ир, -ган/-ген; каалоо-буйрук ыңгайды -ай/-ей (терс формасын -бай/-бей), -сын/-син (терс формасын -басын/-бесин); шарттуу ыңгайды -са/-се (терс формасын -баса/-бесе) мүчөлөрү уюштурган.

-ар/-эр, -р (терс формасы -бас/-бес): *барып калармын*,

-ган/-ген: *ала турган*, *алып турган*,

-ай/-ей: *барайын*, *баралы*/гов. *барайли*, *барайык*. Кыргыз тилинин түндүк говорлорунда -алы/-алык; Ош гов. -алык//айлык//айлы; Лейл., Тал. -айык (сурайык, сурайлы) формалары таралган. Булардын ичиндеги -айык фор-

масы Теңиртоо мезгилинде пайда болгон локалдык көрүнүшкө жатса, *-айлы* формасы уйгур тилиндеги айтылышка окшош.

-са/-се:барсам, кессем.

Ч а к ч ы л

-а/-э, -о/-ө, -й (терс формасы *-май/-мей*): *жүгүрө берип чарчады, күлө баштады.*

-ып/-ип, -п (терс формасы *-май/-мей, -бай/-бей, -пай/-пей*): *атып алып, сатып перем.*

-ганча/-гыча/-гуча/-генче, -канча/-кенче: *мен алганча/алгыча, сен барганча/баргыча, ал турганча/тургуча.* Булар менен бирге адабий тилде *-гычакты* формасы да колдонулат: *О кокуй, Өскөнбай эмгичекти ойгоно элек тура?* Бирок Кара-Кулжалык кыргыздардагы *-ганча* формасы андан башкача *Гезит алганча кел «Гезит ала кел»* маанини туюндурат. Аны менен кошо Ош говорлорунда *-ганча* маанисиндеги *-гыча* формасы да бар, анын аягына *-ң* кошулуп, *-гычаң* түрүндө айтылуусу боюнча өзгөчөлөнөт:

Куураган чалга бергичең

Курбудан жокпу ылайык; Чогулуш биз баргычаңды пүтүп тарап кетиптир (Бакинова, 71).

Буга окшогон формалардын бир даары (маселен, Кара-Кулжалык *-ганча* дегендин мааниси) кийин, Теңиртоо мезгилинде пайда болушу мүмкүн.

-галы/-гели/-кели/-калы максатты, себепти жана чекти көрсөтүүчү бул мүчө Аксу-Турпандык, Карахан аймагында калган кыргыздарда да колдонулган. Анын далили катары байыркы турк жазма эстеликтерде, тоолу алт. тилинде, ошондой эле Талас, Ак-Талаа, Ош аймактарында, айрыкча ичкилик урууларында жышыраак кездешүүчү төмөнкүдөй фактыларды көрсөтсө болот: *Чегарага келгели мен кэсэл болуп калып, бүтүн дүнүйэси калып калган* (ур. кыпчак). *Күн жаагалы келатканды эмне дейсиңер?* (Лейл. р.). Ошондой

эле *кургалы «курганы», учурашкалы «учурашканы», окугалы «окуганы»* деген сөздөрдө да жолугат (Бакинова, Ош, 71-72). Алтай тилинде *аткалы, дьеткели, туткалы, баргалы, келгели, иштегели* (Дыренкова, 139-140); Бай. түрк жазм. эст. *өлгели турур, көргели...* (Малов, 1951, 47, 173, 174, 189, 194).

Б ө л ү к ч ө л ө р

Суроолу бөлүкчө *-бы/-би, -бу/-бү*: *барбы, бардыңбы, билдиңби, өгүзбү.*

Тануу бөлүкчөсү эмес: *барган эмес/барбаган*
Ырастоочу бөлүкчө да: *мен да көргөм.*
барган эле/ичк. диал. барган эде

Ж а н д о о ч т о р

менен: *таш менен, айтканы менен.*

сайын: *жыл сайын, күн сайын.*

үчүн: *мен үчүн, сен үчүн.*

карай: *артка карай, астыга карай.*

чейин: *айылга чейин.*

Б а й л а м т а л а р

да/та: *сен да, мен да иштейли?*

бир болсо: *бир болсо, ошо билет.*

десе/деген: *сен деген алдыда бас, мен деген артта болом.*

С ө з ө з г ө р т ү ү

Сөз жасоочу мүчөлөрдүн унуга жалгануу тартиби 1) сан категориясы, 2) таандык категориясы, 3) жөндөмө категориясы (жөндөлүш), 4) жак категориясы (жакталыш) деген төрт категория иретинде жүргүзүлөт:

Сан категориясы

Жекелик сандын мүчөсү жок, бирок көптүк санды уюштуруучу -лар мүчөсү унгуунун же негиз аягындагы тыбыш-

тарга жараша үндөшүү, ошондой эле ассимиляция менен диссимиляция кубулуштарына дуушар болуусунун натыйжасында төмөндөгүдөй фонетикалык варианттарда ишке ашырылган: **-лер/**, **-лор/**-лөр, **нар/**-нер, **-нор/**-нөр, **-дар/**-дер, **-дор/**-дөр, **-тар/**-тер, **-тор/**-төр. Көптүк сандын мындай -лар мүчөсү зат атоочторго, ат атоочторго, этиштик формаларга улана берген:

а) зат атоочторго *аттар/*диал. *атлар*, *кыздар/*диал. *кызлар*;

б) ат атооч сөздөргө *бистер/*диал. *бизлер*, *систер/*диал. *силер*, *сизлер*;

в) атоочтук негиздерге *барчулар*, *баргандар*, *келгендер*;

г) аягы **-ың** менен бүткөн этиштик негиздерге *салыңар/* *салыңдар* / *са лыңыздар*, *айтыңар/* *айтыңдар/* *айтыңыздар*, *чыгарбаңар/* *чыгарбаңдар* / *чыгарбаңыздар*, *түшүңөр/* *түшүңдөр/* *түшүңүздөр*;

д) аягы **-ды**, **-са**, **-ыптыр**, **-чу** мүчөлөрү менен аяктаган этиштик негиздерге ичк. диал. *тарттылар* «тартышты», *бердилер* «беришти», *барсалар* «барышса», *барчулар* «барышчу» жана эде, экен деген жардамчы этиштерден кийин *барат эделер*, *барат экендер* уланып айтыла берет. Бирок негизги массасында *тартышты*, *беришти*, *барышты*, *барышчу*; *барышат эле*, *барышат экен*.

Көптүк маанини туюндуруучу байыркы **-ыт/**-ит *тигит* «принцтер», ошондой эле «эки, кош» маанисин туюндуруучу **-з/**-с (балким, с/ш > ыш) мүчөсү колдонуудан чыккандыгына байланыштуу, азыр анын лексикалашкан *эгиз*, *мүйүс*, *көз/көс* өңдүү реликтилери гана учуратылат. Алардын милдетин *эки-үч*, *бала-чака* сыяктуу чамалап жалпылоочу кош, кошмок сөздөр менен **-ыш** мүчөсү аткарып калган.

Таандык категориясы

Жек. сан

1-ж. **-ым/**-им, **-ум/**-үм, **-м:** *атам*, *эжем*

2-ж. **-ың/**-иң, **-уң/**-үң, **-ң:** *атаң*, *эжең*

3-ж. **-ы/**-и, **-у/**-ү; **-сы/**-зы, **-си/**-зи, **-су/**-зу, **-сү/**-зү: *атасы*, *эжеси* /гов. *атазы*, *эжези*.

Көпт. сан

1-ж. **-ыбыс/**-ибис, **-убус/**-үбүс; **-быс/**-бис, **-бус/**-бүс: *атабыс*, *эжебис*

2-ж. **-ларың/**-лериң, **-дарың/**-дериң, **-тарың/**-териң: *аталарың*, *эжелериң*

3-ж. **-лары/**-лери, **-дары/**-дери, **-тары/**-тери: *аталары*, *эжелери*.

Жөндөмө категориясы

(1-типтеги жөндөлүш)

Каткалан үнсүздөрдөн,

үндүүлөрдөн, жумшак ж-а уяң үнсүздөрдөн кийин

Атооч ж.	<i>ат</i>	<i>бала</i>
Илик ж.	-тын/ -тин: <i>аттын</i>	-нын/ -нин: <i>баланын</i>
Барыш ж.	-ка/ -ке: <i>атка</i>	-га/ -ге, -а/ -э: <i>балага</i>
Табыш ж.	-ты/ -ти: <i>атты</i>	-ны/ -ни: <i>баланы</i>
Жатыш ж.	-та/ -те: <i>атта</i>	-да/ -де: <i>балада</i>
Чыгыш ж.	-тан/ -тен: <i>аттан</i>	-дан/ -ден: <i>баладан</i>

(2-типтеги жөндөлүш)

Жек. сан

Атооч ж. *аты*, *баласы*

Илик ж. *атынын*, *баласынын/*диал. *баласыны(н)*

Барыш ж. *атына/*ичк. *атыга*, *баласына/*ичк. *баласыга*

Табыш ж. *атын/*ичк. *атыны*, *баласын/*ичк. *баласыны*

Жатыш ж. *атында/*ичк. *атыда*, *баласында/*ичк. *баласыда*

Чыгыш ж. *атынан/*ичк. *атыдан*, *баласынан/*ичк. *баласыдан*.

Жактама ат атоочтордун жөндөлүшү

Жек. сан

Атооч мен, сен, ал/ичк. ол

Илик менин, сенин, анын/ичк. онун

Барыш маа/мага/ичк. маңа, саа/сага/ичк. саңа,
ага/ичк. ого, оңо

Табыш мени, сени, аны/ичк. ону

Жатыш менде, сенде, анда/ичк. ондо

Чыгыш менден /ичк. меннен, сенден/сенне(н), андан/
ичк. одон, ондон

Синтаксис

Орто доордогу кыргыз тилинин сөз айкаштары жана сүйлөмдөрү негизинен башка түрк тилдериндегидей эле түзүлүштө болгон.

Сөз айкаштары

1. Аныктоочу сөз айкаштары. Предметтик - *темир найза*, сапаттык- *кара жол*, жакшы бала, сандык - *эки кыс*, үч уул, иреттик - *үчүнчү кыс*, шилтеме - *бу койон*, аныктоочу - *аттуу киши* айкалыштар түрүндө жолуга берген.

2. Таандык сөз айкалыштары. Өздүк-таандык-*менин балыгым*, предметтик-таандык - *көзүнүн жашы*, таандык-аныкталуучу - *учу-башы жок талаа* өңдүү айкалыштар.

3. Процесстик сөз айкаштары. Жөнөкөй - *келген киши*, аныктоочу - *оосун жаппаган уул*, жайылма аныктоочу - *жармысы күйгөн өрдөк* түрүндөгү айкалыштар.

4. Татаал сөз айкаштары. Таандык эмес - *үч жакшы уул*, таандык - *туяктууну тургуспас бийдин уулу* түрүндө болгон.

Сүйлөмдөр

Сүйлөмдөгү сөздөрдүн тартиби жалпы түрк тилдериндегидей эле абалда болгон:

- а) ээ дайыма баяндоочтун алдында турган,
- б) толуктооч (жана бышыктооч) - баяндоочтун алдында,
- в) аныктооч - аныкталуучунун алдында турган.

Синтаксистик байланыштын формалары

а) Ээрчишүү. Сүйлөмдөгү ээ менен баяндооч жак жана сан боюнча ээрчишкен абалда болот.

б) Башкаруу. Толуктооч менен бышыктооч жөнөмөлөр жана жандоочтор аркылуу башкарылат.

в) Ыкташуу. Формалдык көрсөткүчтөрү жок.

г) Таандык байланыш аркылуу жүзөгө ашырылат.

Сүйлөмдүн типтери

Жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөр болгон.

Лексикасында

Монголдон *сонун*, *белен*, *каалга*, *керээз*, *таар*, *шибеге*, *темене*; кытай тилинен *каган*, *кан*, *шад*, *йабгу*, *чур*, *таркан*, *бага*, *бег/бек*, *сеңун/саңун/шаңун*, *тегин*, *элтебер*, *луй* «ажыдаар», *талуй* «деңиз», *туг/туу*; санскриттен *мар*, *шад*, *чоро*, *кату*, *кара* (сын.) кирген анча-мынча сөздөрдү эске албаганда бу мезгилдин лексикалык курамы түрк тилдерине жана орхон-енисей жазма эстеликтердегидей орток сөздөрдүн болушу менен мүнөздөлөт. Ошондой эле бу доордо бутпарас динине байланышкан түшүнүктөрдү туюндурган сөздөр колдонулган окшойт. Бирок алар кыргыз элинин диний түшүнүктөрүнүн ислам түшүнүктөрүнө алмашуусуна байланыштуу күнүмдүк колдонуусунан биротоло чыгып калган.

Кыргыздардын негизги тобуна бөлүнүп калгандан кийин бул аймактагы кыргыз уруулары Енисей алфавитин колдонбой курсивдүү уйгур жазуусуна өтүшкөн жана аны Тениртоого, Фергана өрөөнүнүн баш тарабына сүрүлгөнгө чейин колдонуп келишкен. Чүйдөн, Таластан, Ноокаттан, Алайдан табылган уйгур жазуусу менен жазылган эстеликтер ага күбө. Ошо мезгилде Караханийлерге караштуу Тениртоолук жана Фергана чөлкөмүндөгү кыргыз уруулары араб жазуусун колдонушкан.

2. Монгол мезгили (XIII – XIV кк.)

Бул мезгилди монголдордун бийлиги күчөгөн учуру, Чынгыс хан жана анын балдарынын бийлеген кылымдары катары караса болот. XI кылымда азыркы Монголиянын аймагын монгол уруулары ээлеп турган.

XII кылымда (1128-1130-ж.) кидандардын (кара кытайлар) кыргыздарга катуу чабуул коюусунун натыйжасында, «XII кылымдын аягында кыргыздар бирдиктүү мамлекетке ээ болбой, бөлүнүп кеткен «Циньдин мэngu юаньлюэ» деген жазма булактагы маалыматтарга караганда ойроттордун тарыхынын алгачкы мезгилинде кыргыздар алардын курамына кирет (Бейшеналиев, 52). Мына ушуга байланыштуу кыргыздар жөнүндө ошо мезгилдеги тарыхый маалыматтар жоголуп кеткен». Андан кийин кыргыздар монголдордун чабуулу (1205-1300-жж.) мезгилине кабылат. «1207-ж. кыргыз иналы Чынгыз хандын бийлигин ыктыярдуу тааныган» (Хронология, 221). 1218-ж. «монголдордун тумет уруусу менен бирдикте чыккан Эне-Сай кыргыздарынын көтөрүлүшүн Жуучунун кошууну баскан; 1219-1221-ж. Орто Азия аймагын монголдор басып алган; XIII к. биринчи жарымында Чыгыш Теңиртоого жана Теңиртоо этектерине 200 миңден ашуун монгол көчүп келген. Алардын саны Түштүк Сибирдин монголдорго караштуу түрк урууларынын биякка келгендердин эсебинен да көбөйгөн. XIII к. 50-жж. Теңиртоого дагы бир жолу жапыра көчүп келүү жүргөн (Момбекова, 104). 1227-ж. Чынгыс хан Ордосто кайтыш болот. Анын тукумдары кийинки ондогон жылдар бою башка эл-жерлерди каратып алуу жүрүштөрүн жасоо менен алектенип калышкан. 1228-1241-ж. Кыргызстан аймагы Чагатай улусунун курамына кирген» (Момбекова, 389).

Эбегейсиз чоңоюп кеткен Монгол империясы XIII-XIV кк. анын тукумдары башкарган төмөнкүдөй бир нече улустарга ажырап кетет:

1. Чынгыс хандын кенже баласы Тулуй-хандын улусу. Монголдордун улуу ханы титулуна ээ болгон Тулуй-ханга

Монголия, Кытай, Маньчжурия карап, ал Юань империясы деп аталган. В. В. Бартольддун пикири боюнча Тулуй хан улусунун курамына кыргыздар да кирген (Бартольд. Киргизы (Исторический очерк, 46).

2. Угэдэй улусу. Алтайды, Байкал чөлкөмүн, Тарбагатайды, Теңиртоонун түндүк тарабындагы аймактарды камтып турган. Бу улуста кыргыздар (негизинен аркалык кыргыздары) да болушу мүмкүн.

3. Чагатай улусу. Чыгыш Түркстан менен Аму-Дарыядан тарта Орто Азиянын чыгыш тарабындагы жерлер караган бул улустагы жазма тилдин милдетин Чагатай деп аталган түрк тили аткарып турган. Ошо мезгилдеги кыргыздардын ичкилик урууларынын бөлүктөрү да ушул улустун аталган аймактарында жашапкан. Аны кара кытайлардын чабуулу мезгилинде кыргыздардын бир бөлүгү Аксу, Турпан тарапта бөлүнүп калгандыгы тууралуу маалыматтар да ырастай алат.

4. Хулагу жана хулагуиддер улусу - Орто Азиянын Аму-Дарыядан батышын, Иранды, Иракты, Кавказдын түндүк тарабындагы жерлерди камтыган бул улуста түркмөн жана азербайжан тилдери өнүккөн.

5. Жучу же Алтын Ордо улусу. Волга бою, Кара деңиздин жээктери, Түндүк Кавказ, Хорезм жана Обь суусунан берки Батыш Сибирдеги Кыпчак хандыгына караган Алтын Ордого Россия, Польша, Литва, балкан өлкөлөрү багынып турган. Алтын Ордонун негизги тили болуп кыпчак тили, кийин татар тили кызмат өтөгөн.

XIII кылымдын экинчи жарымынан кийин, булардын арасында да маселен, хулагуиддер, чагатаиддер, Алтын Ордо мамлекет хандарынын, бектеринин ортосунда ич ара келишпестиктери, бийлик жана жер талашуусу сыяктуу чатактары башталган. Маселен, Алтын Ордонун өзүндө 1357-1380-жылдар аралыгында эле бийлик талашуудан жыйырма бештен ашыгыраак хан алмашат (БСЭ). 1380-жылы Ак Ордонун ханы Тохтамыш Мамайды жеңип Алтын Ордонун ханы болот.

Бирок Алтын Ордонун күчөп кетүүсү – Чагатай улусундагы аксак Темирдин (Тимур) түпкү максатына туура келбеген. Тимур (Тамерлан) жаш кезинде Тохтамыштын жолдошу болгонуна карабастан, Алтын Ордону өзүнө караткысы келет да 1376, 1379, 1389, 1391, 1395-жж. Хорезмге жана Алтын Ордого уламдан-улам чабуул жасай берип, акыры аны кулатат. Тохтамыш хан аман калган анча-мынча аскерлери менен жакын союздаштары болуп келген Литвага жана Польшага кетүүгө мажбур болот (Азыр ал жерлерде караимдер жашашат).

Талкаланган Алтын Ордонун элдеринен XV к. Крым, Казан, Астрахан жана Сибир хандыктары түзүлөт. Алардын ортолорунда да алдыдагыдай чыр-чатактар улантылып жүрүп турган. Мындай тынымсыз согуштар, чыр-чатактар акыры алардын мурдакы бирдиктүү жалпы күчүн азайтып, биротоло алсыздандырган. Ал гана эмес, алардын майда хандыктарга бөлүнүп, өздөрүнчө мамлекет болуп жашап калуусунун өзү дагы түрк тилдеринин ортосундагы айырмачылыктардын көбөйүүсүнө өбөлгө түзгөн.

Үгөдөйдүн небереси Хайду хан XIII к. 60-жж. Орто Азиянын чыгышында түзгөн мамлекети XIV к. 70-жж. Моголстанга (Теңиртоо) жана Темир мамлекетине (Мавераннахр) бөлүнгөн (Момбекова, 109).

XIV к. Орто Азияда орногон Тимуриддердин бийлиги мезгилинде көптөгөн кол өнөрчүлөр (ремесленниктер) пайда болуп, курулуш иштери, илим, адабият сыяктуу тармактары күчтүү өнүгө баштайт. XV к. Самаркан, Бухара, Хорезм жана Афганистандагы Герат шаарлары Орто Азиянын адабий борборлоруна айланып, Алишер Навоинин «Хамса» (бешилтиги, беш поэмасы), Султан Бабурдун «Бабур-наме» мемуары жазылат. Ошол учурдагы негизги соода кербендери, маселен, Улуу Жибек жолу Орто Азия, кыргыз эли жашаган жерлер аркылуу байма-бай чыгышка, Кытайга, Кытайдан батышка өтүп турган. Ал соода жолу – ар кандай традицияны карманган жана түрдүү тилдерде сүйлөгөн батыш менен чыгыш элдеринин ортосундагы

маданий, экономикалык байланыштардын күчөшүнө түрткү берген бирден-бир байланыштын кызматын өтөгөн жол болгондуктан, алардын чыгармалары Теңиртоодогу кыргыздар арасына да жетип турган.

Ал эми Алтын Ордонун маданий эстеликтеринин баары Тимурдун аскерлери тарабынан катуу талкаланып, өрттөлгөндүгүнө карабастан, алардын айрымдары сакталып бүгүнкү күнгө чейин жетип отурат. Мисалы: автору белгисиз болгон Латын-перси-кыпчак тилдеринин сөздүгү «Кодекс куманикус» (XIII к.), Ибн-Мухандын – араб-түрк-монгол сөздүгү (XIII к.), Египетте белгисиз автор тарабынан 1245-ж. түзүлгөн Түрк-араб сөздүгү, Абу-Хайян Андалузский Испанияда түзгөн Түрк-араб сөздүгү (XIV к.), Галинин (1303 ж.) «Юсуф менен Зулайха» поэмасы, Кутбанын «Хосров менен Ширин» (1342), Хорезмде огуз-кыпчак тилинде жазылган «Мухаббат намэ» (1553 ж.), Хорезминин «Махаббат китеби» (1354), «Бабахан дастаны», Сеиф Сарайинин «Гулистан бит – түрки» поэмалары, жана Сирияда, Египетте, Испанияда белгисиз авторлор тарабынан жазылган филологиялык бир катар эмгектер ж. б.

Бу мезгилге тиешелүү кыргыз тилинде жазылган жазма эстеликтер табылбаса да азыркы кыргыз тилиндеги жана ага жакын болгон «Кодекс куманикус» эстелигиндеги фактыларды салыштыруу аркылуу анын орто доордогу морфологиясы менен сөздүк курамын болжолдуу түрдө калыбына келтирүүгө болот. Морфологиялык көрүнүштөрдүн өзгөрө бербестигин эске алганда, анын байыркы дооруна тиешелүү морфологиялык негизги фактылары - сөздөрдүн сингармонизм жана ассимиляция, диссимиляция нугунда өзүнүн өнүгүүсүн уланта берген деп айтууга негиз түзүлөт. Ошол учурга тиешелүү филологиялык ири эмгек катары эсептелген «Кодекс куманикус» (1303-ж.) эстелигиндеги кумандардын сөздөрүн В. В. Радлов башка түрк тилдериндеги айтылыштары менен салыштырып, төмөнкүдөй таблицаны берген:

Сөз маани.	Алтай т.	Кыргыз т.	Крым-дык т.	Казандык т.	Куман т.
оюн	ойн	ойн*	ойн	уйн	ойн
оймок	оймок	оймак*	оймак	уймак	оймак
оң, жолдуу	он	оңал	онал	унал	онгалди
от, чөп	от	от	от	ут	отлар
кутул	кудул	кутул	кутул	көтөл	кутул
муз	муз	буз	буз	бөз	бус
унут	унут	унут	унут	өнөт	унутмак
урук	—	урдук*	урлук	өрлөк	урлук

Ушундай мисалдарды салыштыруу аркылуу В. В. Радлов казан татарларына мүнөздүү болгон /о/ну /у/га, /ү/нү /ө/гө алмаштырып айтуу көрүнүшү куман тилинде али жүзөгө ашырыла элек деп жыйынтыктайт.

Сөз мааниси	Алтай	Кыргыз	Крымд.	Казандык	Куман
сен	сэн	сен	сэн	син	сен
жер	йэр*	дьер*	йэр	дьир	йер
керек	кэрэк	керэк	керэк	кирэк	керек

Бу жерден да унгу сөздөрдөгү /э/ үндүүсүн /и/ге алмаштырып айтуу көрүнүшү куман тилинде баштала электигин көрүүгө болот.

В. Радловдун андан кийинки чыгарган жалпы жыйынтыгы мындай болгон: Куман тили волгалык наречиелерге, өзгөчө мишер наречиеине жакын көрүнүштү берет, бирок ал азыркы мишерлерге караганда анын байыркы өнүгүү этабын көрсөтүп турат. Үндөшүүсү жагынан куман тили кыргыз наречиеине өтө жакын (Радлов, 1884, 53).

*Бу таблицандагы фактыларга караганда В. Радлов «кыргыз наречиеине өтө жакын» деп жалпысынан кыргыз-казак тилдеринин фактыларын атаган окшойт. Анткени, анда «кыргыз» деп көрсөтүлгөн тилдик фактылар

дын айрымдары азыркы кыргыз тилине эмес, азыркы казак тилиндеги сөздөргө көбүрөөк окшошуп турат. Ал эми накта кыргыз тилинин фактылары - аталган таблицандагы «сөз мааниси» деген колонкадагыдай болуп үндөшкөн формаларда берилиши керек болучу. Бирок ага карабастан, аларды жалпылап алганда, 1300-ж. башындагы куман сөздөрүнүн тыбыштык турпаты жана семантикасы салыштырылган түрк тилдерине гана эмес, азыркы кыргыз тилиндеги фактыларга да өтө жакын экендиги даана көрүнөт. Үндүүлөрдүн үндөшүүсүн жана сөз башындагы й-ж тыбыштарынын алмашып айтылуусун эске албаганда, башка окшоштуктардын баарынын түпкү теги (генезиси) байыркы түрктүн кыргыз-кыпчак жалпылыктарына барып такалат. Алдыда айтылгандай, бу доордогу кыргыз тилинде үндөшүү мыйзамынын, айрыкча эрин күүсүнүн өнүгүүсүнүн натыйжасында жөндөмө мүчөлөрдүн -нун, -нүн, -дун, -дүн, -тун, -түн; -го, -гө, -ко, -кө; -ду, -тү; -до, -дө, -то, -тө; -дон, -дөн, -тон, -төн жана көптүк сандын -лар мүчөсүнүн -лор, -лөр, -дор, -дөр, -тор, -төр деген түгөйлөрү ж. б. мүчөлөрдүн эриндешкен жана ассимиляцияланган түгөйлөрү пайда болгон. Согду, араб тилдеринин таасири менен бу доордо кыргыз тилинин мурунку доорлорунда болбогон *себеби, эгер, эгерде*, ичкилик диалектисинде *ки, йаки, чунки, лекин, амо лекин* өндүү байламталары сүйлөмдөрдүн курамына бирин-серин кире баштаган.

Лексикалык курамында болсо, кыргыз, алтай, хакас, тува тилдерине чейин таралган монголдун *таан, таар, темене, шибеге, чуркура, кокуй, таң!, унчук, эмей;* кыргыз, алтай, уйгур тилдеринде жолугуучу *чоң, чогул, төрө «туу, туул», коп, уй, топчу, шүк!, унаа, керээз;* кыргыз, казак, уйгур тилдеринде кездешүүчү *айак, айан, ажыра, ажын, адыргы, айгыр, аймак, айрык, айылчыла, алда, алчаң, алчайыңкы, алчы, алчак, алыс, алала, ант, аң, аңчы, аңкай, арык, аруу, арча, арты, арал, азуу, арбаң, арбын, аргымак, аргамжы / аркан, арга, арсай, арсак, ардак, асты, астыртан, асыл* сөздөрү менен катар, араб-фарсы тилдеринен динге: *намаз,*

даарат, азан, айт, орозо, бата, дуба, куран, кудай, арбак, тозок, бейиш, молдо, сопу, кайыр, каапыр, келме, акырет; мамлекетке: мамлекет, саясат, душман, адам; курулушка: дубал, ылай, устун, чатыр; дыйканчылыкка: дыйкан, чарбак, дарак, коон, дарбыз, пияз, сабиз; соода-сатыкка: соода, бул /пул, базар, карыз, пайда, зыян, арзан, тараза; оокат-ашка, турмуш-тиричиликке байланыштуу: нан, даам, кесе, ж. б. сөздөрү кабыл алына баштаган.

XIII-XIV кк. орто кыргыз тилинин диалектилик жана жалпы элдик типтерине мүнөздүү контурдук белгилери катары Э. Р. Тенишев төмөнкүлөрдү бөлүп көрсөткөн.

Фонетикалык структурасында

1. Вокализм системасына созулма үндүүлөр (кийинки созулма үндүүлөр): *aa, ыы, оо, уу, ее, ии, өө, үү* кирген.

2. Ырааттуу байыркы таңдай күүсү менен катар күчтүү эрин күүсү (кең үндүүлөрдү эриндештирген күүсү) болгон. Буга чейинки кыргыз тилиндеги эрин күүсү кууш үндүүлөргө гана таралган. Алтай мезгилинде кыргыз тили алтайлык уруулардын таасири менен эрин күүсүн өнүктүрдү – ал ачык кең үндүүлөргө да таралды.

3. Сөз башындагы кууш жана кең үндүүлөр алдында жумшак *ж* аффрикаты азыркы кыргыз тилинде да сакталды.

4. Сөз башындагы кең үндүүлөрдүн алдында /*н*/ *намур* «жамгыр» орто доордогу жана азыркы кыргыз тилинде да өздөштүрүлбөдү.

5. Атооч сөздөрдүн ортосундагы жумшак /*з*/толугу бойдон /*й*/ уяңына (*азак* «бут» дегендин ордуна *айак* болуп) алмашты. Азыркы кыргыз тилинде анын реликтилери гана калды:

а) топонимдерде: *Ызык Көл* (азыркысы *Ысык Көл*) «Ыйык көл», *Ызык Ата* (азыркысы *Ысык-Ата*) «Ыйык ата», *Жазык Бел* «Жайык бел»;

б) этнонимдерде: *азык* «аюу»; жалпы лексикада: *суу кудук* же *зуу кудук* (< *ызык кудук*) «ыйык кудук» жана *боз жигит* «бой жигит».

6. Жумшак *з* сөздөрдүн ортонку үндүүлөр арасындагы позициясында түшүрүлүп, биригүүнү жана үндүүлөрдүн созулмалуулугун пайда кылды.

7. Этиштик негиздердин аягында реликт катары жумшак *з* болгон.

8. Сөз аягындагы жумшак *з* жоюлуу менен созулманы же дифтонгду берди: *тоо* < **таг* «тоо», *жоо* < *жаг* < *йаг* «май». Морфологиялык структурасында

1. Көптүк сан -лар мүчөсүнүн варианттары кең үндүүлөрдү эриндештирүү багыты боюнча (*а-е-о-ө*) жана үнсүздөр боюнча (*л-д-т-н*) болуп 12 вариантта түзүлдү.

2. Таандык парадигмасы үч доордо тең кууш ачык үндүүлөрү бар (-*ым/ум*; -*ың/уң*; -*ы/у*, -*быс/бус*; -*ыңар/уңар*) мүчөлөрүнөн турган.

3. Жөндөлүш парадигмасы алты жөндөмөдөн турган.

Атооч жөндөмөсү: нөлдүк форма.

Алтай мезгилиндеги илик жөндөмөсүнүн мүчөсү орто жана жаны доордо: -*ның/-ниң/-нуң/-нүң*; -*дың/-диң/-дуң/-дүң*; -*тың/-тиң/-туң/-түң* деген 12 вариантка жетти. Мүчөнүн аягындагы *ң* *н* га өттү.

Барыш жөндөмөсүнүн мүчөсү дагы 12ге жетти: -*га/-ге*, -*ка/-ке*, -*а/-е*, -*го/-гө*, -*ко/-кө*, -*о/-ө*.

Табыш жөндөмөсү: -*ны/-ни*, -*ды/-ди*, -*ты/-ти*, -*ну/-нү*, -*ду/-дү*, -*ту/-тү*.

Жатыш жөндөмөсү: -*да/-де/-до/-дө*, -*та/-те/-то/-тө*.

Чыгыш жөндөмөсү: -*дан/-ден/-дон/-дөн*, -*тан/-тен/-тон/-төн*, -*нон/-нен*.

4. Жакталыш парадигмасы өткөн чак, учур чак, келер чактын бир катар формаларынан турган.

Өткөн чак формалары:

1) айкын өткөн чактын -*ды/-ди/-ду/-дү* мүчөлөрү жана -*ты/-ти/-ту/-тү* + жак мүчөлөр (-*м*, -*ң*; -*к*, -*ңар*); 1 жактын көптүк санынын -*быс* мүчөсү жоюлду. 111 ж. көптүк санд. -*шты* мүчөсү болгон.

2) -*ыптыр /-иптир*, -*уптур /-үптүр* мүчөлүү белгисиз өткөн чак + жак мүчөлөр (-*мын*, -*сын*; -*быс-сыңар*) схемасы орто жана жаңы доордо да сакталды.

3)-ган/-ген, -кан/-кен, -гон/-гөн, -кон/-көн мүчөлүү өткөн чак + жак мүчөлөр (-мын, -сың; -быс, -сыңар) структурасы орто жана жаңы доордо өзгөрүүгө учураган жок.

4)-чух/-чүх мүчөлүү жана -пын, -сын; -пыс, -сыңар жак мүчөлөрү бар адат өткөн чак жаңы кыргыз тилинде -чу/-чү (<*чух) формасына өттү.

Учур чактагы кыймыл-аракет: негиз+ -ып чакчылы+көмөкчү (жур-/жат-/отур-/тур-) этиштери+чактын -а мүчөсү+ жак мүчөлөр (-мын, -сың;-быс, -сыңар) тибинде түзүлгөн схема өзгөрбөдү.

Келер чак формалары:

1)-а/-е, -о/-ө мүчөлүү айкын келер чак+ жак мүчөлөр (-мын, -сың;-быс, -сыңар) схемасы орто доордо да, жаңы доордо да сакталды.

2)-р, -ар/-ер, -ор/-өр мүчөлүү арсар келер чакты + жак мүчөлөр (-мын, -сың;-быс, -сыңар) структурасы түзгөн.

Кыргыздар Алтай мезгилинен кийин Теңиртоого жайгашып кыргыз эли жана анын аймактык (түштүк) диалекти-лери менен азыркы кыргыз тили калыптанат. Кыргыздар Теңиртоого андан мурда да келиши мүмкүн, бирок негизги көчү алтай мезгилинде болгон жана ал азыркы кыргыз элинин жана тилинин биротоло калыптандырды (Тенишев, 1989, 14). С. Кудайбергеновдун пикири боюнча кыргыз-монгол тилдеринде учуроочу төмөнкүдөй лексика-грамматикалык параллелдер, атап айтканда, *Каракол* (кырг. кара, монг. хара «кара», монг. гол «дарыя, дарыя өрөөнү»); *Кеңкол* (кырг. кең «кең», монг. гол); *Нарынкол* (монг. нарийн «жука, кууш» -гол); *Нарын*; *Улахол* (салышт. монг. улаан «кызыл»); *Дархан* (монг. дархан «уста, кесип»); *Буркан* (монг. бурхан «кудай»); *Жыргалаң* (монг. жарга «жырга» -лан «жыргал»); *Дөрбөлжүн* (монг. дөрөн «төрт» -джан-дөрбөлжөн «төрт бурч, квадрат»); *Боом капчыгайы* (монг. боо «жолду тосуу, тоскоолдук кылуу -мт-боомт «чегара пункту) ж. б.; грамматикадагы сөз жасоочу кырг. -чы (малчы), бур. -шан (малшан), монг. -ч (ин)булгачин» булага уруусуна тиешелүү»; кырг. алайчы «алайлык»; кырг. -оочу, -уучу

(жазуучу, монг. -аач// -ээч бичээч» жазгыч, катчы»; кырг. -гыч «жазгыч», монг. -гч бичигч «жазгыч»; кырг. -оол кароол» кароол», монг. харуул «кароол»; монг. -г бичиг «кат, жазуу», кырг. бойок «боёк»; кырг. -ылга каалга «каалга», бур. хаалга, кырг. токулга, монг. тохолго; кырг. -лан жоболоң, дүрбөлөң, тополоң, монг. зоболонг; кырг. -м токум, монг. тохом «токум»; кырг. -л жыргал «жыргал», монг., бур. жаргал; кырг. -ган чагылган, монг. цахилгаан «чагылган»; кырг. -уур чымчуур, кыпчуур, бур. чимчэх; кырг. -дак шырдак «шырдак», бур. ширдег; кырг. -мжу коромжу «коромжу», хоромжо «азаюу»; кырг. -кан арпакан «арпага окшогон чөп» бур. улаахан «кызыл»; кырг. -чук боточук «бир жашка жете элек бото», бур. багашиг «кичинекей»; кырг. -жын кунажын, монг. гунажан; кырг. -гый кудагый, бур. худагуй; кырг. -уу катуу, бур. хатуу; кырг. -гы жогорку, бур. дээрэсхи; кырг. -сак малсак «малсаак», монг. эмсэг» катынпоз»; кырг. -луу гүлдүү, монг. цэцэглэг; кырг. -нгы караңгы, бур. харанхы; кырг. -дай караандай, монг. хараатай; кырг. -ын бүтүн, бур. бүтэн; кырг. -ла карала «каралоо», бур. харала; кырг. -ар көгөр, бур. хүхэрэ; кырг. -кыра баркыра, корура, бур. бархира, хурхира деген 28 мүчө, күчөтмө сын атоочтордо -кырг. капкара, бур. хабхара, кырг. сапсары, бур. шабшара ж. б., ошондой эле сөз өзгөртүүчү 3 мүчө, атап айтканда кырг. -нын бакшынын, монг. ахын малгай «аганын малакайы»; кырг. жатыш жөнд. -да, -та агада, койдо, монг. ахада, хонинде; кырг. көптүк сандын мүчөсү -лар, -дар, тар агалар, бакшылар, жээндер, бур. -нар, -нер, -нор аханар, багшанар, зээнэр көбү XIII жана XVIII к. аралыгында пайда болушу мүмкүн. Айрымдары орхон-енисей рун жазууларында жолукканына караганда, алардын VIII к. мурда эле Борбордук Азияда монголдорго жакын жашаган мезгилдеринде колдонушканы жөнүндө айтууга болот. Буга -лдырык мүчөсү да кирет, анткени ал кыргыз тилинде, айрыкча, анын ичкилик говорлорунда (башкаларга салыштырмалуу өнүмдүүрөк) гана эмес, хакас тилинде да көп сөздөрдүн курамында жолуга берет. Кыргыз

тилиндеги мына ушул *-лдырык сагалдырык, көмөлдүрүк;* монг. *сахилдирих*, калм. *өмилдирик* жана *-лга мүчөсүн* С. Кудайбергенов аталган эмгегинде монгол тилинен алынган деп эсептейт; ошондой эле *олжо, каржы, алтыгана, унаа, идиш, үрөн, сергек, тулга* ж. б сөздөр дагы монгол тилдеринен алынгандыгын айтат (*Кудайбергенов, 41-46*).

Ошентип, азыркы жалпы элдик оозеки тилибиздин фонетикалык негизги белгилери (эрин күүсү күчөгөн-кең үндүүлөр кууш үндүүлөргө окшоп эриндешкен; сөз башында /н/ болгон эмес; сөз ортосундагы жумшак /з/ жаны сөздөрдүн кириши менен /й/ тыбышына алмаштырылган (реликтивтери гана калды); сөз аягындагы -г үндөшүп дифтонгду жана созулманы берди; жөндөмөлөр системасында эринчил варианттарынын кошулуусуна байланыштуу варианттары көбөйдү жана багыт, курал жөндөмөлөрү, табыштын *-ыг* мүчөсү колдонулбай калды; чактарда *-чух* формасынын кыскарып *-чу* формасына өткөнүнөн башкасында олуттуу өзгөрүүлөр болгон жок) кыргыз-алтай биримдиги мезгилинде, Тоолу алтайда турганда калыптанган; ал эми кыргыз-алтайда жок, бирок, лобнор, Фуюй, хакас тилдеринде учуроочу жалпы элдик белгилери алтайга чейинки же андан кийинки бөлүнгөн мезгилдерде калыптанган жалпылыктын көрүнүшү; уйгур тилине окшогон белгилерин кыргыздын айрым урууларынын бөлүнүп Аксу-Турфанда калгандагы фактылары деп эсептесе болот.

Фуюйлук кыргыздардын тили*

Фуюйлук кыргыздар (өздөрүнүн атоосу *-кыргыз, хэргыз, тиртиз*) Кытай эл республикасынын Хэйлунцзян провинциясындагы Фуюй уездиндеги эл. Дүйнөдөгү түрк тилдүүлөрдүн эң чыгышында турган элдердин бири. Жергиликтүү карыя-кыргыз адамдардын эскерүүсү боюнча, алардын ата-

*Бир катар эмгектерде кыргыздар Фуюй тарапка XVII кылымдарда көчүрүлгөн деген ой айтылса, башкаларында XIII кылымда көчүрүлгөн деген пикирди карманышат. Биздин оюбузча, ал ай-

бабалары үч жүз жыл мурда (б. а., XVII к. экинчи жарымында) орустун Алтай жеринен чыгып, Хинган тоолорунан ашып Кытайдын түндүгүндөгү азыркы Хэйлунцзян провинциясына жайгашып калышкан. С. М. Абрамзон, кайсы булактан алганын көрсөтпөй, Фуюй кыргыздары «бул жакка Сяньцзяндан император Цянь Лундун (1736-1796-жж.)», б. а., мындан эки жүз жыл мурда көчүрүлгөн деген маалыматты берген (Э. Р. Тенишевдин аталган макаласындагы маалымат боюнча: С. М. Абрамзон. Кыргызы Китайской Народной Республики // Изв. АН Кирг. ССР, Серия обществ. Наук, 111, 2 (история), 1961, с. 119). Дагы бир маалымат боюнча, Жунгарияга 1703-1706-жж. көчүрүлгөн енисейлик кыргыздардын тукумдары, уламыштарга караганда Жунгар хандыгы кулагандан кийин Цин бийликтери династиялары тарабынан Маньжурияга 1755-1757-жж. (20-22-жж. император Цяньлундун учурунда) көчүрүлгөн (*Чертыхов. Фуюйские кыргызы, 1-б.*). Э. Р. Интернеттеги маалыматтардагы даталар дагы ушундай. Маселен, Фуюй кыргыздары бул жакка Алтай-Хангай районунан 1761-жылы айдалган. Л. Р. Кызласовдун жана Ю. С. Худяковдун болжолдоору боюнча, Фуюйлук кыргыздар XIII кылымда Хубулайхандын учурунда монголдор тарабынан Манжурияга көчүрүлүп кеткен енисейлик кыргыздар болуп эсептелет (*Кызласов, 1984, 98; Ю. С. Худяков. 1989, 29-40*). Мындай көз карашты Б. М. Юнусалиев дагын айткан.

Кыргыздар жашаган Фуюй уезди Харбин шаарынан 300 км түндүк-батышы тарабында, Неньцзян дарыясынын сол жээгинде Хэйлунцзян провинциясында жайгашкан. Кыргыздар Фуюй уездине жакын турган Хайларда да жолугат.

мактарга кыргыздардын алгачкылары XIII-XIV кылымдарда, кийинкилери XVII кылымда көчүрүлгөн болуу керек. Ошондуктан, Фуюйлук кыргыздар жөнүндөгү маалыматты Монгол мезгилине кошуп бердик. Лобнордук кыргыздары тууралуу маалымат дагы ушундай.

Вуцзяцзы («беш үй») деген жердеги «Достук» коммунасында 650 киши болсо, анын теңинен көбүн кытайлар, үчтөн бир бөлүгүн кыргыздар ошондой эле монголдор, даурлар, маньчжурлар түзөт. Дегинкиси Фуюйлук кыргыздар 9 топко бөлүнөт. Бир группасы Фуюйсяннын түндүк-чыгышындагы Цицзяцзы («жети үй») деген жерден 15-16 км аралыкта жашашат. 1952 ж. расмий эл каттоо боюнча Фуюй графствосунда 455 кыргыз, 1979-ж. жергиликтүү эл каттоодо 614 адам катталган. 1990-ж. Хэйлунцзянда 1451 кыргыз, 1997-ж. Фуюй уездинде 1200 ге жеткен (Чертыков, 3-4).

Э. Р. Тенишевдин макаласындагы маалымат боюнча 480 адам, алардын 227си (55 үй бүлө) Минцзу кыштагында компактуу жашашат; алектенген кесиби боюнча – дыйкандар. Улуу муундагылар өздөрүн *кыргыз* деп аташат, жаштары болсо кытайча (*цзилицзис/цзилицзис*) айтылышына окшотуп *тиртиз* дешет (Тенишев, 1988, 88).

Уруулук составы боюнча фуюйлук кыргыздар – хакастык субэтникалык *сагай* жана *бельтыр* деген топторуна жакын. Мунун өзү аларды Алтыр улусундагы (буга *гиргиз/орттыр* урууларынын бар экендиги да көрсөтүп турат) кыргыздардын тукумдары деп кароого негиз берет. Алар төмөнкүдөй: *билтир, униг, табан, гапхын, гиргиз* же *орттыр* жана *сандыр* деген урууларга бөлүнөт. Мындай бөлүнүш хакастардын *пилтир, ичеге, табан, хапхын, хыргыс* жана *сайин* деген сеокторуна абдан окшош (Чертыков, 4).

Түрк тилдүүлөр дүйнөсүнөн ажырап, Манчжурияда алыс тектеш (монгол) жана тектеш эмес (кытай) тилдердин курчосунда туруп калган аз сандагы фуюйлук кыргыздар өзүнүн тилин миң жылдын чейрегинче мезгилде сактап кала алган. Башка тилдин, көбүнчө монгол тилдүүлөрдүн курчосунда жашоо менен, кыргыздар XX к. ортосуна жакын мезгилде эреже катары «багынган коштилдүүлүк» стадиясына өткөн «координацияланган (макулдашылган) коштилдүүлүк» абалында турган. XX к. экинчи жарымында кытайлык билим берүүнүн таралышына жана кытайлардын –

хандыктардын уездде көбөйүүсүнө байланыштуу фуюйлук кыргыздар тездик менен эне тилин жоготуп жатышат. Фуюйлук кыргыздардын тили жазуусуз (Чертыков, 4).

Бирок Э. Р. Тенишевдин кабары боюнча, улуу муундагы кыргыздар жаштарга караганда өз тилинде эркин сүйлөшүшөт; кандай болгон күндө да бул тил тигилерде да буларда да толук колдонулат (Тенишев, 88). Лексикалык көрсөткүчтөрү боюнча фуюйлук кыргыздардын тили хакастилинин сөздүк курамына окшош, баарынан мурда сагай диалектисине жакын. Сөз ортосунда жана аягындагы «з» белгиси, ошондой эле сөз башындагы уяң «н» Фуюй кыргыздары менен хакастарга гана мүнөздүү. Хакастар менен фуюй кыргыздарында тууганчылыктын байыркы номенклатурасы да толугу бойдон бири-бирине дал келет... Эки эл үчүн гана жалпы болгон, бирок башка эч бир тилдерде учурабай турган сөздөрдүн курамы да сакталат (Чертыков, 4).

Фуюй кыргыздарынын тили тууралуу маалыматтарды берүүдө көбүнчө Э. Р. Тенишевдин аталган макаласына таянабыз. Ошондой эле ал Ю. Янхунендин, Ху Джен-хуанын эмгектериндеги тилдик фактылар менен толукталат.

Фонетикалык белгилери

А. Үндүүлөр

1. Үндүүлөр курамы. Үндүү фонемалар фуюй кыргыздарында сегиз, алдынкы катардагы *-e, u, o, y* -арткы катардагы *-a, ы, o, y* болуп бөлүнөт.

Айрым учурларда оттенкалык мүнөздөгү үндүүлөр колдонулат. Аларга алдынкы катардагы кең *э* жана жарым кууш *e(e)* кирет. Кең *э* төмөнкү учурларда пайда болот: 1) басым түшкөндө, маселен: *инэк* «уй», *гэл* «кел!» (кошумча тыбыш ...үндүүнү же өзгөчө сапаттагы үндүүнү же баштапкы г тыбышынын аспирацияланган элементин билдирет); 2) алдындагы жумшартылган үнсүздүн жана басымдын таасиринин натыйжасында (*кар э* «көздүн»); 3) өзгөчө учурларда алдынкы катардагы *ы* тыбышынын субституту ката-

ры келгенде(эрех «алыс; ыраак»). *e(e)* жарым куушу *и* ни алмаштырат: *кечиг*(кечиг) «кичинекей».

2. *Ү н д ү ү л ө р д ү н ү н д ө ш ү ү с ү*. Негиз сөздөрдө эрин күүсүнүн аракетин күчтүү: 1) биринчи муундагы *о, у* дан кийин турган *а*, эриндешип, *у* га өтөт: *козон* (козон) «коён», *омох* «аяк, табак», *унох* «ун»; 2) биринчи муундагы *у* дан кийин келген *а*, эриндешип, *у* га өтөт: *тухул* «музоо» (салышт. монг. *тугал*); 3) биринчи муундагы *у* дан кийин турган экинчи муундагы *ы* же *у* нун ордуна *о* келет: *тогос* (тогос) «тогуз». Биринчиден башка ачык муундарда *у* эриндешпейт: *узи* «укта!», *узыы* «узун».

Б. *Ү н с ү з д ө р*

1. *Ү н с ү з д ө р к у р а м ы*. Фуюй кыргыздарынын тилиндеги үнсүз фонемалар өзгөчө мүнөздөөнү талап кылбайт. Буларга эринчилдер *б, м*; уччулдар *т, д, н, с, з, ш, ч, ж(ж), л, р*; орточул *й*; түпчүлдөр *к, г*; артчулдар (увулярдуулар) *к(ң), х, г (Ғ)* кирет.

2. *С ө з б а ш ы н д а* каткалан жана жумшак үнсүздөр жолуга берет.

Сөз башындагы жумшак үнсүздөр:

- 1) *б* – *бүзег* «бийик», *бир* «бир», *биш* «беш»; *бижон* «элүү»;
- 2) *г* – *гетер* «түндүк тарап», *гэл* «кел!», *гуштэг* «күчтүү»;
- 3) *д* – *дөрт* «төрт»; *тогос/догыс* «тогуз», *догызон* «токсон»;

4) *ж(ж)* – *жабзаг*(жабзаг) «жапыз», *жол*(жол) «жол», *жис*(жис) «жез», *жи* (жи) «же!»(Тенишев, 89); *жити* «жети», *жибиргы* «жыйырма», *житон* «жетимиш», *жүс* «жүз» (Янхунен);

5) *м* – *мың* «миң» (Янхунен).

Ябал (йабал) «жаман» сөзү *ж* болуп айтылышынын ордуна *й* менен айтылат. Сөз башындагы *ж(ж)* тыбышынын айтылуусу боюнча фуюйлук кыргыздардын тили «джчыл» тилдерге кошулат (Тенишев, 1988, 89).

Сөз башындагы каткалан үнсүздөр:

- 1) *к(к)* – *кара*(кара) «кара(черный)», *карэк* «көз», *катын* «катын», *кол* «кол», *кудык* «кудук», *кызыл*(кызыл) «кы-

зыл», *кымыз* «сүт», *козон* коён», *кеб* «кийим», *кечиг* «кичик», *курт* «курут»;

2) *с* – *семес* «семиз», *сарыз*(сарыг) «сары», *суг*(суг) «суу» (Тенишев, 89); *сигыс* «сегиз», *сигысон* «сексен»(Янхунен);

3) *ш* – *шар* (монг.) «бука»;

4) *т* – *терген* (монг.) «араба», *тус* «туз», *тогос*(тогос) «тогуз»;

3. *С ө з о р т о с у н д а г ы ү н с ү з д ө р*. Сөздөрдүн ортонку позицияларында жумшак дагы каткалан үнсүздөр дагы жолуга берет.

Сөз ортосундагы үнсүздөрдөн төмөнкүлөрдү белгилөөгө болот:

1) *з* – *козон*(козон) «коён», *бүзег* «бийик», *узи* «укта!». Муундун аягында *з* нын каткаландашы мүмкүн: *тогзэн* «ток; тойгон»; этимологиялык *з* менен келген сөздөрдө ал каткаландашпайт: *кызыл*(кызыл) «кызыл», *узыы*(*< узын-ы*). Сөз ортосунда *з* нын болушу фуюй кыргыздарынын классификациялык белгиси болуп эсептелет жана ал белгиси боюнча түрк тилдеринин чыгыш бутагындагы *з*-тилдер тобуна кирет.

Сөз ортосундагы *з* ордуна *д* айтылуусу бир гана учурда *кудың* деген сөздө белгиленген: сыягы, ал кабыл алынган сөз окшойт. Башка түрк тилдеринде да, так эле ушу сөздө *д* сакталат:

маселен, өзбек жана уйгур тилдеринде: *кудуң* «кудук», бирок өзб. (*қойон*)// уйг. (*қойан*) «коён».

2) *ғ(Ғ)* – *агыр*(ағыр) «оор», *агыс*(ағыс) «ооз» (таандык формасында *аңзы* «оозу»);

3) *д* – *өдүк* «өтүк».

Сөз ортосундагы каткалан үнсүздөр: 1) *т* – *катын* «катын», *гетер* «түндүк тарап»; *алты* «алты», *алтон* «алтымыш», *жити* «жети», *житон* «жетимиш», *отыс* «отуз» 2) *с* – *ысыг*(ысығ) «ысык», 3) *ч* – *кечиг*(кечиг) «кичик, кичине».

4. *С ө з а я г ы н д а г ы ү н с ү з д ө р*. Сөз башындагыдай жана сөз ортосундагыдай болуп сөз аягында да каткалан жана жумшак үнсүздөр жолуга берет.

Сөз аягындагы жумшак үнсүздөр: 1) *з(г)* – *сарыз* (сарыг) «сары», *суз*(суғ) «суу», муну менен кошо *сух* катар колдонулат: көрүнгөндөй, сөз аягындагы *з(г)* каткаландашуу (маселен, *улух* «улуу, чоң») тенденциясына ээ. Мындай тенденция буга карама-каршы турган – сөз аягындагы увулярдуу каткалаң *к*: *ысыз*(ысыг) «ысык» тыбышынын сонорлошуусу менен теңделет. 2) *г* – *кечиг*(кечиг) «кичик, кичине». Артчыл каткалаң *к* сөз аягында жумшарып, *г* га өтөт: *бүзег* «бийик»; 3) *б* – *кеб* «кийим».

Сөз аягындагы каткаландар:

1) *с* – *агыс*(агыс) «ооз» (эркин турган формада *з* пайда болот: *акзы* «оозу»), *жис* (жис) «жез; жездүү», *тус* «туз», *семес* «семиз», *тогос* (тоғос) «тогуз». Бул эреже ага туура келбеген бир гана *кымыз* «сүт» деген сөз менен чектелет;

2) *к(к)* – *ак*(ак) «ак», *қарэк* «көз», *қудык* «кудук». Сөз аягындагы *қ* смычканын алсыздануусу менен айтылат дагын, натыйжада *х* спиранты пайда болот (*омох* «табак», *эрах* «ыраак»);

3) *к* – *өдүк* «өтүк», *инэк* «инек уй». Сөз аягындагы артчыл *к*, увулярдуу *к(к)* га караганда бир топ туруктуу;

4) *ш* – *биш* «беш».

Фуюй кыргыздарында сөз аягындагы үнсүздөр сөз ортосу менен сөз башындагы үнсүздөргө караганда фонетикалык өзгөрүүлөргө көбүрөөк дуушар болот.

5. *Ү н с ү з д ө р д ү н а л м а ш у у с у*: 1) муундун аягында *ш/ч*: *гуштэг* «орфогр. *күчтүү*, орфоэп. *гүштүү*»; 2) уччулдардан кийин келген мүчөнүн башында *т/л* алмашып айтылат: *гүштэг* «гүштүү»; 3) сөз башындагы айрым сөздөрдө *б* айтылат *бус* «муз», *бурун* «мурун» (*Хужинхуа*. Хейлунжандагы... 57, 59).

11. Л е к с и к а л ы к ө з г ө ч ө л ү к т ө р ү

57 сөздүн 47 си түрк тилдеринде бар. Жалпытүрктүк аралдагы айрым сөздөрдүн фуюй кыргыздарында семантикасы өзгөрдү – же кеңиди, же тарыды, же таптакыр башкача болуп өзгөрдү: маселен, *унох* фуюй кыргыздарында «ун» маанисинде, хакас ад. т. *унах* «майда (ири эмес), кичине»,

«ондон бири» (*ХРСл.*, 249), кызыл диалектисинде, А. Й. Йокинин маалыматы боюнча, – ошол эле «күкүм, майда; майда» маанисин туюндурат.

Кырг. *кымыз* «кымыз», салышт.: хакас. жана тува. *хымыс* «кумыс, бээ сүтүнөн ачытылып жасалган суусундук; мындай суусундук жана термин түрк элдеринин көбүнө белгилүү, кымызды байыркы түрктөр дагы билген;

фуюй кыргыздарында болсо, жашоо шартынын өзгөрүүсүнө байланыштуу кымыз колдонуудан чыгып калып, сүт маанисин гана билдирип калган.

Дүйнөнүн төрт тарабын фуюйлук кыргыздар *илгер* «түштүк», *гетер* «түндүк», *асансар* «чыгыш», *усансар* «батыш» сөздөр менен туюндурат. Байыркы түрктөр *илгэру* сөзүн «чыгыш» маанисинде колдонушкан (*ПДТП*, 380). Фуюйлук кыргыздар кандайдыр бир себептерге байланыштуу өздөрүнүн системасын өзгөртүп, монголдорго окшоп, түштүккө багыштап калышты.

Фуюй кыргыздары мурда ал аймактарга келгенге чейин кандай жазууларды (Балким, орхон-енисей жазуусун колдонгондор) колдонгону белгисиз. Юха Янхунендин «Поездка к маньчжурским кыргызам» деген макаласында берген маалыматына караганда, баардык манжурлук кыргыздардын азыркы адабий тили болуп кытай тили кызмат өтөйт. Бирок Фуюйда улуттук эки мектеп болуп, ал жердегилер өз каалоосу менен монгол (ички Монголиянын адабий тили) тилиндеги сабакка катышса болот экен. Мындай сабактар олет-монголдорго ылайыкталганы менен кыргыздар дагын олет тилин билүү үчүн ага барышат. Чын чынына келгенде, олет тили кыргыздардын жаштарында эмес, чоң кишилердин арасында кеңири таралган. Ошого карабастан, олет тили кыргыздын көптөгөн балдары үчүн бөтөн тил болуп калган, анткени алардын чөйрөсү тарабынан да мотивдери жетиштүү эмес.

Ошентип, ал макаласында Ю. Янхунен бир-эки муундан кийин нукура өз тилин билген бир дагы манжурлук кыргыз калбайт деп жыйынтык чыгарган.

Лобнор кыргыздарынын тили

XII-XIII кк. Кидандар жана наймандардын кысымынан улам байыркы кыргыздар батышка жылып, түрк тилдеринин кыпчак тобундагы тилдер менен байланышка кирет. Узак мезгилдер бою кыргыздар Алтайда болушуп, түрк тилдүү алтайлыктарга күчтүү байланышат. Тилдик өз ара байланыштын натыйжасында байыркы кыргыз тилинин жаңыланган негизи – орто кыргыздык (диалектилик типтеги) элдик оозеки тили түзүлөт. Мындай тилдин реалдуу өкүлү болуп КЭРдин Синцзян уйгур автоном районундагы Лобнор көлүнүн жанындагы элдин тили эсептелет. Лобнорлуктардын ата-бабалары XIV-XV кк. кыргыз-алтай урууларынын конгломератынан бөлүнүп чыгып, түштүккө – Турфан менен Хами райондоруна көчүп барышат, андан кийин Лобнор көлүнүн батыш жээктерине отурукташып калышат (Тенишев, История..., 10). Лобнорлуктарды С. Е. Малов бул жакка мындан 300-400 жыл мурда кайта келиши мүмкүн десе (Малов, 5), Б. Орузбаева Тоолу Алтай тараптан орто кылымдарда кыргыздардын бир бөлүгү Лобнорго барышкан дейт. Үсөйүн-ажынын санжырасы боюнча, Үрүмчүнүн жанындагы Нансан жайлоосунун казакча «Эрен кабырасы» деген жерде байыркы замандардан бери кыргыздар жашаган. Алар 1643-жылы бул жерден батыш Теңиртоого көчкөн. Лобнордагы кыргыздар ошолордун калдыгы (Үсөйүн-ажы, 79).

С. Е. Малов Лобнордуктардын тили тууралуу Н. М. Пржевальскийдин «Язык обитателей Лобнора и нижнего Тарима тот же тюркский, как и во всем Восточном Туркестане; отличается лишь значительною примесью монгольских слов», Н. Ф. Катановдун « по языку лобнорский сходятся с жителями Аксу и Турфана» деген пикирлерин келтирүү менен лобнордун тилин, байыркы кыргыздын тили деген жыйынтыкка келген. Ошону менен бирге «алардын жарымы (түндүк тарабы) азыр уйгур тилинде сүйлөшүшөт, түндүктөгү лобнорлор уйгурлашкан. Кытайлык Түркстандагы лобнор тили азыр наречие эмес, өзүнчө тилди элестетет. Келечек-

те, менин оюмча, жалпы уйгур тили менен жакындашып отуруп, анын наречиеине айланышы мүмкүн... Анын үстүнө түндүк тараптан... Мына ушунун баары лобнор тилинин тынчтык жолу менен жана маданий шарттардын таасиринин астында уйгур тилинин наречиеине айланып кетерин көрсөтүп турат (Малов 1956, 3-4) деген пикирлерди да айтат. Ошентсе да «лобнор тилин (географиялык жагынан) да этникалык жагынан да кыргыз тили деп эсептейм» (Малов, 1956, 4), «лобнорлуктардын тили байыркы кыргыздардын байыркы оозеки тили» (Аталг. эмг., 5), «эгерде байыркы доордогу (5-9 кк.) «енисейлик» жазманы салыштырсак, таш бетиндеги бул жазуунун тили мен болжолдогон кыргыздын байыркы элдик сүйлөшүү тилине көп окшошпойт», «кошумча иретинде батыш түрк элдеринен болгон – башкырлар байыркы кыргыз жана сары уйгурлардын тили менен айрым жалпылыктарга ээ, мүчөлөрдө «сибирдик» фонетика күчтүү сакталган» (Аталг. эмг., 6) деген жыйынтыкка келген.

Бул тилди изилдеген Ү. Асаналиев эмгегинин баш жагында «уйгур, лобнор тилдерине созулма үндүү тыбыштар мүнөздүү эмес» (Асаналиев, 13) деп жазса, кийинки беттеринде тагаа//тага//тагар «таар», чаашанбе «шаршемби», маане «маани», жеен//жегjen «жейрен», меел «пейил», кiin/ / kijin «кийин», мүүз//мүгүс//мүйүс//мүс ж. б. мисалдарды келтирип, булардын жасалышынын кыргыз тилиндеги созулмалардын жасалышына эч кандай байланышы жок экендигин белгилейт (Асаналиев, 36-38).

Кыска үндүүлөрүнүн саны э тыбышын кошкондо тогуз. Үндөштүк законунда уйгур жана кыргыз тилдерине таандык нерселер кайталанганы менен, анын өзүнө гана тиешелүү өзгөчөлүктөрү иретинде үндөштүк законун толук сактабаганын эсептейт (Караң. Асаналиев, 13-35). Сөз башында й колдонулат. Б. Орузбаеванын пикирине караганда сөз башындагы «й» тыбышы уйгур тилинин негизинде пайда болгон. М.: йол-жол, йоз-жаз, йел-жел ж. б. ошондой эле «й» тыбышы байыркы жана азыркы сары уйгур тилине тиешелүү (Орузбаева). Сөз башында б, г, д, ж, з, й, к, л, м, н,

п, р, с, т, х, ч, ш тыбыштары менен башталган сөздөр көп (ка-
раң. С. Е. Маловдун аталг. эмг., 79-195).

Унгу же негиз менен мүчөлөр арасындагы прогрессивдүү
ассимиляцияга з, к, л, м, н, ң, с, т тыбыштары көбүрөөк
дуушар болот (Караң. Асаналиев, 54-65) Н. А. Баскаковдун
классификациясында лобнор тили уйгур тилинин диалек-
тиси деп каралып, анын мүнөздүү белгилеринин бири ката-
ры л//д//т//з тыбышынын мүчөдөгү жана негиздеги
үнсүздөр менен өтүшүн: кыззар < кызлар, кыргызча кыздар
(Асаналиев, 9) ж. б. фактылары алынган. Бирок уйгур
тилине да, кыргыз тилине да ассимиляциянын мындай
көрүнүшү мүнөздүү эмес. «Лобнор тилинде «з» тыбышы ага
улана турган мүчөнүн башындагы үнсүздөрдү «з» тыбышы-
на өткөрүп жиберүү жагы менен айырмаланат. Сөздүн аягы
«з» тыбышы менен аяктап, ага жалгануучу мүчөнүн башкы
үнсүзү «л», «н», «г», «д» үнсүздөрүнөн болсо сөздүн аягын-
дагы «з» тыбышынын таасири менен алар да «з» тыбышы-
на өтүп кетет: (зд//зз < з-л)

Лобнор т.	Уйгур т.	Кыргыз т.
Намуззук	Номуслук	намыздуу//намыстуу
Атыззак//атыздык	Етизлик	айдоожер, эгин талаасы
Түззеш	Түзәш	түздөш
Сөззө//сөздө	Сөзле	сүйлө
Кызза	Кизлар	кыздар
Өззөйү	Өзлири	өздөрү
Таззи	Тазни, тазниң	тазды, таздын
Кыззы	Кызни, кизниң	кызды, кыздын
Сөззө	Сөзни	сөздү
Өззө	Өзгө	өзгө
Кыззакы	Киздики	кыздагы//кыздакы
Үззү	Үзди	үздү
Газзек	Газдәк	каздай
биззеки	биздики	биздеки

(Асаналиев, 54-55).

Лобнор тилинде башка түрк тилдерине да мүнөздүү бол-
гон орток лексикадан тышкары араб, перс тилдеринин
сөздөрү көп жолугат. Бирок эң кызыгы, лобнор тилинде ак-
тивдүү колдонулган араб, перси сөздөрү уйгур менен кыр-
гыз тилдеринде сейрек колдонулат. Үч тилде тең жолугуу-
чу монголдук элементтер менен катар лобнордо гана жолу-
гуучу монгол сөздөрү орун алган. Кыскасы, Лобнордуктар-
дын тили уйгурлар менен узак кылымдар бою жана же
аралаша жашоосунун натыйжасында Алтайлык жана Те-
ниртоолук кыргыздардын тилинен өзгөчөлөнгөн башкача
нукта өнүгүүгө дуушар болгону байкалып турат. Лобнор
тилинин фонетикасына, морфологиясына, лексикасына ти-
ешелүү мындай маалыматтарды Ү. Асаналиевдин «Лобнор
тилинин грамматикалык кыскача очерки», С. Е. Маловдун
«Лобнорский язык» деген китептеринен, ошондой эле Э. Р.
Тенишевдин эмгектеринен табасыз.

Азыр колдонгону – уйгурлардыкындай араб жазуусу.
Ошондой эле кытай жазуусун да билишет.

3. Монголдон кийинки мезгил (XVI-XIX кк.)

Тениртоолук кыргыздардын тили

Монголдордун кысымынан кийин, Аксак Темир 1389-ж.
Тенир-Тоону басып алган (Хронология, 223). 15-16-к. (1466-
1504-ж.)... башында Тенир-Тоодо кыргыз эли калыптанат
(Хронология, 223). Анвар Байтурдун жазганы боюнча Те-
мирлан 1367-жылы Могулстанды басып алган (Анвар Бай-
тур, 137). Бирок XVI-XIX кылымдар кыргыз, казактардын
жашоо-турмушуна, тилине таасир тийгизген ири тары-
хий окуялар, өзгөрүүлөр менен коштолду: анын биринчи-
си – XVI кылымдагы жунгарлардын казак менен кыргыз-
дарга жасаган үстөкө-босток соккуларынын натыйжасын-
да, кыргыз уруулары улам түштүк-батыш тарапка «казак
кайың саап, кыргыз Кысар (Гисар), Кара тегин, Көлөпкө
(Куляб) кетет». Бу мезгилде түштүккө сүрүлгөн кыргыз
уруулары менен Анжиян, Фергана, Гисар, Куляб тарапта

мурдатан жашап келаткан кыргыз туугандары ортосунда, ошондой эле тажик-өзбек тилдеринде сүйлөгөндөр ортосунда күчтүү алака, күндөлүк карым-катышы, маданий-экономикалык байланышы күчөйт. Натыйжада, алардын баарына: ошол жактагы жергиликтүү кыргыз уруулары менен түндүктөн барган кыргыз урууларынын өкүлдөрүнө араб-фарсы сөздөрү текши тарала баштайт. Азыр жалпы кыргыздык мүнөзгө ээ болуп турган иран-араб сөздөрүнүн көбү да ошо мезгилде кабыл алынган болуу керек.

Экинчиси – орто азиялык элдердин каардуу душманы-жунгарлар XVIII кылымдын орто ченинде жеңилгенден кийин түштүккө сүрүлгөн кыргыз уруулары өз жерлеринде калган калмактарды кууп чыгып, кайрадан Ысык-Көл, Нарын, Чүй, Талас өрөөндөрүнө көчүп келишет. Ошондон тарта, биринчиден, түндүк менен түштүк кыргыз урууларынын арасын кайрадан, географиялык ири тоскоолдуктар (адам өтө алгыс бийик тоо кыркалары) бөгөт болуп тосуп калса, экинчиден саясий жактан да биримдиги болбой бөлүнүп калат. Ошого байланыштуу алардын ортосундагы байланыш дээрлик үзүлүп калган. XIX кылымдын башталышына чейин түндүк кыргыздары түштүктөгү туугандарынан алыстап, казак урууларына жакын болушкан, ал гана эмес Касымхан, Жаныбек-хандар учурунда алар менен кыска мөөнөткө болсо да биригишкен. Бирок кайсактар 1480-жылдарда бийлеген Жанибек хандын учурунда өзүнчө бөлүнүп казак атала баштайт. Андан көп узабай, кыргыз-казак ортосунда кагылышуулар башталат. Караңыз ал жөнүндө «Казакстандык кыргыздардын тили» деген бөлүмдү.

Түштүк кыргыздары болсо Б. М. Юнусалиев айткандай, Фергана өрөөнүндөгү жана Памирдеги, Кашгардагы өзбек-уйгур-тажик тилдүү элдер менен маданий-экономикалык, саясий тыгыз байланыштарын мурдакысындай эле улантып жашай беришкен. Ошентип, кыргыздардын Теңиртоо мезгилинин тарыхында, т. а., XVI к. башынан тарта бир жагынан түндүк кыргыздары менен түштүк кыргыздары ортосунда, экинчи жагынан түштүк кыргыздары менен түштүк-

батыш кыргыздарынын ортосунда кыска мөөнөткө да саясий жана экономикалык биримдик болгон эмес. XVII кылымдын баш ченинен тарта Памир-Алай тоолорундагы ичкилик кыргыздарынын башка кыргыздар менен маданий, экономикалык жана саясий байланышы дээрлик үзүлөт. Мындай абал Афганистандын түндүгүндө, Кашгардын Хотон, Турфан жана Жаркентте жашаган кыргыздарга да тиешелүү болгон. Азыркы түштүк диалектилерде өтө активдүү колдонулган, бирок түндүк диалектиде учурабаган иран-араб лексикасы бүт дээрлик жаңы кыргыз тилинин экинчи мезгилинде уйгур, өзбек жана тажик тилдеринен түштүк кыргыз диалектилерине кирген. XIX кылымдын экинчи жарымынан кийин кыргыз урууларынын Россияга кошулуусуна жана орустардын Орто Азияга көчүп келүүсүнө байланыштуу негизинен, түндүк говорлорго орус сөздөрү кире баштаган. Ошентип, революцияга чейинки (1917-ж. чейин. Ж. Ж.) мезгилде түштүк диалектилер менен түндүк диалектилер ортосунда лексикалык жана грамматикалык айырмалар улам күчөй берген (Юнусалиев, ТЭ: КД, 68-69). Болжол менен XVI кылымдан башталган жаңы кыргыз тилинин тарыхы негизинен Теңиртоолук доорду өзүнүн ичине алып, өнүгүш өзгөчөлүктөрүнө жараша үч мезгилге бөлүнөт:

а) моголистандык-жунгарлык мезгил (XVI-XVIII кылымдар) («К истории фонетических особенностей киргизских диалектов» деген макаласында XVIII к. жарымына чейин, 50);

б) XVIII кылымдан революцияга чейинки мезгил (Аталг. макаласында XVIII к. экинчи жарымынан Кокондук-Россиялык мезгил, 50);

в) советтик мезгил (Юнусалиев, ТЭ, 67).

Теңиртоо мезгилинин моголистандык-жунгарлык жана Кокондук-Россиялык мезгилдеринде кыргыздар бир гана араб жазуусун колдонушту.

Теңиртоо аймагындагы кыргыз урууларынын тили Б. М. Юнусалиев көрсөткөн Тоолу Алтайлыктар менен жалпы элдик оозеки кыргыздык төрт тобуна турган белгилерди сактоо менен андан нары, т. а., 4-тобуна тиешелүү белгиле-

ринин күчтүү өнүгүүгө дуушар болуусу багытында өнүгө баштайт. Аны менен кошо орто кылымдын баш ченинде Аксу-Турпан тарапта, Карахан аймагында пайда болгон диалектилик белгилери дагы түштүктө, айрыкча түштүк-батыш же ичкилик диалектисинде өзбек диалектилеринин таасири астында андан нары улантылат. Жалпы элдик жана диалектилик мүнөздөгү андай белгилерди «Негизги топтон бөлүнүп Аксу-Турпан тарапта калган кыргыз урууларынын тили» деген жерде бергенбиз. Ошондуктан, ал бөлүмдө көрсөтүлгөн жалпы элдик оозеки кыргыз тилинин (диалектилик эмес) фонетикалык, морфологиялык элементтерин Теңиртоо мезгилинде пайда болгон тилдик белгилери катары түшүнүү керек. Демек, ошондон улам, бу бөлүмдө Теңиртоолук кыргыз тилинин лексикалык фактыларга гана көбүрөөк токтолобуз.

1) **М о г о л с т а н д ы к - ж у н г а р л ы к м е з г и л** (XVI-XVIII кк.). 1348-жылы Чагатай урпагы Туглук Темир Теңиртоонун түндүк жана түштүк тарабында Могулистан хандыгын курган. Жаңы эранын 1367-жылы Могулистан хандыгынын Орто Азиядагы жерлеринде зор Темирлан хандыгы курулду. Жаңы эранын 1514-жылы Могулистан хандыгы аякташып, анын ордуна уйгурлашкан Чагатай урпагы Султан Сийитхан Жеркен хандыгын тиктеди. Мына бу доорлор ичинде Теңиртоо, Талас, Ысык-Көл, Орто Азия кыргыздары айрым-айрым Могулистан, Теурия жана Жеркен хандыктарынын бийлиги астында жашаган. Жаңы эранын 14-15-кылымдарында, азыркы Алтай жана Жунгар ойпотугунда ойрот уруулары(кийинче ойроттордун бир бөлүгү болгон жунгарлар) күчөйүп, Эне-Сай, Алтай кыргыздарына оор бүлүк салып, аларга каарлуу чапкынчылык кылды (*Анвар Байтур*, 137). Мына ошондой мезгилдерде, XVI кылымдарда түндүктөгү кыргыз уруулары жунгарлар тарабынан түштүккө, алды Гисар, Кулябга дейре сүрүлдү. Түндүктөн түштүккө Гисар, Кулябга дейре сүрүлгөн кыргыз урууларынын баары бир аймакта, Фергана өрөөнүндө бир жарым кылымчалык чогуу жашап калышкандыктан, аларга фар-

сы-тажик жана араб сөздөрү жалпы элдик мүнөздө кабыл алына баштаган.

Таралышы жагынан жалпы элдик мүнөзгө ээ болгон андай араб-фарсы сөздөрүн лексика-семантикалык топторго ажыратканда төмөндөгүдөй көрүнүштөр келип чыгат:

А. Жалпы элдик мүнөзгө ээ болгон тажик(парсы) сөздөрү
Анатомиялык атоолор: *дидар, илеп, муштум, чеңгел, көкүл, бешене /диал. пешене, дене/диал. тана, манжа/диал. панжа.*

Айбандар менен куштардын, майда жан-жаныбарлардын аталыштары: *ажыдаар, жаныбар, шер, нар, кабылан, мите, короз, жөжө, кептер, бөдөнө, чил, беренде, зымырык, тоту(куш), кене, келемиш.*

Диний түшүнүктөрдүн атоолору: *бенде, бейиш, багымдат намазы, кудай, эшен, пир, дөө, жан, күнөө, дубана, бериште, пери, намаз, селде, тозок, замзам, орозо, тумар.*

Туугандык менен жакындык мамилелерди билдирген сөздөр: *небере, берсент/перзент, дос, жекжаат.*

Убакыт түшүнүктөрү: *заман, багымдат, куптан, бешим шам (мезгили), нооруз/новруз, чилде, саратан, сумбула, апта, жекшемби, дүйшөмбү, шейшемби, шаршемби, бейшемби, дароо, тез (таж. зуд).*

Жашка байланыштуу сөздөр: *кемпир, жуван.*

Багбанчылык, дыйканчылыкка байланыштуу сөздөр: *анделек, шабдаалы, алча, анар, мейиз, бакал/пакал, кодура, дан, кашек, беде, сабиз, бадыраң, шалгам, кенеп, зыгыр, мурч, калемпир, шак, шалы, гүрүч, жүгөрү, алмурут.*

Металл, буюм, курал-жарак аталыштары: *болот, мис, дилде, сымап, шише, канжар, замбирек, тапанча, мылтык.*

Жапайы өсүмдүктөр, дарактар менен алардын бөлүктөрүнүн аталыштары: *дарак, мөмө, долоно, бүр/барик, гүл, тут, чынар, мисте/писте.*

Курулуш, турак-жайга байланыштуу сөздөр: *там, терезе, дарбаза, дализ, шып, устун, зындан, гүмбөз, капас, мык, такта, кыш, сарай, кербен сарай, майдан, чарбак, жай, кырман/хирман.*

Үй буюмдарынын аталыштары: кесе, пияла, чырак, шам-чырак, чыракдан, дасторкон, парда, тандыр, гилем, илеген, устара, араа, мала, кумган, чылапчын, тагара/дагара, тасмал, челек, кепкир, калбыр /диал. галвыр, дүрбү, замбил, кулп/кулпу, күкүрт, чынжыр.

Өнөр-кесипке, илимге, окууга байланыштуу сөздөр: уста, устат, зергер, шакирт, акын, дастан, даанышман, кагаз, дептер.

Соода-сатыкка байланыштуу сөздөр: соода, соодагер, тараза, баа, нарк, дүкөн, насыя, даремет, арзан, пул/бул, базар, кардар.

Социалдык-тарыхый, традициялык мүнөздөгү атоолор: таажы, бадыша /падыша, такты, шаар, мейман, меймандос.

Табигый кубулуштары менен табийгат объектилеринин аталыштары: керимсел (шамал), аптап, дем/дам, добул, дарыя.

Медициналык түшүнүктөрдүн атоолору: ылаң, шал, заар, мумуя, кучала, бейтап, дарт, дары.

Оокат-ашка байланыштуу сөздөр: нан, ширин, набат, шекер, кант, халва, паллоо, кебен, шор, шире, шарап, заар.

Музыка жана ага байланыштуу аталыштар: керней, сурнай.

Кийим-кеченин жана маталардын аталыштары: кемер, допу/топу, атлес шайы, бекасам, кымкап, тукаба, чапан, батек, байпак, кепич, шейшеб.

Абстракттуу маанидеги сөздөр: арман, куштар (болдум), күмөн /гүмөн, дарман, мээр, наз, арам, үмүт, күбө, гүлгүн (курак, жаш), дилгир, март, шат, шатман, кушубак, бушайман, кырс(мүнөз), назик, сарамжал, бечара, айран (калуу), зыян, кек, кошомат, наадан, ноокастап(калуу), чирик, чиркин, балбан/палван, кемпай, дөөперес, бекер, бечара, кириптер(болуу).

Сын атоочтордон: начар, бечара, дейди, дурус, майда, балит, чеки, капа, күмөн,

Ат атоочтордон: ар, кем, куду, эч.

Сан атоочтордон: чейрек.

Тактоочтордон: чилде, дайыма, чартарап, майда, бекене/пакана, барабар, дилгир, зирек, зор, камырабас, март, сарамжал, шат, назик, назик кыял, чала, азат, саркеч, таза, баңги, бекер, бечара, бейжай, зыян, бушайман, наадан, чирик, чиркин, иренжи, кырс, жыш, кем.

Байламталар: же, эгер, балким,

Бу мезгилде тажик тилинен алынган сөздөр сан жагынан араб тилинен өздөштүрүлгөн сөздөргө салыштырмалуу басымдуулук кылат. Анын себеби кыргыз менен өзбек жана тажик тилдеринин өкүлдөрү Фергана өрөөнүндө, Жерге-Тал, Гисар, Куляб, Жети-Кечүү, Саңзарда узак мезгилдер бою жанаша жана аралаша жашоосуна тикелей байланышкан. Аталган тажик сөздөрүнүн курамы менен кошо кыргыз тилинин сөздүк курамына бир катар мүчөлөр, префикстер кабыл алынып, алар тажик, кыргыз сөздөрүнө төмөнкүчө улаанып жасала берген:

-боз/-поз: ышкыбоз, маскарапоз, ашпоз, катынпоз;

-бачча: байбача;

-даш: мекендеш, жердеш, айылдаш;

-зар: гүлзар, өрүкзар;

-кеч: мээнеткеч, зыянкеч, арабакеч;

-кор: күнөөкөр, мардикер, бозокор, дүнүйөкор;

-кана: кептерхана, чайкана.

Фарс-тажикче сөздөрдүн курамы менен кыргыз тилине бе-/бей-:бейбак, бейжай, нав-: начар, новруз/нооруз, хуш-: кушубак деген префикстер кошо келди.

Б. Жалпы элдик мүнөздөгү араб сөздөрү

Араб сөздөрүнүн кыргыз тилинде болушу өткөн заманда Орто Азия аймагын арабдардын басып алынышына байланыштуу. Тарыхый кабарларга караганда, арабдардын Орто Азияга кысымынын алгачкы доору VII кылымдын ортолооруна туура келет. VIII кылымда арабдар Орто Азияны бүтүндөй өзүнө караткан. Мунун натыйжасында араб тилинин таасири уламдан улам күчөй берип, акыры расмий адабий тилге, дин менен шарияттын, илим-билим менен маданият-

тын, таалим-тарбиянын тилине айланат. Ошо менен кошо арабдын көптөгөн сөздөрү араб тили менен жакын байланышта болгон фарс-тажик жана өзбек тили аркылуу, ошондой эле китеп, медресе менен дин кызматкерлери аркылуу кыргыз тилинин тыбыштык закондоруна жараша өзгөртүлүп кабыл алынды. Алар төмөнкүдөй лексика-семантикалык топторго таралган*.

Диний түшүнүктөрдүн атоолору: *дин, азан, намаз, азрейил, жебреил, олуя, алда/аллах, акырет, тооба/тобо, парз, кайыр, кыямат, мечит, шарият, казы, ажы, сопу, молдо, имам, адал/алал, дуба, арбак, кыбыла, куран, аят, сүрө, жаназа, жаннат, зикир, зиярат, иман, ислам, бысмылда/бисмилла, талак, тагдыр, үмөт/үммөт, момун, бата, себеп, сүннөт, Кааба, каапыр, макүрөө, машайык, сабыр, себеп, садага /садака, селде, тооп /тавоп, такыба, жин, шайтан, шүгүр, ажал, кепин, мазар, маркум, бата, кабыр/көр, курман, жаназа.*

Коомдук-саясий түзүлүшкө, укукка байланыштуу сөздөр: *саясат, өкүмөт, мамлекет, дөөлөт, букара, жаза, өкүм, укук, кызмат, амир, султан, базир /увазир, казы, өкүл, азирет/ хазирет, арыз.*

Илимге байланыштуу сөздөр: *илим, баян, мазмун, мээнет, нокот, аалим, табият, мударис, жадыбал.*

Адабият менен санатка, китеп иштерине тиешелүү сөздөр: *адабият, казал /газал, макал, лакап, санат, маданият, шежире/санжыра, нуска, кабар, барак, китеп.*

Мектеп-агартуу, таалим-тарбияга байланыштуу сөздөр: *мектеп, таалим, тарбия, насаат/насикат, тартип, арип, алиппе, кат, сабат, ката, дептер, маалим/мугалим, медресе, мударис, адеп, собол, жооп, сабак, талап, калем, ымтыкан /имтихан, дарс, сабат.*

Кесип-кунарга байланыштуу сөздөр: *кесип, уста, аспап, кассап/касапчы, желдет.*

(*Аталган лексика-семантикалык топтордогу «арабдан кирди» деген сөздөрдү фарс-тажик сөздөрдүн курамынан да табууга болот. Анткени алар фарсы-тажик тилдери аркылуу да кыргыз тилине өткөн).

Турак-жай, орунга байланыштуу сөздөр: *дализ, имарат, сарай, мекен, кыбыла/кыбла тарап.*

Астрономиялык, календардык түшүнүктөрдү атоочу сөздөр: *аалам, дүйнө, кыянат, кыямат-кайым, топон(суу), аба, нур, табият, Зуура, саратан, сунбула/сумбула, рамазан, убакыт/диал. захты, заман/саман, замана, дайыма, доор, доорон.*

Адамга байланыштуу атоолор: *адам, инсан, үлпөт, шерик, калайык, калк.*

Үй-бүлө түшүнүктөрүн туюндурган сөздөр: *аял, зайып.*

Медициналык түшүнүктөр: *даба(а), шыпаа, кесел, таап/табып, айыз, жара, жаракат.*

Айбанат, куштардын аталыштары: *беренде булбул, дулдул, маймыл, макулук /маклук, айван.*

Өсүмдүк, дарактардын аталыштары: *кына, райкан, осмо.*

Азык-оокат, ичимдиктер аталыштары: *камыр, даам/таам, шарап, халва, кант, набат, шекер, оокат.*

Кийим-кечек, кооздоолор аталыштары: *маасы, седеп, такыя, маржан, каухар.*

Буюм-терим аталыштары: *кулп, калып, сандык, саат, теспе, атыр, капас, кадак, канжар, самын, шам(свеча), араба.*

Салт-санаа сөздөрү: *салам, саломалейкум, ваалейкумсаллам, аллейкум ассалам, баракелде, маараке, зияпат, зиярат, маарек, нике, талак, адат, рахмат, таберик/табарик, таксыр.*

Абстракт маанидеги сөздөр: *абайла, адил, адилет, адеп, ажайып, азамат, азап, аяр, айып, акмак, акыйкат, акыл, алака, алаамат, арам, асыл, балее, далил, заар, залим, зил, кабар, кадыр, кайрат, каниет/канимет, касам, кесепет, кызмат, кыял, кытмыр, кумар, маарек, маданий, мазмун, макул, маалым/маалум, махабат, муңайым, мурат, назар, пикир, садага/садака, салават, сап, таберик, тагдыр, текебер, шарт, ыктыяр, ылайык, ырахат.*

Психикалык абалды туюндуруучу сөздөр: *рахат, араз (дашуу), машакат, кабатыр, капа, кыжалат, куса, каар, жаал(ы келүү), кайрат.*

Өз ара мамилени туюндуруучу сөздөр: *ызат/диал. иззат, ынак, ынсап/нысап, ынтымак, ыклас, медет, ырайым,*

ыраазы, таазим, кайыр, этият, кымбат, урмат, маскара, зулум, кошомат, кыянат, ысырап, ишарат, жабыр, жапа, мерте, кысым.

Тактоочтор: аввал/абалы, дайым/дайыма, акыры, зарыл/диал. зарур, сайын. Байламталар: балким, бирок /диал. лекин, амма, ва.

Модалдык сөздөр: албетте/диал. албатта, мисалы/маселен, ыктымал /диал. эхтимол.

2) Кокондук-россиялык мезгил (XVIII – XIX кк.)

Бу мезгилде кыргыз урууларынын тарыхый-географиялык жана саясий абалы аябагандай кескин өзгөрдү. Түштүккө сүрүлгөн кыргыз уруулары калмактар талкалангандан кийин кайрадан өздөрүнүн мурунку мекенине, Талас, Чүй, Көл, Нарын жерлерине көчүп келишип, жер-жерлерге жайгашышат. Анын натыйжасында, түндүктөгү кыргыз уруулары менен түштүктөгү уруулардын ортосундагы байланышы мурункудай күчтүү жана тынымсыз болбой, солгундай түшөт. Ага ортодогу ири географиялык тоскоолдуктун, адам өтө алгыс Фергана тоо кыркаларынын бөгөт болушу, ошондой эле бир жагынан түштүктөгү кыргыз урууларынын баштагыдай эле тажик жана өзбек элдери менен тынымсыз байланышты уланта бергендиги, экинчи жагынан түндүккө кеткен кыргыз урууларында андай байланыштардын дээрлик үзүлгөндүгү себепчи болду. Түндүктөгү кыргыз урууларынын тажик-өзбек элдери менен байланышы үзүлүп, алардын ордуна казак, татар жана орус тилдеринин өкүлдөрү менен байланышы күчөй баштайт. Натыйжада, тажик-өзбек тилдеринен түштүк кыргыздарына өздөштүрүлүп жаткан сөздөрдүн эпкинни түндүктөгү кыргыз урууларына жетпей калат. Бирок, ага карабастан, соодага, дыйканчылыкка, ислам динине ж. б. байланыштуу кабыл алуулар болуп турган жана андай кабыл алуулар эки түрлүү жол менен ишке ашырылган. Анын биринчиси – жанаша же аралаша жайгашкан тажик, өзбек элдеринин өкүлдөрү акылуу оозеки түрүндө, экинчиси – китептер, медреселер жана

айрым жазгыч акындардын, молдолордун кол жазмалары аркылуу кыргыз элине таралган. Оозеки түрүндө алынгандары кыргыз тилинин фонетикалык закондоруна, атап айтканда: үндүүлөрдүн үндөшүү законуна жана субституцияга: $x > k$ кошомат; $d > t$ даремет, тозок, азат; $p > b$ полот/болот, болот; $f > p/b$ пайда/байда, афтоб аптап; $b > v$ кисабур кисавур; үнсүз тыбыштарды түшүрүү (дос(т), дарах(т), ба(х)ор, гүно(х), мэ(х)рибон, бар(г)); протезалоого: ылай, анар, ыраазы; үнсүздөрдү диссимиляциялоого: келде, селде майман-найман сыяктуу ж. б. закондорго баш ийдирилсе, жазма түрүндөгүсү түп нускадагыдай же ага жакындатылган формаларда жазылган. Маселен, Бугу уруусунун белек уругунан чыккан Шералы бийдин уулдарынын 1827-жылы 2-апрелде Батыш Сибирдин генерал-губернатору П. М. Капцевичке жазган катында чагатай жазма тилине жакындатылган афазлли, магриб, хазрат, карван, бадшах, мухарум (документ №10); Бугу уруусунун Желден уругунун бийи Жапалак Кутлу уулунун 1827-жылы 5-апрелде жазган катында афазлли, магриб, хазрат, аввал, барча, мархамат, бадшах, хузуру, хем, хат, раз(и), жехат (документ №11) формаларда жолугат; Молдо Нияздын кол жазмаларында («Санат дигараст») араб-иран сөздөрү Орто Азиядагы түрк тилдерине мүнөздүү болгон чагатай тилиндеги, ошону менен бирге ичкилик диалектисинин элементтерин сактаган формаларда колдонулган. Бирок Молдо Кылычтын «Кысса-и зилзала» (1911) накта кыргыз тилинде, Сыдыков Осмонаалынын «Мухтасар тарых-и кыргыз шадмани» (1911, 1913, 1914) эмгеги эски татар адабий тили менен кыргыз, чагатай тилинин аралашмасында жазылган; Атаке-батырдын (1785) каттарынын, Акылбек Олжобай бий менен Мамбет Үмөтовдун (1825) жана Байтик Коноевдин (XIX к. ортосу) тили чагатай тилинин белгилери менен кыргыздык белгилердин айкашы түрүндө түзүлгөн. Э. Арабаев менен Х Сарсекеевдин «Алиппе йаки төтө окуу» (1911) ж. б. китептерде мындай сөздөрдүн жазылышы да ар башка. Азыркы учурда диалектилик мүнөзгө ээ болгон түштүктөгү

фарсы-тажик, араб сөздөрүнүн басымдуу бөлүгү да мына ошол кыргыз уруулары бөлүнгөн мезгилде өздөштүрүлүшү мүмкүн. Аларга төмөнкүдөй лексика-семантикалык топтогу сөздөр кошулат.

А. Тажик тилинен кабыл алынган диалектилик сөздөр

Анатомиялык атоолор: *леп/лөп* «эрин», *келде/кәллө* «баш», *панжа* «манжа», ичк. *пәник* «чачы», *бәдән* «дене, тула бой», ичк. *дүмбө* «куйрук», *дидәр* «жүз, бет»;

Медициналык түшүнүктөрдөн: *көл* «таз», *кәр* «дүлөй», *керең/көрөң* «дүлөй», *гүң* «дудук, дүлөй, керең», *көр* «сокур», ичк. *ува* «келте, кара тумоо», *гуру* «чыйкан»;

Айбанаттар аталыштары: *тана* «торпок», *чары* «үч жашар кочкор», *шаш* «беш жашар кочкор», *гала* «топ, үйүр», *паранда* «куштар, канаттуулар», *пада* «бодо мал, уй», *паша* «чиркей»;

Диний түшүнүктөрдүн атоолору: *банда* «пенде», *худо* «кудай», *периште*;

Туугандык жана жакындык мамилелерди билдирген сөздөр: *бачча/пачча* «жезде», *амаки* «кыйыр, алыс тууган», *тага* «таеке», *падар*, *ашна*, *дугана*;

Жашка байланыштуу сөздөр: *мойсопунт*, *мама*;

Убакыт түшүнүктөрү: *бахар* «жаз», *пайт* «учур»;

Табигый кубулуштары, табийгат объектилеринин аталыштары: *шапата* «салкын», *яхоб* «кышкы сугат», *бостон* «бак»;

Металл, буюм, курал-жарак аталыштары: *тилле* «дилде, алтын»;

Курулушка байланыштуу сөздөр: *айван* «бастырма, коридор, веранда», *пешайван* «оозгу бөлмө, веранда», *пойтеше* «туруп алып жыгач чабууга ылайыкталып жасалган сабы узун чоң чот», *андава* «там шыбоого ылайыкталган аспап», *нарвон* «табыт», *гүвалак* «сүйрү ылай кыш», *сынч*, *сутун* «устун», *пакса/пахса* «ылай менен катмар-катмар кылып урулган дубал», *дарча/дарыча* «терезе», *меерап* «жүк жыюу үчүн дубалдын ички бооруна жасалган оюк»;

Үй буюмдарынын аталыштары: *жувалдыз/жувалдыз* «темене», *амбир* «кычкач», *кесе/кәсә* «кесе», *абдесте* «кум-

ган», *аптава* «чайнек, кумган», *жул гилем* «түктүү килем», *жакандоз/жәкәндос* «жер төшөк», *паяндоз* «жол килем, дорожка», *пөстөк* «көлдөлөң», *ыранда/иренде* «сүргү», *искана* «отвертка, стамеска», *пакыр* «чака», *галвыр*, *пәрәк* «калбыр», *чавли/чәвли* «депкир», *жам* «дагыра», *гөзө* «саптуу кичине карапа идиш», *лаган* «поднос», *ләкчәгәр* «кычкач», *гүгүрт* «ширеңке», *зәнжир* «чынжыр», *наштар* «кайчысы бар кичине маки», *сузан* «узун ийне», *чарабзал* «сакал-мурут алганга ылайыкталган кичине маки»;

Кийим-кечек жана маталардын аталыштары: *нимча* «чермий», *кәлтәчә* «телогрейка», *кәмзур* «жеңи жок, пахта сапынбаган кыска кийим», *лаазым* «шым, дамбал», *пәтәк* «батек», *пайпак* «байпак», *пайтава/пайтама* «чулгоо», ичк. *пайабзал* «бут кийим», *постун* «тон (жүндүү териден жасалган)», *кавуш/кәвиш* «кепич»;

Оокат-ашка байланыштуу сөздөр: *гәш* «эт», *кәлдә пайча/кәллө пәйчә* «баш-шыйрак», *әсип* «быжы», *нәмәкәп* «чык», *әсәл* «бал», *загара(нан)* «жүгөрү нан», *шакарап* «помидорду майда туурап, ага пияз ж. б. кошуп жасалган салат», *ширин гүрүч* «таттуу, даамдуу күрүч», *мазза* «абдан таттуу, даамдуу», *пийаван* «эт же картошканы пияз аралаштыра майга кууруп туруп суу куюп бышырып, нан туурап жей турган тамак»;

Багбанчылык, дыйканчылыкка байланыштуу сөздөр: *албаалы* «алча, вишня», *ашпурт/нашпурт,нашвати* «алмурттун бир түрү», *нәк* «алмурттун бир түрү», *гилас* «алча, черешня», *кокон гилас* «кыйыштырылган мөмөсү чоң алча», *бехи* «айва», *гайнолу* «кара өрүк», *новда* «бутак», *пәйвәнт* «кыйыштыруу», *кәди* «ашкабак», *дүвара* «дүрөгөй, эки анжы», *көрөм* «капуста», *шавоп* «түнкү сугат», *козо/гозо* «өсүп чыккан пахта», *косек* «пахтанын кабыгы», *гөзопайа* «пахтасы терилип алынган пахтанын сабагы», *мәжә* «жүгөрү», *пилла* «жибек курту», *пост/посту* «кабык», *баргек* «сөөгү менен данеги жок кургатылган өрүк»;

Дарактардын, өсүмдүктөрдүн аталыштары: *сада* «көлөкөлүү кара жыгач», *катыраң* «ыргайга окшош, бака те-

рек өндөнүп чыккан дарак», *зараң* «дуб», *бөрк* «жалбырак», *наргие* «буудайык (өсүмдүк);

Соода-сатыкка байланыштуу сөздөр: *насыякор*, *пул* «акча», *пәллә* «таразанын табактары»;

Социалдык-тарыхый мүнөздөгү атоолор: *паңсат*, *диван-беги*, *лашкер* «аскер, армия», *сарбаз* «солдат», *рахбар* «жетекчилер», *райис/ирәйис* «башкарма», *фарман* «указ», *бай-такт* «борбор», *мезбон*;

Музыкалык аспаптардын аталыштары: *дутар*, *рубоб*, *септор*, *соз*, *най*, *чанг*;

Абстракттуу маанидеги сөздөр: *афсана* «жаны, көөнү, көңүлү», *гаш(т)* «ачууусу, жини», *гум(болуш)*, *парвариш*;

Сын атооч сөздөр: *гүлраң*, *сенгир/зангари*, *нимраң*, *гөрөң* «аңкоо, дөдөй, энөө»;

Ат атооч сөздөр: *аммасы* «баары/баарысы»;

Тактоочтор: *асан* «жеңил, оңой», *аста-секин* «акырын жай, абайлап», *пукта/букта* «тыкан, бышык», *алипта*, *куник* «ырайы суук», *пас* «төмөн, начар», *саз* «абдан сонун», *дагал*, *намарт* «зыкым», *найүмүт* «үмүтсүз», *кәттә* «чоң», *новча* «бойлуу, узун», *баланд* «чоң, бийик», *эгиз* «бийик», *ным* «такыр, эч», *нымжан* «жарымжан, жансыз», *сероб* «суулуу», *сергәш* «эттүү, семиз», *кириптәр* «дуушар болуу, туш болуу», *дарбадар* «жетим, караниет», *забун* «айыпкер»;

Байламталар: *йеки/жаки* «же», *амма* «бирок», *лекин* «бирок», *ки*, *чунки*.

Бу мезгилде тажик жана араб тилинен алынган сөздөрдө тажик сөздөрү сан жагынан басымдуураак келет. Анын себеби кыргыз өкүлдөрү Фергана өрөөнүндө, Жерге-Тал, Гисар, Куляб, Жети-Кечүү, Санзар аймактарында узак кылымдар бою өзбек жана тажик тилдеринин өкүлдөрү менен жанаша жана аралаша жашоосуна тикелей байланышта болушканында.

Аталган тажик сөздөрүнүн курамы менен кошо кыргыз диалектилеринин сөздүк курамына: л-(*лашкер*, *лаган*), р-(*рахбар*, *рубоб*), п-(*пас*, *пул*, *пукта*, *пайпак*, *парвариш*, *пайтава*, *паяндоз*, *перзент*, *пада*, *падар*, *парранда*, *пешене*,

панжа, *паңсат*, *пакана*), г-(*гувалак*, *гилем*, *гүгүрт*, *г?ш*, *гүл*, *гумгаш*), з-(*забун*, *саз*, *сарбаз*, *зангари*, *кәмзур*, *загара*, *жуваз*, *зәнжир*, *перзент*), н-(*най*, *нымча*, *нәк*, *нәшвәти*, *ным*, *нымжан*, *нарван*, *намарт*, *наштар*, *новча*, *новпаз*), ф(*фарман*, *афсана*), х(*худо*, *пахса*, *бахар*, *бехи*, *яхоб*) тыбыштуу сөздөр; -мм-(*амма*), -лл-(*пилла*, *тилле*), -чч-(*бачча*) түрүндөгү геминаттар жана бир катар мүчөлөр менен префикстер кабыл алынып, алар төмөнкүдөй сөздөргө улана берген: -боз/-поз: *ышкыбоз*, *маскарапоз*, *ашпоз*, *катынпоз*; *бачча*: *байбача*, *амакибача*; -даш: *мекендеш*, *жердеш*, *айылдаш*; -зар: *гүлзар*, *?рүкзар*, *лолазор*; -кеч: *мээнеткеч*, *зыянкеч*; -кор: *бозокор*, *дүнүй?кор*, *күнөөкөр*, *мардикер*, *пахтакор*; -кана: *кептерхана*, *чайкана*; -пуруш: *наспуруш*, *киспуруш*.

Б. Араб тилинен кабыл алынган диалектилик сөздөр

Араб сөздөрүнүн кыргыз тилинде болушу өткөн замандарда Орто Азия аймагына арабдардын басып киргендигине байланыштуу каралып жүрөт. Орто Азияга арабдардын кысымынын алгачкы доору VII кылымдын ортолорунда туура келет. VIII кылымда арабдар Орто Азиянын басымдуу бөлүгүн өзүнө караткан. Мунун натыйжасында араб тилинин таасири уламдан улам күчөй берип, акыры ал расмий адабий тилге, дин менен шарияттын, илим-билим менен маданияттын, таалим-тарбиянын тилине айланат. Ошол менен кошо араб сөздөрү кыргыз тилинин тыбыштык закондоруна ылайыкталып (фарс-тажик жана өзбек тилдеринин өкүлдөрү, ошондой эле китептер, медресе менен диний кызматкерлери, татар молдолору аркылуу) кабыл алынды. Аларды төмөнкүдөй лексика-семантикалык топтордон байкоого болот.

Диний түшүнүктөрдүн атоолору: *саловат*, *хадис*, *ибадат*, *иншалла*, *муслим*, *сажда*; *бафот*, *тазия*;

Коомдук-саясий түзүлүшкө, укукка байланыштуу сөздөр: *миллат*, *идора*, *райис*, *амир*, *мажлис*, *рахбар*, *хазирет*, *уррият*, *ээлон*;

Илимге байланыштуу сөздөр: *асар*, *лугат*, *нукта*, *мүдarris*, *тахлил*;

Адабият менен санаткатиешелүү сөздөр: *кисса, касида, илхам, хапиз*;

Мектеп-агартуу, тарбия жана таалимге байланыштуу сөздөр: *ымтыкан/имтихан, дарс*;

Турак-жайга, орунга, мекенге байланыштуу сөздөр: *айван, ватан, хаммам, дализ, имарат, мээрап, хыжра, магрип*;

Астрономиялык, календардык түшүнүктөрдүн аталыштары: *зилзала, мухит, аср, мухаррам, ражаб*;

Адамга, жамаатка, дене мүчөлөрүнө байланыштуу атоолор: *инсан, миллат, амма, кабила, бадан*;

Туугандык жана жакындык түшүнүктөрүн туюндурган сөздөр: *хола, авлод, амаки* «алыс тууган, таеке, эмөк «жээн»;

Айбанат, куштардын аталыштары: *парранда*;

Өсүмдүк, дарактардын аталыштары: *зайтун, рано*;

Азык-оокат аталыштары: *эсөл, мастава, мураббо, мусаллас, кыйам*;

Кийим-кечек аталыштары: *ылазым*;

Салт-санаа сөздөрү: *мубарак, мархамат*;

Өзгөчөлүк, белги, абал, мамиле, сапат туюндуруучу сөздөр: *текебер* /диал. *такаббур, ботил, галаты* «абдан сонун, кызык», *жасус, мажнун, ташпиш, газаб, битине, мухтасар, хисса, жами*;

Абстракт түшүнүктөрдү атоочу сөздөр: *илхом/илхам, ымканийат/имконият*;

Байламталар: *лекин, амма, ва*;

Модалдык сөздөр: *пакат, тамам* «бүттү».

Араб-иран лексикасынын курамы менен кошо кыргыз диалектилерине төмөнкүдөй тыбыштар, тыбыштык айкалыштары бар сөздөр келип кирди: л-(*лекин, лугат, лазым*), р-(*рано, райис, рахбар, ражаб, руханий*), -б(*ражаб*), в-/в-(*ва, ватан, вадий, вазир, айвон, авлод*), -ф(*атраф*), ж-/ж-(*хазирет, хадис, хапиз, хыжра, илхам, мухтасар, мархамат, мухаррам, рахбар, тахлил*), -мм-(*амма, хаммам*), -рр-(*парранда, мухаррам*), -лл(*бисмилло, иншалла, миллат, мусаллас, баракалла*), -бб-(*такаббур, мураббо*), -сс-(*кисса*). Алардын курамы менен кошо үндүүлөрдүн үндөшүүсүнө байланышта

каралчу төмөнкүдөй фактылары *илхом, райис, руханий, илхам, хапиз, хадис, тахлил, хисса, амаки, хола, жами, бино* ж.б. орун алды.

В. Орус тилинен кабыл алынган сөздөр

Байыркы орус тайпалары христиан динин кабыл алганга чейин эле, чектеш жашаган түрк уруулары менен аралашып, мал багып, жер айдап, бири-бири менен соода кылып турушканын, аларга түрк тилдеринин таасири тийгендигин жана ага байланыштуу орустарга көптөгөн түрк сөздөрдүн өткөндүгүн (караң. ал ж-дө: *Дыйканов, 1980, 51-55*) эске албаганда, кыргыз тилинин жаңы доорунун Кокондук-Россиялык мезгилинде түштүктөгү кыргыздардан айырмаланып, түндүктөгү кыргыздар бу мезгилде падышалык Россия менен саясий жана чарбалык байланыштарды түзүү аракеттерин жүргүзө башташкан. Бугу жана сарбагыш урууларынын өкүлдөрүнүн падышалык Россиянын карамагына алуусу жөнүндөгү жазган кайрылуу каттары дагын мына ушу мезгилге туура келет. Падышалык Россиянын карамагына өткөндөн кийин Көл, Чүй, Талас аймактарына орус, украин сыяктуу славян элдеринин жана немистердин алгачкы оторчулары көчүп келишип, дыйканылык зоналарына отурукташып калышат. Натыйжада, алардан аталган аймактардагы кыргыз урууларына айыл чарбасына, соода-сатыкка жана административдик-саясий иштерге байланышкан алгачкы орус сөздөрү оозеки түрүндө кабыл алына баштайт. Оозеки түрүндө өтүп жаткан андай сөздөрдүн басымдуу бөлүгү кыргыз тилинин үндөштүк законуна, субституцияга, протеза, эпентеза, апокопа, эпитеза сыяктуу закондоруна ылайык фонетикалык өзгөрүүлөргө учуратылып төмөнкүдөй тыбыштык турпатта кабыл алынат: *каамыт (> хомут), соко (> соха), дого (> дуга), можу (> вожжи), бочке (> бочка), тоорук (> торг), сөлкөбай (> целковый), тырайкё (> трико), бөлкө (> булка), бут (> пуд), сот (> суд), бечет (> печать), бороз (> простой), керебет (> кровать), ширеңке (> серники), курушкё (> кружка), ыстакан (> стакан), болуш (> волостной)*,

жармаңке(>ярмарка), бөтөлкө(>бутылка), самоор (>самовар), үйөз(>уезд), кубернийа(>губерния), кубернатор (>губернатор), үстөл(>стол), зоот(>завод), чот (>счет), көпөс (>купец), түрмө(>тюрьма), биристан(>пристав), салдат(>солдат), чайнек(>чайник), меш(>печь), кересин(>керосин), саржан (>сажень), пийбо(>пиво), чыт(>ситец), көлөш(>галлоши), чиркөө(>церковь), орус(>рус), мужук(>мужик).

Учурунда түштүктөгү кыргыз урууларына жетпей калган мындай сөздөрдүн көбү азыркы кыргыз тилинин сөздүк курамына сиңип, биротоло өздөштүрүлүп, жалпы элдик оозеки тилдик элементтерине айланды дешке болот.

Булар менен кошо, 1911, 1913-жылдары Уфа, Казань шаарларынан чыккан кыргызча китептерде жана ага чейинки «Түркстан валиаты»(1879-1883), «Дала валиаты»(1882-1902) деген гезиттер аркылуу түрк элдерине, анын ичине кыргыз элине да төмөнкүдөй орус сөздөрү тарала баштаган: апрел, ашепке, обулус, ойос, учаске, учаскобой, үшкөл, болуш, бекет, бардеңке, борум, вершок, галош, газет, грамофон, господин, география, губернатор, гимназия, доктор, журнал, жандрал, машинне, заут, закүн, кровать, метод, мүшөк, партия, пристап, прапорщик, раскот, самоор, ыстарчын, сот, солдат, чен«чин», аптека, арендатор, баян, пылан, почто, телекрап, доска ж. б. (Караң. Дыйканов, 55). Кыргыздар жөнөткөн каттарда да орус сөздөрү учурайт. Маселен, 1824-1825, 1827-жж. бугу уруусунун атынан орустарга жөнөтүлгөн каттарда йанарал-губернатор, медал, имбератор, абрел өндүү кыргыздын оозеки кебине ылайыкташкан орус сөздөрүн жолуктурууга болот. Булардын арасында кыргыз тилине мурда мүнөздүү болбогон в(вершок), ф(грамофон, география), ж(журнал, жандарал), ь(кровать), щ(прапорщик), я(география, гимназия, партия), -д(метод) тыбыштуу жана кр-(кровать) өндүү тыбыштык айкалышта башталган сөздөр, муундун жаңы ССV (кро-)тиби жана шок, -фон, -ия, -щик, -тор сыяктуу мүчөлүү тилдик бирдиктери пайда болду. Алар өз кезегинде кыргыз тилине жогоркудай типтеги орус сөздөрүнүн жазма формаларынын

кийинки жайланышына, орун-очок алып көбөйүүсүнө өбөлгө түздү да акыры келип, ал «орус тили аркылуу кирген сөздөр орус орфографиясы боюнча жазылат» деген жаңы эрежени жаздырууга алып келди. Ошондой шарттардын жана орфографиялык алдыдагыдай жаңы эрежени кабыл алуунун негизинде кыргыз тилиндеги төл сөздөрүнө көнүмүш болбогон дисгармониялык жаңы сөздөрдүн уламдан-улам көбөйтү багытына жол ачылды.

Теңиртоо аймагындагы кыргыз урууларынын тили Б. М. Юнусалиев көрсөткөн Тоолу Алтайлыктар менен жалпы элдик оозеки кыргыздык төрт тобуна турган белгилерди сактоо менен андан нары, т. а., 4-тобуна тиешелүү белгилеринин күчтүү өнүгүүгө дуушар болуусу багытында өнүктү. Аны менен кошо орто кылымдын баш ченинде Аксу-Турпан тарапта, Карахан аймагында пайда болгон диалектилик белгилери дагы түштүктө, айрыкча түштүк-батыш же ичкилик диалектисинде өзбек диалектилеринин таасири астында андан нары улантылды. Жалпы элдик жана диалектилик андай белгилерди «Негизги топтон бөлүнүп Аксу-Турпан тарапта калган кыргыз урууларынын тили» деген жерде бергенбиз. Ошондуктан, ал бөлүмдө көрсөтүлгөн жалпы элдик оозеки кыргыз тилинин элементтерин Теңиртоо мезгилинде пайда болгон тилдик белгилери катары кабыл алганыңыздар оң болот.

Казакстандык кыргыздардын тили

1770-ж. Кыргызстандын түндүгүнө казак ханы Абылай кол салат (Хронология, 225). Бу мезгилде кыргыздардын азыраак бир бөлүгү негизги массадаан күч менен ажыратылып Казакстандын түндүк тарабына көчүрүлүп кеткен. Казак ССРинин Борбордук Статистикалык Башкармасынан алынган маалымат боюнча Казакстандын территориясында 1960-жылдары 7 миңден ашуун кыргыздар турушкан. Алар белгилүү бир аймакта компактуу отурукташкан эмес, бир нече областтардын территорияларына тарап кетишкен.

Казакстандагы кыргыздардын басымдуу көпчүлүгү Ак-Төбө, Түштүк-Казакстан жана Жамбыл областтарында жашашат. Алардан башка Алма-Ата, Гурьев, Караганды жана Кызыл-Ордо областтарында да кыргыздар бар (Бейшекеев, 5). Булардын Казакстанга барып калуу себептери ар түрлүү. Маселен, Чүй суусуна куюучу Кызыл-Суу жана Шамсы (Шамшы) дарыяларынын жанында болуп өткөн кыргыз менен казактын ортосундагы «Жайыл салгылашуусу» мезгилинде кыргыздардын бир бөлүгүн Аблай Көкчө-Тоого туткундап алып кеткен. Ч. Валихановдун маалыматына караганда, азыр алардын тукумдары Жаңы жана Бай кыргыз деген ат менен эки волость түзөт (Валиханов, 1961, 429). Булардан тышкары Ак-Төбө областынын Журун жана Чалкар, Эмба райондорунда да үч урук кыргыздын өкүлдөрү турушат. Ал тууралу тиешелүү маалыматтарды А. Левшиндин, Ч. Валихановдун (Левшин, 230, 239; Валиханов, 1961, 429) эмгектеринен табууга болот. Бирок булардан өзгөчөлөнгөн ойду казактын Р. Бекназаров деген окумуштуусу «Н. А. Аристовдун маалыматына таянып казактар арасындагы кыргыздар, ошонун ичиндеги арал жээктеринде турган кыргыздар «енисейлик» кыргыздардын бөлүктөрү болуп эсептелет» деп айтат (Бекназаров 208). Анын мындай ою деги эле адам ишенерлик эмес, жөн эле жоромолго таянган курукчылга окшоп калган. Казакстандык кыргыздар туурасында эң эле реалдуу маалыматтар биздин оюбузча, Н. Бейшекеевдин аталган китебинде берилген. Н. Бейшекеевдин маалыматы боюнча, жергиликтүү казактар менен аралаша отурукташкан «200 жылдан ашуун убакыт бою кыргыздардын негизги массасынан ажырап, алар менен эч кандай карым-катнаш, байланыш жүргүзө албай, илгерки убакта эки болуш болуп турушкан Ак-Төбөлүк кыргыздардын тили, салт-санаасы (Бейшекеев, 8, 9) Түштүк Казакстандык кыргыздардай болбой, биротоло казакташып кеткен.

Этнографиялык белгилери жана тилдик өзгөчөлүктөрү боюнча Казакстанда узак мезгилдерден бери жашап келат-

кан кыргыздар төмөнкүдөй эки топко бөлүнөт. Биринчи топко өздөрүнүн үрп-адаты жана тили боюнча жергиликтүү казактардан айырмалоого мүмкүн болбогон Ак-Төбөлүк кыргыздары кирет (Бейшекеев, 5). Ак-Төбө областынын Журун жана Чалкар райондорундагы кыргыздардын бир катары 1928-1929-ж. Кыргызстанга көчүп кетипкен. Ал тууралу 62 жаштагы жергиликтүү Төлөшов Бейшембай деген карыя төмөнкүдөй кабарды айтып берген: «Келген жерибиздин аты Торгой, Орумбор. Ошого оошуп парган үч кыргыздын баласы- тата кыргыз, эштек кыргыз, барак кыргыз. Үч кыргыздын баласы ойерде азыр да бар. Казак болуп кеткен. Казактан катын алган, өсүп-өнгөн. Булар бир заманда барышкан. Барак барып асылбашка кошулат. Аргы түбү солто» (Бейшекеев, 8, 9). Ошентип, Ак-Төбөлүк кыргыздар «өздөрүнүн тилиндеги жана үрп-адатындагы кыргыздык белгилерди жоготуу менен жергиликтүү казактардын тилин жана үрп-адатын толук өздөштүрүп алышкан» (Бейшекеев, 10) жана алардын Ак-Төбөгө көчүрүлүп кеткенден 200 жыл өткөндөн кийинки тилинин абалы төмөнкүдөй абалда турат.

Ф о н е т и к а б о ю н ч а

1. Аталган кыргыздардын тилинде үндүүлөрдүн эринге карай ээрчишүүсү (эрин күүсү) сакталбайт: *эйел* кырг. ад. т. аял, *мейрам*-кырг. ад. т. майрам, *көтөр*-кырг. ад. т. көтөр, *сойыл*-кырг. ад. т. союл.

2. Кыргыз адабий тилинде кеңири колдонулуучу созулма үндүүлөр аталган кыргыздардын тилинде жок. Алар колдонулуучу орундарда казак тилиндегидей же кыска үндүү, же бир нече тыбыштардын айкалыштары (дифтонгдор) келип айтылат: *тау*-кырг. ад. т. тоо, *күйеу*-кырг. ад. т. күйөө, *бийе*-кырг. ад. т. бээ, *тары*-кырг. ад. т. таруу, *су*-кырг. ад. т. суу, *сүйек*-кырг. ад. т. сөөк ж. б.

3. Кыргыз адабий тилине мүнөздүү болбогон алдыңкы ичке үндүү «э» тыбышы кеңири кезигет. Ал тыбыш казак тилинен өздөштүрүлүп, колдонулушу жагынан да казак тилинен айырмаланбайт: *өдейи*-кырг. адаб. т. атайы, *эже*-кырг. адаб.

т. эне, *тәтті*-кырг. адаб. т. таттуу, *сәлем*-кырг. адаб. т. салам ж. б.

4. Кыргыз тилиндеги «ч» тыбышы дайыма «ш» тыбышы менен, «ш» тыбышы «с» тыбышы менен алмаштырылып айтылат: *шуберек*-кырг. адаб. т. чүпөрөк, *шыт*-кырг. адаб. т. чыт, *байбише*-кырг. адаб. т. байбиче, *эсепши*-кырг. адаб. т. эсепчи, *аш*-кырг. адаб. т. ач, *сайлау*-кырг. адаб. т. шайлоо, *бас*-кырг. адаб. т. баш ж. б.

5. Кыргыз тилиндеги ж (дж) тыбышы казак тилиндегидей ж(z) болуп айтылат: *жаз*-кырг. адаб. т. жаз, *жарым*-кырг. адаб. т. жарым, *жаңжал*-кырг. адаб. т. жаңжал ж. б.

Г р а м м а т и к а б о ю н ч а

1. Илик жөндөмөсүнүн мүчөсү казак тилиндегиде -ның түрүндө колдонулат: *Калкостың койы, баланың аты* ж. б.

2. Эле деген жардамчы этиш *еді* түрүндө колдонулат; *атыш едім? Мал алар еді* ж. б.

3. *Жат, тур, отур, жүр* деген жардамчы этиштер учур чакты уюштурганда кыргыз адабий тилиндегидей жат+а+т, тур+а+т, отур+а+т, жүр+ө+т түрүндө эмес, казак тилиндегидей *жат+ыр, отур, тур, жүр* түрүндө колдонулат: *Калк-ос жардам деу жатыр. Балалар истеп жүр. Шамалы* (кичине, бир аз) *түсинип отыр* ж. б.

4. Учур-келер чактын 111 жагынын мүчөсү -ды түрүндө кезигет: *Мал сойады. Эйәлдерге да улестиреди.*

5. Сын атоочторду уюштуруучу -луу мүчөсү -лы түрүндө колдонула берет: *Кайырлы болсын. Малды, басты адам ғой* ж. б.

6. Чакчылдарды уюштуруучу -галы мүчөсү кезигет: *Елинең шықкалы ай болупты* ж. б.

Л е к с и к а б о ю н ч а

Ак-Төбөлүк кыргыздардын лексикасында кыргыз тилинде колдонулбаган толуп жаткан сөздөр бар. Алардын бардыгы дээрлик казак тилинен өздөштүрүлүп, күндөлүк турмушта

өтө активдүү колдонулат. Ал эми ал сөздөрдүн кыргыз тилиндеги эквиваленттери сөздүк составдан чыгып калууга мажбур болушкан.

Ак.Т. обл. жашаган кыргыздардын т.	Каз. т.	Кырг. т.
1	2	3

эже	эже	чоң эне
апа	апа	эже
шеше	шеше	апа
нагаш ата	нагаша ата	таята
сэби	саби	жаш бала
жаурын	жаурын	далы
иык	иык	ийин
кимешек	кимешек	кийме элечек
желең	желең	желетке
шалбар	шалбар	шым
торта	торта	чөбөгө
-	-	максым
-	-	туш кийиз
-	-	шырдак
көрпе	көрпе	жууркан
шымылдык	шымылдык	көшөгө
кебеже	кебеже	жыгач үкөк
шелек	шелек	чака
бакыраш	бакыраш	чөмүч
тостаган	тостаган	жыгач чөйчөк
тава	таба	көмөч казан(идиш)
шапашот	шапашот	керки, чулдук
кели	келі	соку
сыйыр	сыйыр	уй
кашар	кашар	кунажын
тумса	тумса	биринчи тууган мал
торай	торай	торопой
курке таук	курке таук	күрп(индюк)

көпөй	көпөй	кеч туулган козу
марка	марка	эрте туулган козу
кевен	кебен	чөмөлө
корда	корда	кашек
күрке//жаппа	күрке	алачык
моржа		мор (мештинмору)
ойкыл//ойпан	ойкыл	жылга
нажагай	нажагай	чагылган
жоңышка	жоңышка	беде
жүа	жүа	жапайы пияз, сарымсак
үлкөн	үлкөн	чоң, улуу
иги	игі	жакшы
көрши	көрші	коңшу
сөңү	сөңү	өчүү
тирикүмис	тірікүміс	сымап ж. б.

Аталгандардан башка коомдук-саясий өнүгүшкө, башкаруу иштерине, илимдин, техниканын, маданияттын жана чарбачылыктын бардык тармактарына байланыштуу жаңы түшүнүктөр казак тилиндегидей аталат: *жоспар* «план», *одак* «союз», *орталык* «борбордук», *аудан* «район», *отан* «ата мекен» ж. б. көрсөтүү менен «ак-төбөлүк кыргыздардын үрп-адатында жана тилинде аларды жергиликтүү казактардан айырмалап туруучу кыргыздык белгилер байкалбайт. Ошентип, ал жердеги кыргыздар кыргыз элине мүнөздүү болгон этнографиялык жана тилдик белгилерди жоготушуп, жергиликтүү казактар менен толук ассимилировать этилип кетишкен» (Бейшекеев, 13-16).

Алардын (маселен, Ак-Төбө областынын Журун районуна караштуу Карл Маркс атындагы колхоздун Кара-Кол участкасында туруучу Ермугаметов Курбангалый деген кыргыздын) сүйлөгөн сөзүнүн үлгүсүн Н. Бейшекеев жазып алган текст боюнча беребиз: «*Түп уруысы солта. Солтадан, бэйбишеден, Каракшы, Талкан дейтин тувады. Токалдан Тата дейтин тувады. Татанын тогыз баласы волады. Тогуздын сегизи Шүйде, биреу бизмиз. Осы арадагы турган*

кыргызтар Татаның Конус дейтин баласынын тукумы. Конустан төрт бала тувады: Калматай, Каржау, Нуржау, Каржау – Шалкарда... Энди Каракшыдан Асылбас дейтин тувады. Асылбастан Барак тувады. Барактан Ак дейтин, Кара дейтин тувады... Татанын Кесек дейтин батыр баласы болган. Кесек ногай менен төвөлөскөн. Сонун эдеми сулуы кысын апкелет. Ногайдын уруу эстек болган. Ону акелип, Барак дейтин инисине тартууга береді. Сонусун Барак айел кылып алады. Сосун ул тавады. Атын ким койамыс дегенде насили ногай естек кой, атын Естек деп койамыс деген. Содан тараган элди естек дейди» (Бейшекеев, 194).

Ал эми экинчи топко кирген Түштүк-Казакстан жана Жамбыл областтарында жашаган кыргыздар, негизинен, Талас өрөөнүндөгү кыргыздардан чачыраган бөлүмдөрү болуп саналат. Алардын азыркы турган жерлерине келиши ар түрдүү себептерге байланыштуу болгон. Алсак, Түштүк-Казакстан областындагы кыргыздар 1954-жылга чейин опол эле областтын Боштондук районуна караштуу Пскем деген жерде жашашкан. 1954-жылы ал жерде жашаган 40-50 түтүндөй кыргыз Сары-Агач районунун территориясына көчүп келишкен да, Карл Маркс атындагы пахта эгүүчү совхоздун участкаларына отурукташкан. Сары-Агач районуна көчүп келген кыргыздардын бир тобу Сайрам районуна көчүп кетишкен.

Сары-Агач жана Сайрам райондорунун аймагында жашаган кыргыздар *шекер, сабатар, тоголок баш, кыйра, самтыр, кара кытай* жана *чобок* деген майда уруктарга бөлүнүшөт. Бул уруктардын ичинен *сабатардан* башкасы *кытай* уруунун бөлүмчөлөрү. Ал эми *сабатар* уругу *кушчу* уруусуна кошулат (Бейшекеев, 17).

Жергиликтүү кээ бир кары адамдар ал кыргыздардын ата-бабалары Талас өрөөнүндөгү азыркы Киров (Кызыл-Адыр) району турган территориядан мындан үч-төрт ата мурун (болжол менен 120-150 жылдай) Чаткал тарапка көчүп келишип, Пскем тоолорунда туруп калышкандыгын кабарлашат.

Бул кыргыздардын Пскем жакка көчүп келишкенден кийин да кыргыз элинин негизги массасы менен болгон байланышы үзүлгөн эмес. Экинчи топко кирген кыргыздардын бир бөлүгү Жамбыл (Тараз) областында жашашат. Казакстандын башка территорияларына караганда Жамбыл областында кыргыздар көбүрөөк болгону менен өзүнчө район же кыштак болуп чогуу жашаган кыргыздар жокко эсе. Мурунтан бери туруктуу жашаган кыргыздарды область боюнча бир гана жерде - Жамбыл районунун Кыргызстан менен чектеш жайгашкан Октябрь колхозунун «Кара-Ой» учаскасында турушат. Алар илгертен бери ошол территорияда жашап, кийин Казакстан менен Кыргызстандын чеги бөлүштүрүлгөндө Казакстандын территориясына карап калышкан. Ал эми Жамбыл, Мерке жана Луговая райондорундагы кыргыздар кийинки эле мезгилдерде Талас өрөөнү тараптан көчүп келишкен саруу, кушчу жана жетиген урууларынын өкүлдөрү болуп саналат жана алар Кыргызстанга жакыныраак жайгашкан колхоз, совхоздорунда беш-алты, ашып кетсе, он-он беш үй бүлөдөн болуп, чачыранды турушат (Бейшекеев, 18, 19). Натыйжада, булардын тили дагын казакташып, өзгөрүүгө учураган. Маселен, Мерке районунда туруучу уруусу кушчу 45 жаштагы Токтомушов Наурузбайдын сүйлөгөн сөзүндө кыргыз-казак сөздөрү аралаш колдонула берет: «Ал сени апкеткели келген гой. Сол аргындын колуна түсүп кетет экен. Кайта түсүргөн увакта. Жаңадан өтүп келди. Энди кэйтемис? Атып түсүр. Сондо энди не кыламыс? Кол шатыр деп жата берет. Того ка чып чыгат. Кожолук малы көп олардо. Адам жаксылык ыстейми? Көп жаксы билвейм. Ана бир чал айтып отуру. Мүнөгү бала айтып туру/бийердеги сөсүүстү айтып отурум го. Анаву. Балга терезеде тур. Көрийэлэрдин айтушу. Чакпак//сереңке. Сол бала бир осындай жолдо торпок менен жарышып келатыр дейт. Кемпирине барып түскен экен. Кеген увакта чакыра кетипти. Касында канча бала бар? Байтик улукту калай кып түсүрөрүн билвейт. Кечи улук келип түсет. Үсөңгү бош. Сывырганда олар билди. Же өлү

экенин/же тири экенин билмей каган дейт. Сону көрөйүн деп устак отурган экен. Элдин ишинде сөлөмдөсип калган экен. Кыргызты чауу алды дейт. Оун бери жаман сөз. Бузов//торпок//тана/буура/түйе/бийе. Экөөсү каргып (секирип, ылдам) атка миндик (Бейшекеев, 192).

Орчундуу өзгөчөлүктөрү боюнча экинчи топтогу кыргыздардын тили (эгерде жергиликтүү казактардан өздөштүрүлгөн кээ бир майда өзгөчөлүктөрдү эсепке албаганда) Талас, Чаткал өрөөндөрүндө жашаган кыргыздардын тили менен жалпылыкты түзөт жана алардын негизги өзгөчөлүктөрүнө төмөнкүлөр кирет:

Ф о н е т и к а б о ю н ч а

1. Эринчил дифтонгдордун болушу: *Ом бир үйлүш кыргыз бар (Ж. обл.) Кэттэ жэйлошлор бар (Т.-К. обл.)*.
2. З тыбышынын ордуна көбүнчө с тыбышынын колдонулушу: *Илгерки саманда жасап чыгарган экен (Ж. обл.) Сакым чөптү кушратат (Т.-К. обл.)*.
3. Н тыбышынын сөз башында туруктуу айтылышы: *Нар(ы) жагы волсо Наманган (Ж. обл.) Ону тэтти ношотур менен чайкайт (Т.-К. обл.)*.

Г р а м м а т и к а б о ю н ч а

1. Адабий тилде жана түндүк говорлордо ал, тиги, тетиги, мынабу түрүндөгү шилтеме ат атоочтордун о//ол, тиногу, тетиногу, муногу түрүндө колдонулушу: *Ол дагы айткан (Ж. обл.) Олор кой сойот (Т.-К. обл.) Муногу алтын сапкостун чети менен жүрдүк (Ж. обл.) Тиногу баланын буту басып калды (Ж. обл.) Мукаш тетиногуларга жээн болот (Т.-К. обл.)*.
2. Жат, тур, отур, жүр жардамчы этиштеринин учур чакта адабий тилдегидей жат+а+т, тур+а+т, отур+а+т, жүр+ө+т түрүндө калыптанышпастан, Талас, Чаткал, Чүй говорлорундагыдай жат+ыр+ы, тур+у, отур+у, жүр+ү түрүндө калыптанышы: *Бийерден барыватыры (Т.-К. обл.) Элге кетейик деп туруус (Т.-К. обл.) Мен айдап жүрүм (Ж. обл.) Ошону айтып отурум го (Ж. обл.)*

3. Буйрук-каалоо ыңгайынын 1 жагынын көптүк түрүнүн мүчөсү адабий тилдегидей -алык// -алы түрүндө эмес, -айык// -айлы түрүндө жолугушу: *Авал таанышып алайык* (Т.-К. обл.). *Анда бир гиши живерейик* (Ж. обл.). *Сурашып отурайлы карап отурганча* (Ж. обл.).

4. Аз да болсо, этиштин буйрук ыңгайынын 11 жакка айтылган сылык формасынын -ын түрүндө колдонулушу: *Муну жакшылап жөнөтүң* (Т.-К. обл.). *Ушу кезде барың* (Т.-К. обл.).

5. Адабий тилдеги жибер деген жардамчы этиштин ордуна -ир//ер деген жардамчы этиштердин колдонулушу: *Мен ого жооперивирейин* (Т.-К. обл.). *Томон түшүрүвер* (Т.-К. обл.). *Таласты бөлүвирген* (Ж. обл.). *Айдап кетиривер* (Ж. обл.).

Л е к с и к а б о ю н ч а

Талас, Чаткал говорлоруна мүнөздүү лексикалык өзгөчөлүктөр катарында белгиленген толуп жаткан сөздөр изилденип жаткан кыргыздардын тилинде да кеңири учурайт. Мисалы, салыштыр:

Талас, Чаткал гов.	Ж., Т.-К. обл. жашаган кыргыздардын т.	Адабий т.
тыбыт	тыбыт	чөбөгө
текмат	текмат	кайыш кур
челек	челек	чака
бостек	бостек	көлдөлөң
көрпө	көрпө	жууркан
бурчак	бурчак	мөндүр
сыйыр	сыйыр	уй
торпок	торпок	музоо
щырдамал	щырдамал	щырдак
илеки	илеки	элечек
таванча//тапанча	таванча//тапанча	көмөч казан
бешилик	бешилик	айры ж. б.

Бирок Түштүк-Казакстан жана Жамбыл областтарында жашаган кыргыздардын тилин Чаткал говорунан айырмалап турган кээ бир төмөнкүдөй бөтөнчөлүктөрү бар экендиги да белгиленген:

1) Чаткал говорунда р тыбышынын алдында келүүчү уу дифтонгу у+й сыяктуу тыбыштык айкалыш менен айтылат: *туйра, буйра*. Бул өзгөчөлүк изилденип жаткан кыргыздардын тилине мүнөздүү эмес, аларда *суур//суур, куур//куур, куурай, жуурат, жууру//жуур, буура* түрүндө көбүнчө дифтонгдор, кээде созулма түрүндө кездеше берет.

2) Чаткал говорунда учур чактагы жат, тур, отур, жүр деген жардамчы этиштерден кийин 1 жактын -быз мүчөсү менен -к мүчөсү да катар колдонула берсе, аталган кыргыздардын тилинде -к мүчөсү колдонулбайт. Мисалы: Чатк. гов. *баратырвыс//баратырык* -Т.-К. жана Ж. обл. жашаган кыргыздардын т. *баратырвыс*.

3) Этиштин 111 жагынан кийин көптүк -лар мүчөсүнүн уланышы мүнөздүү эмес: Чатк. гов. *келдилер//келишти* -Т.-К. жана Ж. обл. жашаган кыргыздардын т. *келишти*.

4) Чаткал говорунда арсар келер чак учур чакта турган этишке күдүк -дыр мүчөсүнүн уланышы менен да уюштурула берет. Бул өзгөчөлүк изилденип жаткан кыргыздардын тилине мүнөздүү эмес. Салыштыр: Чатк. гов. *алаттыр* -Т.-К. жана Ж. обл. жашаган кыргыздардын т. *алар*. Чаткал гов. *келеттир* -Т.-К. жана Ж. обл. жашаган кыргыздардын т. *келер ж. б.*

Бул жерде Казакстандык кыргыздардын тилиндеги негизги гана өзгөчөлүктөрү берилди. Түштүк-Казакстан жана Жамбыл областтарындагы кыргыздардын тилдик (фонетикалык, грамматикалык жана лексикалык) өзгөчөлүктөрү жөнүндөгү кеңири маалыматты Н. Бейшекеевдин аталган китебинен табууга болот. Алардын сүйлөгөн сөздөрүнүн үлгүлөрү:

АЙУУ АТУУ

Кунаш-Сай деген тошго чыктык. Биз менен кошо Султан деген адам болуп төрт-пеш мерген чыкты. Бир жерде бир топ кийик жаткан экен. Сайдын башы менен чыгып, кийикти айландырып алдык. Атайын деп турсам, бир бала мага кыйкырат «кара ле кара айуу барды» деп. Карасам, бир зор айуу келатыры. Аркасында үч ит пар. Мен айууду көргөнүм ошол, карасам үксөйгөн бир балакет келатыры. Мен ушундай жолдо элем. Айуу мени көздөй келатыры. Аркасындагы үч ит айууга баталбайт, жанына баралбайт. Аркасынан ээрчип келатыры. Мен үстөлдөй таш бар экен, ошо ташка бекинип отурдум. Тогокел энди тушры келгенде атайын дедим. Мылтыка окту салып отурум тайарланып. Аравыс төрт-беш метир калды. Мен атам, же өлөм деп тура вердим. Кийин үш-төрт метирге келгенде аттым. Ок дал ыйыка тийип, кыр аркадан чыгып кетти. Баштан ашыңкырап, белин үзүп кетти окшойт. Айуу «аһ» деп бакырып, пырамы маган умтулду. Колумда тайагым бар эле ыргайдан. Тайакты ошзуна тыга салдым. Тайакты колу ман жулуу алып, чайнап-чайнап мөйдөлөп салды. Ошентип парып өсү эси ооп жыгылды.

Биз аны ылдый гарай сүйрөлтүп өйдөп жүрө вердик. Айуу белин көтөрө албайт, бизге гарай пакырат. Ылдый жактан өлтүрүп, терисин тамандасак (тамандап өлчөсөк), он эки таман экен. Жүдө зор айуу экен (Түштүк-Казакстан обл., Сары-Агач р., Карл Маркс с/з., 57 ж.) (Бейшекеев, 231).

Тарбагатайлык кыргыздар

Кыргыздардын негизги массасынан бөлүнүп калган кыргыздардын бири катары Кытай эл республикасынын Синьцзян (Шинжан) провинциясынын түндүк-батышында турган Тачэн менен Эминь уездине, (Валиулла Жакей уулунун маалыматы боюнча Дөрбөлжүн тоосунун күңгөйүндө) караштуу Тарбагатайлык кыргыздарды (фоцзяо кыргыздары-буд-

да кыргыздарын) көрсөтүүгө болот. Уезддик Эмин шаарындагы казактар аларды монгол-кыргыздары же калмак-кыргыздары, монголдор хаминь- (кыт. «хаминь» – казак эли)-кыргыздары, орус илимий адабияттарында эмель – голдук калмак-кыргыздары, эмилдик кыргыздар деп аташат. Тарбагатайлык кыргыздар өздөрүн калмак-кыргыздар деп эсептешпейт, анткени алардан айырмаланып, калмак-кыргыздары–мусулмандар болуп эсептелет (Чертыков, Тарбагатайские кыргызы, 1).

Тачэн(Чугучак) аймагындагы кыргыздардын жалпы саны -1870, тарбагатайлык кыргыздардын өздөрүнүн эсеби боюнча 3000дей. Алардын 1498 адамы Тачэн шаарында турушат, ал жерге алар 1962-жылы, граждандык согуш учурунда кетишкен орус качкындары СССРге кайтып кетишкенден кийин, массалык түрдө көчүп барышкан. Булар Аакчи, Карачилик, Яксу, Чупарагащ, Узунагащ, Позыдак, Ойтяйлоу, Чагычи (Ахсу), Орхочяр, Ламаджо (Кыргыз-Куре) деген жерлерде; Эминь (Дөрбөлжүн) уездинде 302 кыргыз Дөрбөлжин деген ат менен белгилүү болгон Далынь-Дөбөнь кыштагында турушат (Чертыков, 1, 2).

Жергиликтүү информанттардын биринин айтуусу боюнча бул жакка мындан 300 мурда, экинчисинин маалыматына караганда Эминь уезди аймагына 400 жыл мурда «Алатоон», т. а., Или суусу чөлкөмүнөн келишкен, үчүнчүсүнүн маалыматы боюнча кыргыздар Х1У к. Енисейден чыгышып, Майлэ жана Чаяр тоо этектеринде болушкан, андан 20 жыл өткөндөн кийин Орхочярга келишкен. Орхочярдагы кыргыздар негизинен будда динин карманышат. Жунгарлар менен болгон согушта кыргыздар Хэйлунцзянга, Ненцзянга, Хызылсугка, Илиге, Орхочярга көчүп барышкан. Дагы бир маалыматта кыргыздардын 400 үй-бүлөсү 1753-жылы Алатоонун наркы тарабынан келишкендиги айтылат(Чертыков, 3, 4).

Бирок 1756-ж. 4 зайсан башында турган «он миң үй-бүлө» кыргыздар телеуттар менен чогуу өз мекени – Саян-Алтайга кайтып келатышканда, аларды генерал Цэбдэнджаб баш-

таган цин армиясы Усть-Каменогорскиге жакын жерден кууп жетип, эркектердин баарын кырып салган. Маселен, кыргыз чайзаны Гурбан-Кашкага багынган миң үйдөн 168 кишиси гана тирүү калган (Чертыков, 9).

Уруулук курамы. Эмельголдук Монгол автоном районунун Дөрбөлжюн уездиндеги 1000 дей калмак-кыргыздардын курамында *сары багыш, мундуз, баарын* уруулары жана азыраак *хань, тува (кёкмончок тобу), казактар* бар экендиги айтылат. Ушул эле эмгектин башка бир жеринде тарбагатайлык кыргыздардын басымдуу бөлүгүн *сарбагыс, мондуз* уруулары түзөрү жана *барын, сарт, нойман, кытай, керей, калмак, чотай* өңдүү уруулардан да турарлыгы, булардын турмуш-тиричилиги монголдорго жакын, ламаизмди карманышары көрсөтүлөт (Чертыков, 2, 4, 6).

Тарбагатай кыргыздарынын уруулук курамындагы *сарбагыс, мондуз, сарт, нойман, кытай, калмак, каракалпак > каракалпак* Теңир-Тоолук кыргыздардын урууларынын аталыштары менен бирдей, ал эми *керей, чотай* урууларынын аталыштары хакастардын *кереит, чода* дегенине окшош. Тарбагатайлык кыргыздардын жогоркудай уруулардан турарлыгына жана алардын кайдан келгендиги тууралу жергиликтүү адамдардын эскерүүлөрүнө караганда булардын көбү Теңир-Тоо тараптан, азыраак бөлүгү Хакасия тараптан болжол менен мындан 300-400 жыл мурда барышкан окшойт деген ой келип чыгат. Ошол ой туурадай сезилет, анткени, ал учурда, т. а., мындан 300-400 мурда болсо, калмактардын кыргыз, казактарга болгон жапырыгы күчөп турган мезгили болучу.

Тили тууралу маалыматтар. «*Сары багыш, мундуз, баарын* урууларынын турмуш-тиричилиги монголдорго жакын, ламаизмди тутунушат. Будда динине ишенген кыргыздар мунгулча сүйлөшүшөт, бирок казакча жакшы билишет. Ал эми ислам динине ишенген кыргыздар казак тилинде сүйлөшөт, кыргыз сөздөрүн да кошуп сүйлөшөт: *болуптур, экөө, айтпагыла, ээрчитип, чаңкап, билбейм, мага, аны,*

мунун, айтабы, жатабы, өбөлгө, тебетей, шырдак, соку, »А, кудай-ай, тообо, тообо кылдым жолуңа!», «Биздик барбаган жерибиз, баспаган тообуз жок. Ала-Тоону айланып жүрүп келдиг эмеспи» (Валиулла Жакей уулу. Тарбагатай кыргыздары // КМ., 6). Казакстан чек арасына жакын жайгашкан Тарбагатай тоо этектеринде, Тачэн уездиндеги Чугучактагы кыргыздар, тарых илимдеринин доктору Аблабек Асанкановдун маалыматына караганда, казактардын *аке-«ата», шеже-«апа», нагиша шеже-«таене», нагаш аке-«таята», нагашы –«таеке», нагашы апаке-«таеже», кичи аке-«атасынын кичи бир тууганы», чоң аке – «атасынын агасы»* өңдүү тууганчылык терминдерин колдонуп калышкан. Кыргыз тили иш жүзүндө колдонулбайт. Бирок кыргыз тилин билген адамдар да бар. Монгол жана кытай тилдерин да билишет, бирок тарбагатайлык кыргыздардын көбү кытай тилин жогорку деңгээлде сүйлөй алышпайт» (Чертыков, 4). Ал гана эмес, 2013-жылы Кыргызстандын теле журналисттеринин Тарбагатайга атайын барып тартып келген репортажындагы кыргыз-каармандардын маселен, кыргыздардын маданий борборунун ачкан Оролбек Манжин уулу, Дамей, Төлөбек, Эрбол Даба, Серик Акебай, Улан Оролбек ж. б. «*Кыргыздын кыркы бириксе, ыркы бирикпейтин дейтин гой», «Кыргыз кыргыз курылган Бир төбөгө жыйылган»* деп сүйлөгөндөрүнө караганда да алардын тили биротоло казакташып кеткендей элес калтырды. Ошон үчүн алардын сүйлөгөн сөздөрүнүн үлгүлөрү тууралу азыр бу жерде биротоло тастыкталган маалыматтарды бере албайбыз.

Үч аймак төңкөрүшү кезинде (1944-1949) мунгул тилинде бир класстык мектеп ачылып, бир бөлүм кыргыз балдары ошондо окуду. Калган балдар казакча окуду. 1962-жылына чейин кыргыздардын мунгул тилинде сабак өтө турган мектеби болгон. Алар өтө таркак жайгашкандыктан, өздөрүнө таандык мектеби болгон эмес. Азыр да кыргыз балдары негизинен мунгул, казак мектептеринде окушат (Валиулла Жакей уулу. Тарбагатай аймагы. Дөрбөлжүн уезд-

дик санжыра жазуу ишканасынын кадры. Тарбагатай кыргыздары//КМ, 6).

Үстүдө аталган аймактардан башка кыргыздар Тажикстанда, Афганистанда, Өзбекстанда жана Кытайдын Шинжан аймагында, Текесте, Тибетте турушат. Эң өкүнүчтүүсү - Текестик, Тибеттик кыргыздарга арналган адабияттарда тили тууралуу «алар кыргыз тилинде сүйлөшүшөт» дегенден башка маалыматтар берилбей калган. Бирок алардын азыркы жашоо шарты, турмуш-тиричилиги тууралуу материалдар жалпы окурмандарга ылайыкталган жагдайда төмөнкүдөй адабияттарда кеңири баяндалат (Караң: *Токтогазиев Т. Ш.* Тибетте жашаган кыргыздар. -Б., 2014; *Эдварт Муррай.* 30-жылдардагы Текес кыргыздары жөнүндө. Китепте: Кыргыздар IV. -Б., 1997, 163-176).

Өзбекстандык, Тажикстандык кыргыздар болсо, союздук республикалардын чек аралары бөлүнгөндөн кийин Өзбекстан менен Тажикстанга; Шинжандык кыргыздар Россия менен Кытайдын чек аралары 1881-жылкы «Кытай-Россия Иле келишими» жана 1984-жылкы келишим боюнча КЭРге карап калышкан. Алардын тили тууралуу маалыматтарды *Абдулдаев Э., Бакинова Г., Бейшекеев.* Өзбекстандык кыргыздардын тилдик өзгөлүктөрү. -Фрунзе, 1962; *Жумалиев Ж.* Анжыян кыргыздарынын тили. -Фрунзе, 1983; *Жумалиев Ж.* Фергана кыргыз говорлорунун лексикасы. -Бишкек, 1991; *Бейшекеев Н.* Мургабдык кыргыздардын тилиндеги фонетикалык жана грамматикалык өзгөчөлүктөр; Мургабдык кыргыздардын лексикалык өзгөчөлүктөрү боюнча материалдар; *Мукамбаев Ж.* Жерге-талдык кыргыздардын говору боюнча жазган диссертациясы менен макалаларынан алсаңыздар болот. Кытай Эл Республикасына караштуу Шинжан аймагындагы кыргыздардын тилине *Ху-и, Ху-жум-Хуа*, Ху И ж. б. авторлордун эмгектери арналган.

КОРУТУНДУ

Алдыда көрсөтүлгөндөрдү жалпылаштырсак, Энисейде калган топ (хакас ж. б. тилдер) байыркы кыргыздык Енисейлик формаларды сактаган абалында андан нары өзүнчө өнүктү; Оролго кеткен кыргыздары башкырлардын курамына башкыр-кыргыз деген аталышта кирип, башкыр тилине окшогон диалектиде, т. а., башкыр менен татар тилдерине окшобогон өзүнчө бир диалектиде сүйлөп калышты; Монголияга, Манжурияга тарапка көчүрүлгөн топ жергиликтүү (казак, монгол, манжур) элдеринин тилине биротоло оошуп, монголдошуп же казакташып кетти; Кытайга (Фуюйга) көчүрүлгөндөрү Енисейлик байыркы кыргыздардын, т. а., хакастардын тилдик элементтерин көбүрөөк консервациялап сактаган абалда калды; Алтайдагы топто (Адигине-Тагай, төөлөс, кыпчактардын бир бөлүгүндө) үндүүлөрдүн эринге карай үндөшүүсү, үнсүздөрдүн ассимиляция жана диссимиляция кубулуштары күчтүү өнүктү; Аксу, Үч-Турпан тарапта калган топто байыркы Енисейлик элементтерди сактоо менен бирге уйгур тилине окшогон көрүнүштөрү жаралды; Теңир-Тоодо турган топтун (бурут, алатай кыргыздары: азык, кушчу урууларынын) тили алтайлыктардын тилине окшогон багытта кетти; ал эми кыпчактардын бир бөлүгү, илгертеден бери Сыр дарыянын жогорку агымы тарапта жашаган кандылар, уйгурлар тараптан келген теит, кесек жана түрктөшкөн найман уруулары биригип азыркы ичкилик диалектисинин түзүлүшүнө негиз болду дешке болот.

Ичкилик уруулары деп – адатта, азыркы оң-сол канат кыргыз урууларынын түштүк-батыш тарабында жайгашкан *тейит, кесек, төөлөс, бостон, кыпчак, ават, канды, найман, нойгут, оргу* деген негизги он урууну атап келишет. Бирок, кээ бирлери аларга *жоокесекти* кошуп он бир урууга, башкалары үстүдө аталгандарга дагы *катаган, савай, сарай, пакал* урууларын киргизип, санын 14 кө жеткиришет (*Бакинова, 9*). Н. Н. Аристов болсо «ичкиликтерге *кыдырша, канды, найман, тейит, кесек, оргу, дөөлөс, кара тейит, чал тейит, бостон, кызыл аяк, кара саадак*» деген 12 урууну; С. Закиров кыргыз санжырачыларынын кабар-

лары боюнча *каңды, дөөлөс, тейит, найман, жоокесек, бостон, нойгут, кыпчак, ават* деген 9 урууну киргизген (Закиров «Кыргыздын оң-сол бөлүнүшү»). Эмне үчүн кыргыз уруулары оң-сол, ичкилик болуп аталышын санжырачылар, изилдөөчүлөр адатта, түрдүү уламыштарга, согуш учурундагы колдун оңго, солго жана ичкиликке (борборго) жайгашуусуна байланыштырып түшүндүрүп жүрүшөт. Андай да болушу мүмкүн. Бирок биздин байкообузча, андай оң канат, сол канат болуп аталышы, баарыдан мурда кыргыз урууларынын түндүк-чыгыштан батышты карай жылган мезгилинде, калмак-монголдорго байланышкан согуштук стратегиядан улам коюлган окшойт. Анткени, кыргыздын ошол кездеги негизги жоосу – кара кытайлар менен калмак-монголдор дагын оң канат, сол канат болуп бөлүнгөн. 1495-жылы жазылган «Тарыхтар жыйнагы» деген китептеги маалыматка таянып, Үсөйүн ажы 1127-жылы кыргыз уруулары оң-солго бөлүнө баштаган дейт (Үсөйүн ажы, 81). Алар басып келе жаткан тараптын алды жагында форпосттук милдетти аткарган оң-сол канат кыргыз урууларынын артында турган, т. а., ичкериде жайгашкан уруулары же Фергана өрөөнүнүн тереңиндеги кыргыз уруулары «ичкилик» деп аталып калган окшойт. Бу жердеги *сол* сөзү мурда, Енисей доорундагыдай «түштүк» маанисин (караң. ал ж-дө: Орхон-енисей эстеликтериндеги *сол* сөзүнүн маанисин) туюндурган. Кийин анын «түштүк» мааниси жоголуп, *оң-сол* деген антонимдердин колдонулушуна байланыштуу унуткарылган, натыйжада, оңдун «сол» деген антонимдик мааниси гана сакталып калган.

Орто жана жаңы доордогу кыргыз тилинде анын диалектилеринде болуп өткөн негизги тилдик көрүнүштөр катары төмөнкүлөрдү бөлүп көрсөтүүгө болот:

1. Кыргыз урууларынын негизги массасындагы үндүүлөрдүн курамында *а, е(э), о, ө, у, ү, ы, и* деген 8 кыска жана алардын *аа, ээ, оо, өө, уу, үү* деген 6 созулмасы, кыпчактар тарабындагы кыргыз урууларында *ow, өw, uw, үw* деген төрт эринчил дифтонг болгон. Аталган 6 созулма үндүүдөн тышкары айрым сөздөрдө *ыы, ии* созулмалары да айтылган.

Аксу – Турфан тарапта калган кыргыз урууларында алар-

дан башка дагы тогузунчу кыска /*ө*/ *өйт, өйлөн, жөшил* жана анын /*өө*/ *бөөри, шөөр* созулмасы жаңыдан пайда боло баштаган жана аны алар батышка, Фергана тарапка жылган мезгилинде кошо ала келишкен. Ал жерде турган өзбек, тажик тилдеринин таасири менен /*ө*/ тыбышы активдешкен. Бирок Б. М. Юнусалиевдин пикири боюнча жалпытүрктүк-монголдук 8 жуп үндүүлөрдүн бузулушу түштүк диалектилердин тарыхында теңиртоо доорунда башталган. Өзбек, уйгур жана тажик тилдери аркылуу кирген араб-иран сөздөр менен бирге түштүк говорлорго *х* жана *h* тыбыштары менен *ө* үндүүсү да келди деп, өздөштүрүлгөн: *кәттә* «чон», *кәл* «таз», *кәллә* «баш», *пәкәнә* «пас, жапыз», *өсөл* «бал», *кәлит* «ачкыч», *гәп* «сөз», *иләп* «эрин», *кәсә* «кесе», *мәсләт* «сүйлөшүү, аңгеме», *нөк* «алмурут», *тәнгә* «20 тыйын» ж. б. сөздөрдү да келтирген. Ошону менен бирге *э* тыбышы тилдик (диалект аралык) таасирлердин негизинде башканы айтпаганда да түштүк-чыгыш диалектисинде теңиртоо мезгилинде пайда болду, деп оюн жыйынтыктаган (Юнусалиев К истор., 51-53).

2. Казак менен кыпчак уруулары турган тараптагы кыргыз урууларында *таг* > тау > тоу* багыттарында эмес, *так* > таг* > тау > тоу > тоо* багытында өзгөрүүлөр жүрүп, ал башка сөздөргө да таралган.

3. Үндүүлөрдүн, т. а., кууш эринчил *у, ү* үндүүлөрүнүн эринге карай үндөшүүсү мурда да *кулун, түлгү/түлкү, үкү* түрүндө болгон. Орто доордо кууш эринчил *у, ү* үндүүлөрүнүн азыркыдай үндөшүүсүнө жарым кууш *о, ө* үндүүлөрүнүн эриндешүүсү кошулат да, кыргыздардын негизги массасында андай кубулуш мүчөлөрдөгү үндүүлөргө чейин жетет. Натыйжада, көптөгөн мүчөлөрдүн эриндешкен түгөйлөрү жаралат. Ошону менен бирге Аксу-Турфандык, Караханий ж. б. аймактык урууларда андай үндөшүү байыркыдай абалында калган.

4. Үнсүздөрдүн курамы *б, г, қ, д, ж, й, к, ғ, л, м, н, ң, п, р, с, т, ч, ш* деген 18 тыбыштан турса дагы, айрым сөздөрдүн курамында *в, з, х* тыбыштары айтыла баштаган. Бирок *б-п, д-т, с-з* тыбыштары кыргыз урууларынын негизги массасында фонема катары ажыратылган эмес. Ошондуктан, алар

көп учурларда биринин ордуна экинчиси менен алмаштырылып айтылган жана анын издери азыркыга чейин говорлордо сакталууда. Ал эми Аксу-Турфан, Караханий ж. б. аймактардагы урууларда бул тыбыштар каткалан-жумшактыгына карай ажыратыла баштаган. Бирок интервокалдык позициядагы каткалан /с/ тыбышын жумшартып, /з/ түрүндө айтуу тенденциясы хакас тилинде дайыма *час* «жаш», *-чазы* «жашы», *азах* «бут, аяк», *кизек* «кесек» (ГХЯ, 1975, 33), Фуюй кырг. *азых* «аяк», *гозан* «коён», *гузрух* «куйрук», *бузых* «бийик», *бозына бар* боюнда бар» (Ху-Чен-Хуа) жана кыргыз тилинин Аксы, Талас(батыш аймагында) говорлорунда *дозум* «досум», *атазы* «атасы» түрүндө сакталып калган. Кыргыз тилинин башка говорлорунда, үстүдө аталган тилдерде каткалан /к/, /к/, /с/, /п/ тыбыштарынын мындай позицияда жумшарбай айтылышы мүнөздүү.

5. Морфемалардын чегиндеги үнсүздөрдүн бири-бирине окшошуп-окшошпоосу (ассимиляция, диссимиляция кубулуштары) кыргыздын негизги массасын түзгөн адигине-тагай урууларында азыркы кыргыз адабий тилиндегидей абалда өзгөрүп турганы менен, Аксу-Турфандык, Караханилик ж. б. урууларда ага туура келбеген, карлук-уйгур тилине окшогон көрүнүштөрү да орун алган. Андай көрүнүштөрдүн издери азыркы хакас, фуюй, Лобнор тилдериндеги айрым фактыларында сакталган.

6. Сөз башы уяң н, л, р үнсүздөрү менен башталбаган. Эгер андай тыбыштар келсе, анда /н-/ түшүрүлгөн же ал башка тыбышка алмаштырылган. /л-/, /р-/ тыбыштары протезаланган. Аксу-Турфандык, Караханилик ж. б. кыргыз урууларында кээ бир сөздөрдүн башында /н/, /л/, /р/ тыбыштары айтыла баштаган. Сөз башындагы /н-/ тыбышын *эче* «нече?», *неме/эме*, *ары тур* «нары тур», *аротур* «нары отур», *айза* «найза», *асмай* «насыбай» түрүндө түшүрүп айтуу тенденциясы кыргыз тилинин жаңы доорунда да улантылгандыктан, анын реликтилери Чүй, Көл, Нарын говорлорунда азыркыга чейин сакталып калган. Ал эми Фуюйлук кыргыздарда хакас тилиндеги фактыларга окшоп *намыр* «жамгыр», *номуртка* «жумуртка», *наах* «жаак»,

наа «жаңы», *нан* «жан, кайт», *нандыр* «жандыр, кайтар» (Ху-Чен-Хуа) сөз башында /н/ сакталат.

7. Сөз башында каткалан /к/ жана жумшак /г/ тыбыштары айтыла берген. Аны азыркы кыргыз диалектилери менен Фуюйлук кыргыздардын тилинде сакталып калган /к-/, /г-/ тыбыштуу фактылардан байкаса болот. Маселен, Фуюй кырг. *газ*, *газан*, *ган*, *ганат*, *гал*, *гайжы*, *гарыш*, *гарга*, *гароол*, *гарчыга*, *гатын*, *гачан?*, *гашын*, *гой*, *гозан*, *гөл*, *гөч*, *гөчүк*, *гуйун*, *гузрух*, *гулун*, *гулач*, *гулах*, *гум*, *гурт*, *гуш*, *гүн*, *гүл*, *гүмүш*, *гүс*, *гыс*, *гыжы*, *гыз* «кий», *гызыл*, *гысыр бээ*, *гыш*, *гылыр жыл* «келер жыл», *гыжы* «кечээ», *гымыз*, *гызыл гурт*, *гиис* «кийиз», *гийик*; ичк. кырг. *газ* «каз (канаттуу)» *гар/гор* «үңкүр, аң, жар», *гунан* «кунан» ж. б. (Юнусалиев, ТЭ., 286-287), ичк. кырг. *гал* «кал, мең», Чүйл. кырг. *голун жумат*, *гийинкиси гунан чыкма*, *гунаажын* (Бакинова ж. б. 34, 38). Ичкилик кыргыздарында бул тыбыштын сөз башында активдешүүсүнө кийин кабыл алынып жаткан *газап* «азап», *галаты* «кызык», *галтек* «чыгырык, катушка», *ганар* «саман ташууга ылайыкталган чоң кап», *гаразы* «максат, тилек», *гар* «үңкүр, аң, жар», *гарам* «үймөк, чөмөлө», *гаштек* «шерне», *гөлө* «топ, үйүр», *гөлө гов* «темин (өгүз, ат, эшектерди тизип алып эгин бастыруу)», *гөрөң* «аңкоо, дөдөй, келесоо», *годик* «кодик», *горо* «ачуу, чийки», *гөзө* «кумура», *гөш* «эт», *гүмөн* «күмөн» сыяктуу араб, фарсы сөздөрү таасир эткен.

8. Сөз башында /б/ тыбышы басымдуу, т. а., негизги урууларында /б-/ айтылып, анын регионалдык аймактарында /б-/, /п-/ менен башталган сөздөр да болгон. Салышт.: хакас *пас* «баш», *пис* «беш», *пус* «муз», *пүүн* «бүгүн»; кырг. Чаткал гов. *палбан*, *пешим*, *пәс*, *пәшәйи*, *палан*, *парк*; Ош гов. *пул*, *паркы вар*, *пусурман*, *пешимде*, *палван*, *пешене/пәшәнө*, *пукара*, *печет*, *пуронт*, *пилән* (Бакинова ж. б. Чүй.. 30); ичк. *пут* «бут», *пычык* «бучук», *пычан* «чөп», *паана* «шынаа», *пай* «тарамыш», *пайабзал* «бут кийим», *пайвант* «кыйыштыруу (даракты), *пайча* «шыйрак, багалек», *пакиза* «таза, сулуу, чырайлуу», *пачча* «жезде», *пәйчеки* «чарык», *пәнжә* «манжа» (Юнусалиев ТЭ., 299-301). Бирок мындай «п» чылдык кыргыз говорлорунда кийин, Теңир-

тоо аймагында активдешкен көрүнүшкө окшоп турат, анткени келтирилген *пунт, пучук, пычан* сөздөрдөн башкасы араб-иран-тилинен кабыл алынган сөздөр болуп жатыр.

9. Сөз башындагы /ж/ тыбышы *ыр<жыр, ыйла<жыгла* сыяктуу сөздөрдүн башында түшүрүлгөн жана андай процесс жаңы доорунда да улантылды.

10. Кыргыз тилинин байыркы доорунда *адак* «аяк, бут», *адрылты* «айрылды», *код* «кой» деп «д» түрүндө айтылган сөздөр, кыпчак тилдеринин таасиринин натыйжасында «й» тыбышына алмаштырылды. Кыпчактардан алыс турган хакас тилинде *азах* «аяк», *хазың* «кайың» бойдон калса, Аксу-Турфандык ж. б. аймактардагы урууларда ал процесс *адак>азак>айак* багытында жүрдү.

11. Айрым сөздөрдүн ортосундагы /г/ тыбышы Аксу-Турфандык кыргыз урууларында *таргак* «тарак», *элгек* «элек», *оргок* «орок» формасында сакталып айтылса, калган урууларында ал тыбыш түшүрүлөт жана азыр дагын ошондой формаларда колдонулат.

12. *Кал, кел, кыл, бол, ал, сал* сыяктуу этиш сөздөрдөгү /л/ тыбышы азыркы кыргыз тилинин түндүк жана түштүк-чыгыш диалектилеринде түшүрүлбөй айтылса, ичкилик диалектисинде жана аларга чектеш кыргыз говорлорунда көбүн эсе *каган* «калган», *кабады* «калбады», *кеген* «келген», *кегембиз* «келгенбиз», *кегиче* «келгиче», *кегиле* «келгиле», *боп* «болуп», *богон* «болгон», *богун* «болгун», *босо* «болсо», *босок* «болсок», *бобосо* «болбосо», *бобосок* «болбосок», *бобой* «болбой», *бобойбу* «болбойбу», *богондур* «болгондур», *аса* «алса», *агыча* «алгыча», *сабаң* «салбаң», *сабайт* «салбайт», *кыса* «кылса», *кысын* «кылсын», *кыбайт* «кылбайт», *кыбайсың* «кылбайсың», *кыгыча* «кылгыча» (Бакинова, Ош, 52-54). Ичкиликтердеги мындай кубулушту, /л/ тыбышын түшүрүп айтылышын Б. М. Юнусалиев уйгур тилине жакындаштырып караган.

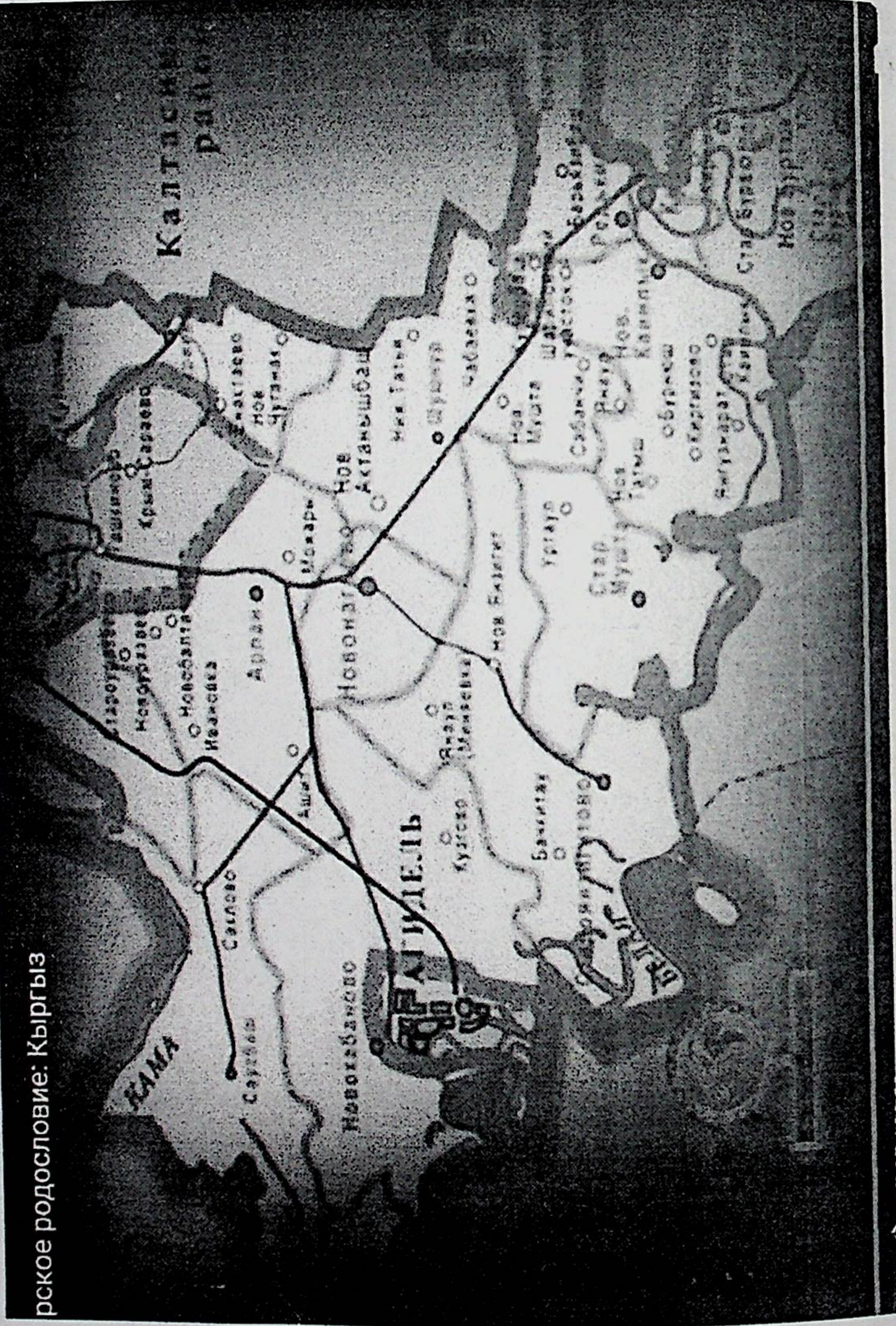
13. Кыргыз тилинин байыркы доорунда /м-/ тыбышы аркылуу айтылчу *мен* «мен», *миң* «миң» сөздөр орто жана жаңы доордо да ошол формасын сактап калды. Сөздүк курамдагы көптөгөн сөздөрдүн /б-/ тыбышы менен айтылуусу кыргыз урууларынын басымдуу бөлүгүнө мүнөздүү

ТИРКЕМЕ

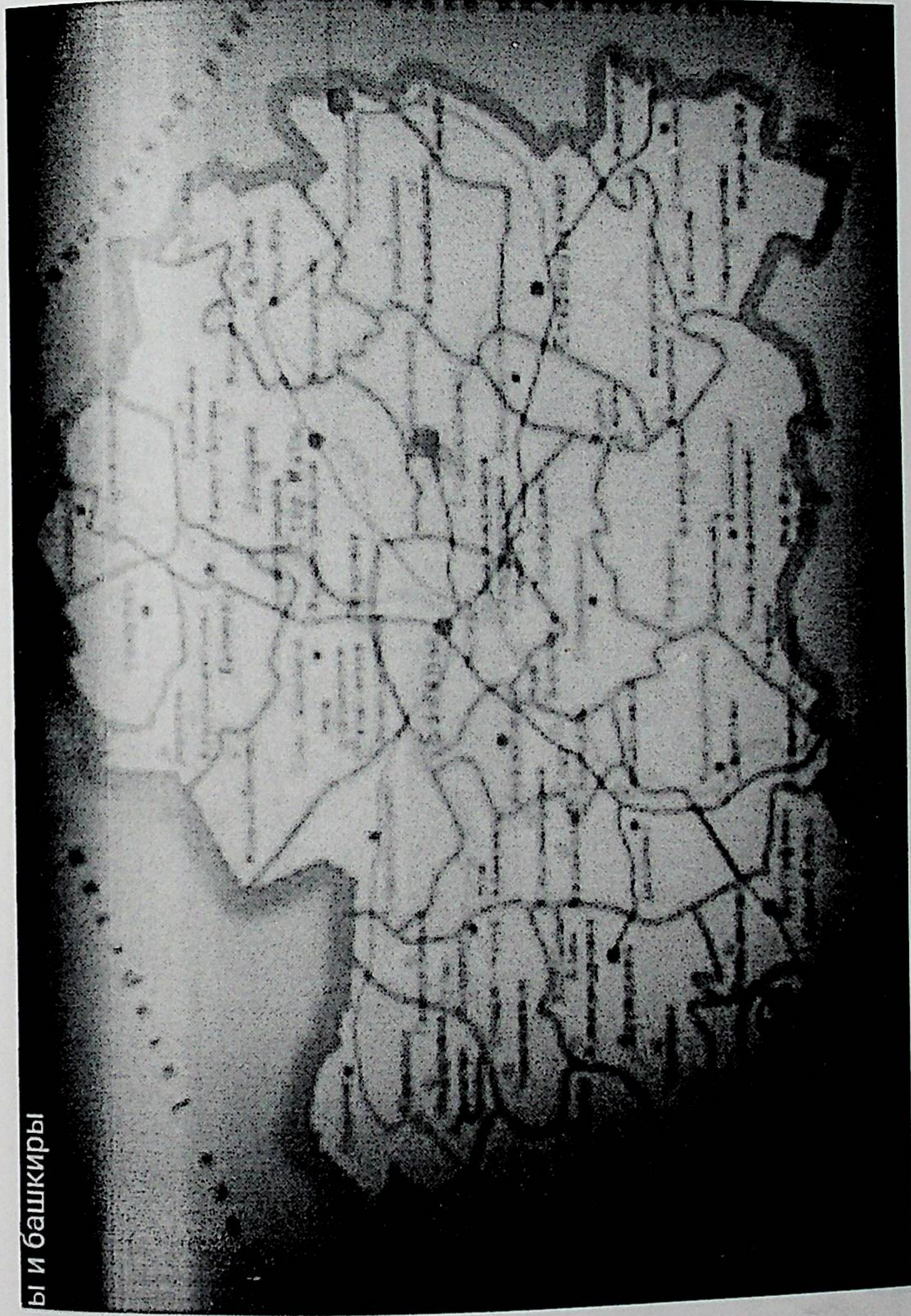
№ 1-карта

Российское родословие: Кыргыз

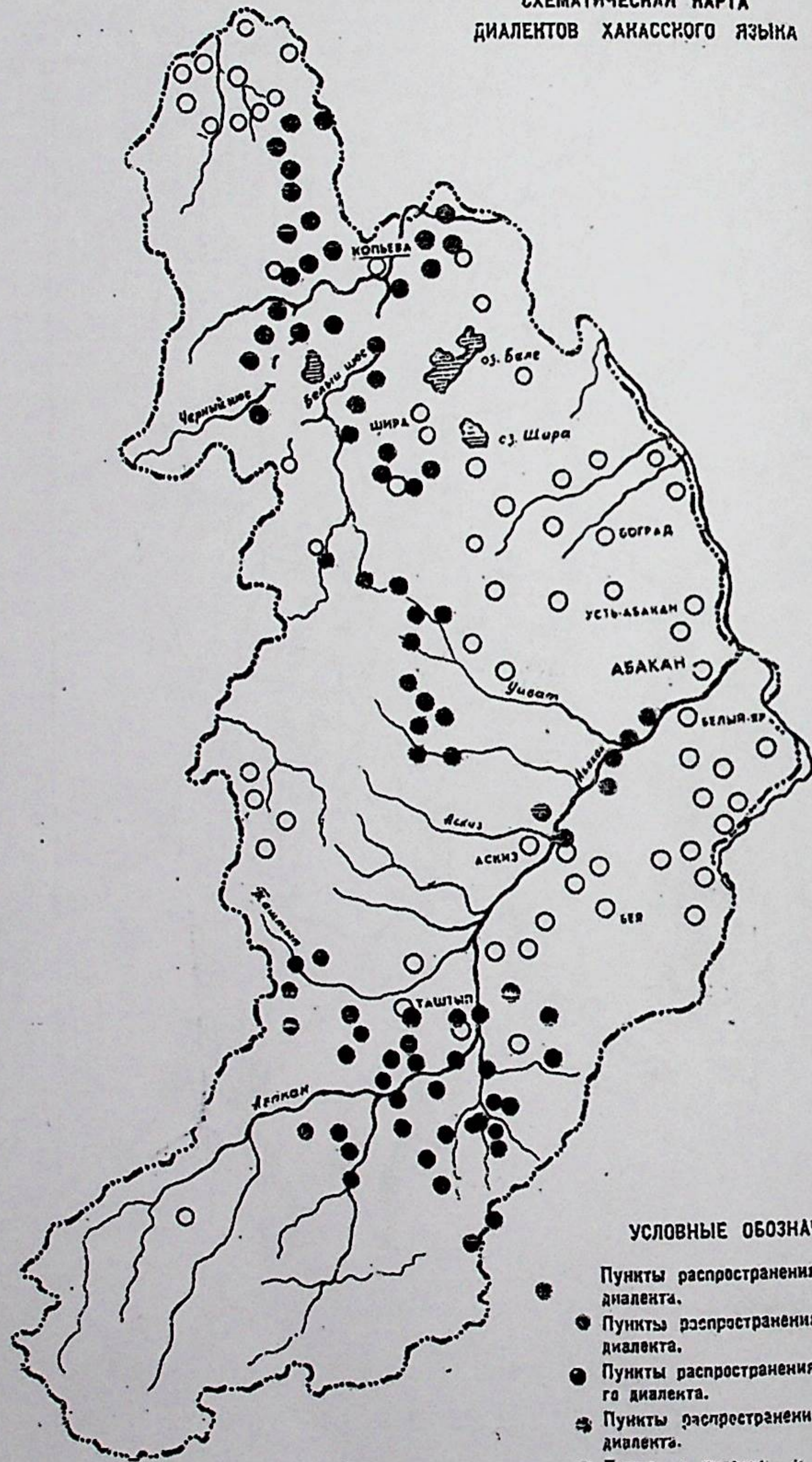
№ 8-карта

Башкиры и башкиры

№ 9-карта

СХЕМАТИЧЕСКАЯ КАРТА
 ДИАЛЕКТОВ ХАКАССКОГО ЯЗЫКА

УСЛОВНЫЕ ОБОЗНАЧЕНИЯ:

- Пункты распространения качинского диалекта.
- Пункты распространения сагайсского диалекта.
- Пункты распространения кызылского диалекта.
- Пункты распространения шорского диалекта.
- Пункты с русским и смешанным населением.

көрүнүш экендигине карабастан, ичкилик урууларында /п- / тыбышы менен башталган фактылары айтыла берген жана андай процесс азыркыга чейин улантылып келет.

14. Сөз башында /ж/ тыбышынын айтылуусу кыргыз урууларынын басымдуу бөлүгүнө тиешелүү көрүнүш экендиги талашсыз чындык. Бирок Аксу-Турфан, Караханий ж. б/ аймактардагы кыргыз урууларында аны менен бирге /й-/ тыбышы менен башталган фактылары да айтылган окшойт. Аны өткөн кылымдын ортолорунда ичкилик урууларынан диалектологдор жазып алган фактылардан байкаса болот.

15. Орто доордо жүргөн фонетикалык кубулуштар сыяктуу, морфологияда да бир катар өзгөрүүлөрдүн болгондугу байкалат. Андай өзгөрүү баарыдан мурда жөндөмөлөргө тиешелүү. Кыргыз тилинин байыркы доорундагы сегиз жөндөмөдөн экөөсүнүн (сибирдеги түрк тилдеринде сакталган багыт жана курал жөндөмөсүнүн) кыскартуусуна байланыштуу кыргыз тилинин орто доорунда алты жөндөмө гана калган жана андай көрүнүш жаңы доорунда да сакталды. Кыргыз тилинин эң байыркы доорундагы жатыш-чыгыш жөндөмөсү орто доордо жатыш жана чыгыш деп экиге бөлүндү.

16. Табыш жөндөмөнүн -ыз мүчөсү орто доордун баш ченине чейин (т. а., «КБ» эстелиги жазылган учурда да) колдонулуп келип, андан кийинки мезгилде колдонуудан чыгып калган. Бу доордогу үндүү-үнсүз тыбыштардын эринчилдигине, каткалаң-жумшактыгына карай үндөшүүсүнө байланыштуу, жөндөмө мүчөлөрдүн көптөгөн жаңы түгөйлөрү пайда болду.

17. Жөндөлүш типтеринде да өзгөрүүлөр жүргөн: а) мен, сен, ал деген жактама ат атоочтор барыш жөндөмөсүндө маа/мага/маңа, саа/сага/саңа, ага/ого/оңо; табыш жөндөмөсүндө мени, сени, ону; жатыш жөндөмөсүндө менде/менне, сенде/сенне, анда/ондо/онно; чыгыш жөндөмөсүндө менден/меннен, сенден/сеннен, андан/ондон/оннон/одон формаларында айтыла берген. Булардын ичинен маңа, саңа, ого/оңо, ону, менде/менне, сенде/сенне, ондо/онно/одо, менден/меннен, сенден/сеннен, ондон/оннон/одон өңдүү түгөйлөрү ал-

гач Аксу-Турфандык кыргыздарда активдүү колдонулуп, кийин ичкилик урууларында улантылды.

18. Ат атоочтордо жүргөн өзгөрүүлөр: а) 1, 2-жактагы жактама ат атоочтордун жекелик жана көптүк сандары өзгөрүүгө учураган жок; б) 3-жактагы *ал/ол, алар/олор* деген жактама ат атоочтун /а/ менен айтылган түгөйү кыргыздын негизги урууларында, /о/ менен келген түгөйү ичкиликтерде сакталды. *Ол, олор* деген варианты Аксу-Турфанда бөлүнүп калган кыргыздарда да болгон.

19. Көптүк сандын -т, -з сыяктуу байыркы көрсөткүчтөрү колдонуудан чыгып, алардын ордун -лар мүчөсү аткарып калды. Кыргыздын негизги урууларында бул мүчө атооч сөздөргө жана -ган, -чу, -сын, -ба мүчөлөрүнөн кийин улана берсе, Аксу-Турфандык, Караханийлик, Алтайлык урууларда аталган атооч сөздөрдөн тышкары этиштерге жалгануучу -ды, -ат(ы), -чу, -са, -ыптыр мүчөлөрүнөн кийин да, эдэ, экен деген жардамчы этиштерден кийин да уланган. Андай көрүнүш азыркы ичкилик урууларында толугу бойдон сакталган.

20. Өткөн чактын 1-жагынын көптүк түрү орто доорго чейин хакас тилиндегидей болгон *-быс (бар-ды-быс)* түрүндө айтылып келсе, Тоолу алтай мезгилинен кийин андай структурадын ордуна *-дык (бар-ды-к)* түрү колдонула баштады жана ал азыркы учурдагы кыргыз тилине, анын баардык говорлоруна тиешелүү көрүнүш болуп эсептелет. Бирок *бар-чу-бус* деген адат өткөн чакта *-быс* формасынын колдонулушу кеңири таралып, кийин пайда болгон *-чук (бар-чу-к)* формасы айрым гана говорлордо сейрек учурларда жолугат.

21. Байыркы өткөн чак маанисин туюндуруучу *эле/эде/эди* деген жардамчы этиш (айрым эмгектерде көмөкчү этиш) формаларынын *эле* формасы кыргыз урууларынын негизги бөлүгүнө, *эде* формасы ичкилик урууларына, *эди* ичкиликтердин курамындагы кыпчактарга мүнөздүү. *Эде* формасы алтайлыктардын түштүк диалектисинен жолуктурулган. Казактарда да *эди*. Булар байыркы түрк жазма эстеликтеринде жолугуучу *эрти* формасынын *эрти > э(р)ти > эди > эде* багытында өзгөрүүсүнүн натыйжасында жаралган кийинки көрүнүштөрдөн болушу мүмкүн. Таралган ареалына

караганда да анын кыпчактар менен байланышта пайда болгондугу байкалып турат.

22. Ичкилик диалектисинде жолугуучу жүгөр «жибер» жардамчы этиши Аксу-Турпандык кыргыз урууларында болгон-болбогонун айтуу кыйын, анткени андай форманын уйгурларда ж. б. тилдерде бар экендиги катталбаган.

23. Кыргыз урууларынын негизги массасына *-ганы/-гени барганы, келгени* формалары колдонулса, ичкилик урууларында *-галы/-гели баргалы, келгели*, ошондой эле Кыргызстандын Ош, Ак-Талаа ж. б. аймактарында таралган. Аксу-Турфандык, Караханийлик кыргыздарда да *-галы/-гели* формасы колдонулган. Бай. түрк жаз. *-галы/-калы/-кели/-гели*, өзб. *-гали/-гани*, каз. *-галы*, алт. *-галы/-ганы*; Хакас тилинде да *гали/-гели, хали/-кели, али/-ели* (ГХЯ, 242-243).

24. Кыргыз тилинде гана кезигип, алтай, тува, хакас тилдеринде кезикпеген мүчөлөргө: атоочтон зат атооч жасоочу 12 мүчө *-алак, -аң, -ай, -ча, -чылык, -дак, -дай, -кыч, -ка, -меч, -й*; атоочтон сын атооч жасоочу 2 мүчө *-дак, -дай*; этиштен зат атооч жасоочу 10 мүчө *-алак, -анак, -аса, -аша, -ыч, -ды, -дык, -галак, -ган, -гыч*; этиштен сын атооч жасоочу 6 мүчө *-ан, -аан, -анак, -чаак, -ды, -галак* (Садыков ж. б., 497-500) кирет. Булардын кыргыз тилинде гана кезигип, алтай, хакас, тува тилдеринде кезикпеген ареалдык белгисине карап, аларды кыргыз тилинин Теңиртоого келген мезгилинде пайда болгон кийинки фактылары деп эсептейбиз.

25. Тануу бөлүкчөсү Нарын-Кочкор аймагындагы кыргыз гов. *таң!* «билбейм, түшүнбөйм» жана хакас. *тааң* (ГХЯ, 251) сакталып калган.

26. Адигине-Тагай уруулары менен ичкилик урууларынын лексикасы монголдун *белен, сонун, каалга, керээз* ж. б. жана араб-фарсы сөздөрүнүнүн бар-жоктугу боюнча айырмаланышат.

Абдувалиев И. Об общеалтайском пласте лексики современного кыргызского языка. Китепте: Алтайская цивилизация и родственные народы Алтайской языковой семьи. -Б., 2017(21-26).

Абрамзон С. М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. -Ленинград, 1971, 2-ое изд. -Б., 1990.

Абрамзон С. М. Киргизы Китайской Народной Республики // Изв. АН Кирг. ССР, Серия обществ. Наук, 111, 2(история), 1961.

Аристов Н. А. Усуни и кыргызы или кара-кыргызы. -Б., 2001.

АКАТ-Азыркы кыргыз адабий тили: фонетика, лексикология, лексикография, фразеология, морфология, синтаксис, стилистика, текстаануу, лингвопоэтика. -Б: Авразия Пресс, 2009.

Алексеев В. П. Хакасы, енисейские киргизы, киргизы // ТКАЭЭ, 1. -М., 1956.

Анвар Байтур. Кыргыз тарыхы жөнүндө жалпы түшүнүк. Китепте: Кыргыздар 1У. -Б., 1997.

Антонов Н. К. Лекции по тюркологии (Среднетюркская эпоха). -Якутск, 1981.

Арабаев Э., Сарсекеев Х. Алиппе йаки төтө окуу. -Уфа, 1911.

Аристов Н. А. Опыт выяснения этнического состава киргизкайсаков большой орды и каракиргизов. -С-Петербург, 1895.

Аристов Н. А. Усуни и кыргызы или кара-кыргызы. -Б., 2001.

Асаналиев Ү. Лобнор тилинин грамматикалык кыскача очерки. -Фрунзе, 1964.

Асаналиев Ү. Түндүк-манчжур, монгол, байыркы түрк жана кыргыз тилинин кээ бир лексикалык параллелдери. ДД. -Б., 2009.

Бакинова Г., Кондучалова С., Сыдыков С. Кыргыз тилинин Чүй говору. -Фрунзе, 1959.

Бакинова Г. Кыргыз тилинин Ош говорлору. -Фрунзе, 1956.

Бартольд В. В. Очерк истории Семиречья. 1898; т. 11, ч. 1. -М., 1963; Кыргыздар (Тарыхый очерк). Китепте: Кыргыздар Санжыра, тарых, мурас, салт. -Б., 1991.

Бартольд В. В. История. 1927; Киргизы: Исторический очерк. 1927; Фрунзе, 1943, 1963, 1991.

Бартольд В. В. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. Соч., т. V. -М., 1968.

Бартольд В. В. Историко-археологический очерк Центрально-го Тянь-Шаня и Памиро-Алая. Материалы и исследования по археологии СССР, № 26, 1952.

Баскаков Н. А. Тюркские языки. -М., 1960.

Баскаков Н. А. Каракалпакский язык. -М., 1952.

Баскаков Н. А. К вопросу классификации тюркских языков // Изв. АН. Отд лит. яз. вып. 2, 1952.

Баскаков Н. А. Алтайский язык. -М., 1958.

Баскаков Н. А. Диалект лебединских татар-чалканцев (Куукижи). -М., 1985.

Батманов И. А. Краткое введение в изучение киргизского языка. -Фрунзе, 1947.

Батманов И. А. Современный киргизский язык, 1. -Фрунзе, 1963.

Батманов И. А. К генезису диалектов киргизского языка / Труды ИЯЛИ Киргиз. ФАН СССР, вып. 1. 1944.

Бичурин И. Я. Описание, 1829, 28; Историческое обозрение, 1834, 29; Байыркы мезгилде Орто азияда жашаган элдер жөнүндө маалыматтар жыйнагы. -Б., 2016.

Бейшекеев Н. Казакстандагы кыргыздардын тилдик өзгөчөлүктөрү. - Фрунзе, 1964.

Бейшекеев Н. Мургабдык кыргыздардын тилиндеги фонетикалык жана грамматикалык өзгөчөлүктөр // Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын кабарлары. Коомдук илимдер сериясы. Лингвистика, 11 том, 1 чыгарылышы. -Фрунзе, 1960, 97-128.

Бейшекеев Н. Мургабдык кыргыздардын лексикалык өзгөчөлүктөрү боюнча материалдар // Тил жана адабият институтунун эмгектери. IX чыгышы. -Фрунзе, 1957.

Бейшекеев Н. Тандалмалар. -Б., 2017.

Бейшеналиев Т. О. «Циньдин мэngu юаньлюэ» о кыргызлах в эпоху раннего средневековья / Байыркы кыргыз тарыхынын актуалдуу проблемалары. -Б., 2001, 51-55.

Бекназаров Р. Кыргызы северного приаралья: предварительные выводы на основе анализа историко-этнографических источников / Жусуп Баласагындын «Куттуу Билими» - X-XI кылымдардагы Борбордук Азиядагы мусульмандык кайра жаралуунун күзгүсү. -Б., 2016.

Бернштам А. Н. Кыргыз мамлекетинин өз эркиндиги үчүн күрөшү. Китепте: Кыргыздар, 271, 261-278.

Бернштам А. Н. СЭ, №2, 1955; ТКАЭЭ, 111 т. 1959.

Богородицкий В. Законы сингармонизма в тюркских языках // Вестник научного общества татароведения. -Казань, 1927, №6.

- БСЭ – Большая советская энциклопедия. 3 изд. М., 1975.
- Бутанаев В. Я. Этническая культура хакасов. -Абакан, 1988.
- Бутанаев В. Я., Худяков Ю. С. История енисейских кыргызов. -Абакан, 2000.
- Валиханов Ч. Ч. Собр. соч. в пяти томах. 11 т. -Алма-Ата, 1985.
- Валиханов Ч. Ч. Очерки Джунгарии/Избранные произведения. -М:Наука, 1986.
- Вын Шың. Байыркы замандагы кыргыздар. Китепте: Кыргыздар IV-китеп, -Б., 1997.
- Георги И. Г. Описание всех обитающих в Российском государстве народов, 11. - 1985.
- Ганиев Ф. А. Суффиксальное словообразование в современном татарском литературном языке. - Казань, 1974.
- Грум-Гржимайло Западная Монголия и Урянхайский край. т. 11. -Л., 1926.
- ГХЯ – Грамматика хакасского языка. - М., 1975.
- Дебец Г. Ф. Краткие сообщения Института этнографии АН СССР, ХХУ1, -М., 1958;ТКАЭЭ.
- Диалекты хакасского языка. -Абакан, 1973.
- Дмитриев Н. К. Грамматика башкирского языка. -М. -Л., 1948.
- Дмитриев Н. К. Турецкий язык. -М., 1960.
- Доскараев Ж. Краткий очерк о южном диалекте казахского языка//Изв. АН Каз. ССР, серия филол., № 4(29).
- ДТС. -Древнетюркский словарь. -Л., 1969.
- Ду Рункун, Го Биньяң. Кыргыз улутунун ата конушу жана алардын батышка көчүшү. Китепте: Кыргыздар. 1У китеп. -Б., 1997.
- Дыйканов К. Кыргыз тилинин тарыхынан. -Фрунзе, 1980.
- Дыренкова Н. П. Грамматика ойротского языка. -М. -Л., 1940.
- Ж. Баласагын «Кутадгу Билиг» (1069-1070-ж.). -Б., 2008.
- Жумалиев Ж., Ормонбекова А. Кыргыз диалектологиясы боюнча хрестоматия. -Б., 2003.
- Жумалиев Ж. М. Кашгаринин «Дивану лугат ит түрк» эмгегинде көрсөтүлгөн аргулардын түп мекени жөнүндө//Кыргыз тили жана адабияты, № 21, 2012, 162-164.
- Жумалиев Ж. Чигилдердин тили жана түп мекени жөнүндө// Кыргыз тили жана адабияты №22, 2013, 85-87.
- Жумалиев Ж. Кыргыз диалектологиясы. -Б., 2017.
- Жумалиев С. Анатомиялык аталыштардан алтайлык жалпылыкка. Китепте: Алтайская цивилизация и родственные народы Алтайской семьи. -Б., 2017, 779-786.

- Закиров С. Кыргыз санжырасы. -Б., 1997.
- Закиров С. Кыргыздын оң-сол бөлүнүшү//Кыргыз маданияты №6, 7-февраль, 1991.
- История башкирских родов кыргыз. т. 10. -Уфа, 2015.
- История кыргызов и Кыргызстана. -Б., 2000.
- История Кирг. ССР. 1 т. -Фрунзе, 1984.
- ИСТГЯ-Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. ч. 4. Лексика. М., 1962.
- Исхаков Ф. Г. Тувинский язык. -М., 1957.
- Исхаков Ф. Г. Опыт сравнительного словаря современных тюркских языков. Китепте: Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков IV лексика. -М., 1962, 5-68.
- Караев О. К. К вопросу о передвижении киргизов на Тянь-Шань и ассимиляции местных племен в XIII-XV веках//Советская этнография, №4. -1966.
- Каратаев О. Кыргыздардын түштүк сибирь чөлкөмү жана этностору менен этногенетикалык, этномаданий, тарыхый жалпылыктары, Китепте:Алтайская цивилизация и родственные народы Алтайской языковой семьи. -Б., 2017, 436-444.
- Киселев С. В. Древняя история Южной Сибири. - М. -Л., 1949.
- Кляшторный С. Г., Мокеев А. М., Мокрынин В. П. Основные этапы этногенеза киргизского народа//Тюркология-88. -Фрунзе, 1988.
- Кононов А. Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. -М. -Л., 1956.
- Кононов А. Н. М. Кашгарский и его «Дивану лугат ит түрк»/Сов. Тюркология, 1972, № 1.
- Кудайбергенов С. Материалы о киргизо-монгольских лексико-грамматических параллелях/Известия АН Кирг. ССР. Серия общественных наук. том 6, Вып. 1,. -Фрунзе, 1964, 41-46.
- Культ.-ист. пам. Культурно-исторические памятники Кыргызстана. -Б., 2003.
- Кызласов Л. Р. История Тувы в средние века. -М., 1969.
- Кызласов Л. Р. К вопросу об этногенезе хакасов/ ТКАЭЭ, 111, 113
- Кызласов Л. Р. История Южной Сибири в средние века. -М., 1984.
- Кыргыз макал, лакап, учкул сөздөрү (Жыйнаган Мухамад Ибрагимов). -Б., 1986.
- КТС- Кыргыз тилинин сөздүгү. -Б., 2010.

- Кыргызстандын кыскача тарыхы. -Б., (Хронология).
 Кыргыз тарыхы. -Фрунзе, 1956.
 Кычанов Е., Бейшеналиев Т. Юань-Мин доорундагы кыргыздар (XIII-XV кылымдар). Китепте: Кыргыздар, 1991, 231-251.
 Левшин А. И. Описание о киргиз-кайсаках. 2, 12, 14-15; Кыргыз-кайсактар же кыргыз-казактар тууралуу тарыхый маалыматтар. Биринчи бап. Китепте: Кыргыздар, 1991, 252-260.
 Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. -М.-Л., 1951.
 Малов С. Е. Лобнорский язык. - Фрунзе, 1956.
 Малов С. Е. Язык желтых уйгуров. Словарь. Грамматика. -Алма-Ата, 1957.
 Ма Маңли. Эне-Сай кыргыздарынын батышка көчүшү жана Орто Азия кыргыз улутунун калыптанышы. Китепте: Кыргыздар. IУ китеп, -Б., 1997, 112-115.
 «Манас». I китеп. -Б., 2014.
 «Манас». Кара сөз түрүндөгү баяндама. Түзүүчү С. Мусаев. -Б., 1986.
 Межекова Н. Н. Шорский диалект. Китепте: Диалекты хакасского языка. -Абакан, 1973, 49-57.
 Миллер Г. Ф. История Сибири I т. -М.-Л., 1937.
 МК - М. Кашгари. «Девону лугатит түрк». -Тошкент, 1960-1963. т. 1-111; Индекс-лугат. 1967.
 ТТС - М. Кашгари. «Түрк тилдеринин сөздүгү». I т. -Б., 2011; II т. 2012; III т. 2013.
 Молдобаев И. Б. «Манас» - историко-культурный памятник кыргызов. -Б., 1995.
 Молдо Кылыч. Кысса-и зилзала. -Уфа, 1911.
 Момбекова Ж. К. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы. -Б., 2003, 389.
 Мукамбаев Ж. Джерге-Тальский говор киргизского языка. Автореф. дис. канд. филол. наук. -Фрунзе, 1954. -18 с.
 Мукамбаев Ж. Жерге-талдык кыргыздардын говору боюнча материалдар//Труды ИЯЛ и инст. ист. вып. У. -Фрунзе, 1965, 119-128.
 Мусаев К. М. Грамматика караимского языка. -М., 1964.
 Мусаев С. Тандалма илимий эмгектеринин эки томдугу. I-том. -Б., 2015.
 Народы Средней Азии. II т. - М., 1963.

- Насилов В. М. Грамматика уйгурского языка. -М., 1940.
 Орузбаева Б. О. Кыргыз адабий тилинин жалпы элдик негизи жөнүндө. -Ф., 1968.
 Орузбаева Б. О. Кыргыз тилинин тарыхый грамматикасын түзүүдөгү принциптер жана анын материалдарына мүнөздөмө. -Ашхабад, 1988.
 Орузбаева Б. О. Сөз курамы. -Б:Мектеп, 2000.
 Орхон-енисей тексттери. -Б., 1982.
 Ошанин Л. В. Антропологический состав населения Средней Азии и этногенез ее народов. -Ереван, 1958.
 Ояңшу, Суңчи. «25 тарых. Жаны таң наама. Кыргыздар» 217-ором. - Китепте: Кыргыздар. IV китеп. - Б., 1997.
 Петров К. И. К истории движения киргизов на Тянь-Шань и их взаимоотношений с ойратами в XIII-XV вв. -Фрунзе, 1961.
 Петров К. И. Очерк происхождения киргизского народа. -Фрунзе, 1963.
 Радлов В. О языке куманов. -СПб. 1884.
 Радлов В. Этнографический обзор тюркских племен Сибири и Монголии. Русский перевод. -Иркутск, 1929.
 Рашид-ад-Дин. Сб. летописей. Т. I. -М.-Л., 1952.
 Садыков Т., Дагыстан С., Челик Ф. Кыргыз тобунун тектештирме грамматикасынын негиздери. -Б., 2017.
 Сейдакматов К. Кыргыз тилиндеги сөз маанисинин жана варианттарынын өнүгүүсү. -Ф: Илим, 1982.
 Сейдакматов К. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү. -Ф:Илим, 1988.
 Сейдакматов К. Кыргыз тилиндеги мүчөлөр. -Б., 2003.
 Серебренников Б., Гаджиева Н. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. -Баку, 1979.
 СИГТЯ - Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. -М., 1988.
 Сыдыков Ж. К. Байыркы кыргыз эли-кыргыз тили (тарыхый (этно)-лингвистикалык очерк). -Б., 2002.
 Сыдыков Осмонаалы. Мухтасар тарых-и кыргыз шадмани. -Уфа, 1911, 1913, 1914.
 Сыдыков С. Монголско-тюркские языковые параллели. -Фрунзе, 1983.
 Сыдыков С. Орто Азия, Түштүк Сибирь түрк тилдеринин лексикасындагы ареалдык окшоштуктар жана айырмачылыктар. -Ф:Илим, 1984.

Сыдыков С., Конкобаев К. Байыркы түрк жазуусу (VII-X кылымдар). -Б., 2001.

Суяубаев М. Н., Узбеков Д. С. Факторы и маршрут миграции кыргызов с Алтая на Тенир-Тоо. Китепте: Алтайская цивилизация и родственные народы Алтайской языковой семьи. -Б., 2017, 252-258.

Тадина Н. А., Ябыштаев Т. С. О родовых символах сёоков тёлёс, майман, кыпчак, мундус у алтайцев. Китепте: Алтайская цивилизация и родственные народы Алтайской языковой семьи. -Б., 2017, 269-276.

Тенишев Э. Р. Строй сарыг-югурского языка. -М., 1976.

Тенишев Э. Р. О языке кыргызов уезда Фуюй (КНР)//ВЯ, № 1, 1988.

Тенишев Э. Р. К вопросу о происхождении киргизов и их языка//СТ, №4, 1989.

Тенишев Э. Р. Древнекыргызский язык. -Б., 1997;2003.

Тоголок Молдо. Тарых, түпкү аталар (Санжыра). Китепте: Кыргыздар. -Б., 1991, 5-16, 81.

Токтогазиев Т. Ш. Тибетте жашаган кыргыздар. -Б., 2014.

Токтоналиев К. Кыргыз тилинин өнүгүү этаптары. -Б., 2011.

Токтоналиев К., Жумалиев Ж. Байыркы кыргыз тили. -Б., 2017.

Токтоналиев К., Жумалиев Ж. Алтай тил тобундагы лексикалык окшоштуктар. Китепте: Алтайская цивилизация и родственные народы Алтайской языковой семьи. -2017, 812-817.

ТКАЭЭ-Труды киргизской археологически-этнографической экспедиции 111, 33-36.

Уйгурско-русский словарь. -М., 1968.

Үсөйүн – ажы. Кыргыз санжырасы. Китепте: Кыргыздар. -Б., 1991, 72-82.

Фатих Челих. Кыргыз жана түштүк сибирь тилдеринде куранды атооч сөздөрдүн жасалышы. КД. -Б., 2014.

Фишер И. Е. Сибирская история. -СПб, 1774.

Хабичев М. А. Карачаево-балкарское именное словообразование. -Черкесск, 19 ХРС –Хакасско-русский словарь. -М., 1953.

Худяков Ю. С. Кыргызы на Енисее. -Новосибирск, 1986.

Худяков Ю. С. Кыргызы в Центральной Азии // Вопросы этнической истории кыргызского народа. -Фрунзе, 1989, 29-40.

Хужичхуа. Хейлунжандагы кыргыздар жана алардын тил өзгөчөлүктөрү. Китепте:Ахматов -70 (Профессор Т. К. Ахматовдун 70

жылдыгына арналган илимий конференциянын (1999-ж.) материалдары. -Б., 2015, 50 - 63.

Ху-Чжен-Хуа. Фу-У кыргыздары үй тиричилигинде колдонулган кээ бир сөздөр/Sosyal bilimler dergisi, 102-119.

Чадамба З. Б. Тоджинский диалект тувинского языка. -Кызыл, 1974.

Чулошников А. П. Очерки по истории казак-киргизского народа. -Оренбург, 1924.

Шүкүров Д. Ш. Из истории кыргызского языка//Труды ИЯЛИ Кыргыз ФАН СССР, вып. 111, 1952.

Щербак А. М. Сравнительная фонетика тюркских языков. -Л., 1070.

Щербак А. М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (ИМЯ). -Ленинград, 1977.

Щербак А. М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков(Глагол). -Л., 1977.

Эдварт Муррай. 30-жылдардагы Текес кыргыздары жөнүндө. Китепте:Кыргыздар 1У. -Б., 1997, 163-176.

Юнусалиев Б. М. Проблема формирования общенародного киргизского языка// Вопросы языкознания, №2. -М., 1955, 38-41.

Юнусалиев Б. М. К вопросу о формировании общенародного киргизского языка//Труды ИЯЛ и истории АН Кирг. ССР, вып. 6 - Фрунзе, 1956, 19-45.

Юнусалиев Б. М. Кыргыз диалектологиясы. -Фрунзе, 1971.

Юнусалиев Б. М. Тандалган эмгектер. -Ф., 1985.

Юнусалиев Б. М. К истории фонетических особенностей киргизских диалектов. Китепте: Вопросы диалектологии тюркских языков. -Фрунзе, 1968, 47-53.

ЯМ- Языки мира:тюркские языки. -Б., 1977.

Янхунен Юха. Поездка к Манчжурским кыргызам//Известия АН РК, Общ. науки, № 3, 1991, 54-59.

Интернет материалдары:

Бекболотов И. Т. Башкиры рода «Кыргыз» - История Кыргызстана и кыргызов. kghistory. akipress. org/ news; 13762/

Чертыков М. А. Фуюйские кыргызы(Историко-этнографический очерк). [https://ru. Wikipedia. Org/ wiki](https://ru.wikipedia.org/wiki)

Чертыков М. А. Тарбагатайские кыргызы. [www: Kyrgyz. ru/ articles/ libragu](http://www.Kyrgyz.ru/articles/libragu)

История башкирских родов: Кыргыз – YouTube <https://www.com/watch?v=atmesrlgCO> <firbhs gktvtyb Rshusp – YouTube [https://www.youtube.com /watch? = pXЭАН5L Охно](https://www.youtube.com/watch?v=pXЭАН5L Охно)

Кыскартуулар менен шарттуу белгилер:

А. Тилдердин, диалектилердин, аймактардын кыскартуулары:
ад. т. – кыргыз адабий тили
аз. – азербайжан
алт. – алтай
Ак.-Т. обл. – Казакстандын Ак-Төбө областы
башк. – башкыр
Ж. обл. – Казакстандын Жамбыл областы
ж-дө – жөнүндө
ичк. – кыргыз тилинин ичкилик диалектиси
каз. – казак
караң. – караңыз
к. калп. – кара калпак
кырг. – кыргыз
кум. – кумык
куу киж – Алтай тилинин куу киж диалектиси
Лобнор – Лобнордуктардын тили
монг. – монгол

Б. Жалпы кыскартуулар:

Аталг. эмг. – аталган эмгек
б. а. – башкача айтканда
б. – бет; **бб.** – беттер
геогр. – географиялык
ж. б. – жана башка
ж-дө – жөнүндө
Ж. Ж. – Ж. Жумалиев
ж. – жыл
к. – кылым;
кк. – кылымдар.

ног. – ногой
орх.-ен. – орхон-енисей эстеликтери
өзб. – өзбек
т. – тил
тат. – татар
Т.-К. обл. – Түштүк – Казакстан областы
Тоол. Алт. – Тоолу Алтай
тув. – тува тили
түрк – түрк тили
түркм. – түркмөн
түшт. диал. – Алтай тилинин түштүк диалектиси
уйг. – уйгур
Фуюй – Кытайдын Фуюй уезди
хак. – хакас
Хейлунжан – Кытайдын Хейлунжан аймагы
чагат. – чагатай
чув. – чуваш
як. – якут тили

КЭР – Кытай Эл Республикасы
проф. – профессор
салышт. – салыштыр
т. а. – тагыраак айтканда
такт. – тактаган
т. – том
түнд. – түндүк
түшт. – түштүк
ТЭ – тандалган эмгектер
этно. – этникалык

В. Тилдик терминдердин кыскартуулары, айрым тыбыштарга алынган тамгалар:

ə – /а/ тыбышынын ичкергени
ү – эрин-эринчил, жылчыкчыл тыбыш
V – вокал (үндүү)
с – консонант (үнсүз)
афф. – аффикс
буйр. – буйрук
гов. – говор
диал. – диалект
ДЛТ – «Дивану-лугат-ат-түрк»
жек. с. – жекелик сан
жөнд. – жөндөмө
1, 11, 111 – 1, 11, 111 – жак
кат. – категория

кел. ч. – келер чак
көпт. с. – көптүк сан
КБ – «Кутадгу билиг»
морф. – морфология
өтк. ч. – өткөн чак
уч. ч. – учур чак
фон. – фонетика
шарт. – шарттуу
ыңг. – ыңгай
энч. – энчилүү ат
эт. – этиш

Г. Шартуу белгилердин маанилери:

0 – сөз башында
-0- сөз ортосунда
- 0 сөз аягында
***** – байыркы форма

/ – варианттары
// – параллел форма
< – ошондон өнүгүп чыкты
> – ушуга өтү жө айланды

Д. Орусча библиографиялык кыскартуулар:

АН – Академия наук
вып. – выпуск
ВЯ – «Вопросы языкознания»
ГХЯ – Грамматика хакасского языка
Изв. – «Известия»
ИСТГЯ – Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков
ИЯЛ – Институт языка и литературы
Лит. – литературы
Отд. – отделения

Сб. – сборник
Собр. соч. – собрание сочинений
Сов. – советская
СПб. – Санкт – Петербург
СТ – «Советская тюркология»
СЭ – «Советская этнография»
ТКАЭЭ – Труды киргизской археолого-этнографической экспедиции
ХРС – Хакасско-русский словарь
филол. – филологические
Яз. – язык

Баш сөз	3
Орто жана жаны доордо кыргыздардын турган жерлери.....	9
Кыргыз элинин бөлүнүп калуу себептери.....	17
Теңиртоого көчүп келүү этаптары.....	21
Көчүп келген же көчүп кеткен жолдору, маршруттары.....	23
Енисей (Сибирь) кыргыздары менен Теңиртоолук кыргыздардын этногенездик байланышы.....	25
Кыргыздардын кайсыл аймакта жана кайсы мезгилдерде эл болуп түзүлүүсү.....	27
Кыргыз тилинин орто жана жаны доорунун мезгилдери.....	30
1. Монголго чейинки мезгил (IX—XII кк.)	
«Улуу кыргыз дөөлөтү» мезгили.....	34
Караханилер мамлекети мезгили.....	36
Каракытайлар мамлекети (XII—XIII кк.) мезгили.....	51
Оролго (Башкортстанга, Татарстанга) кеткен кыргыздардын тили.....	55
Алтайга, Алтайдан Теңиртоого көчкөн кыргыздардын тили.....	58
I. Жакын тектеш жана алыс тектеш тилдери менен жалпылык түзүп турган эң байыркы элементтер.....	61
II. Жакын тектеш (түрк) тилдер үчүн жалпы болгон кеңири тилдик кубулуштар.....	64
III. Жалпы кыргыздык-алтайлык белгилер.....	67
IV. Азыркы кыргыз тилине гана мүнөздүү болгон жалпы элдик белгилер	88
Негизги топтон бөлүнүп Аксу-Турпанда калган кыргыз урууларынын тили.....	112
Фонетикада	115
Регрессивдүү ассимиляция.....	121
Диссимиляция.....	122
Жумшак үнсүздөрдүн өзүнөн кийинки жумшак үнсүз тыбыштар менен айкашуулары.....	124
Үнсүздөрдүн уяң й, л, м, н, н, р тыбыштары менен айкашуулары.....	129
Каткалан үнсүздөрдүн өзүнөн кийин каткалан тыбыштар менен айкашуулары.....	138
Морфологияда.....	151
Жөнделүш формаларында.....	151
Этишти жакталыш формаларында.....	154
Өткөн чак формалары.....	154
Келер чак формалары.....	155
Учур чак формаларында.....	156
Сөз формаларын жана сөз маанилерин жасоочу мүчөлөр.....	156
Сөз жасоо Зат атооч.....	158

Атоочтордон жасалган зат атоочтор.....	158
Өнүмсүз мүчөлөр.....	164
Сын атооч.....	166
Сан атооч.....	167
Ат атооч.....	169
Тактооч.....	170
Этиш.....	171
Мамиле категориясы.....	172
Ынгай категориясы.....	173
Атоочтук.....	173
Чакчыл.....	174
Бөлүкчөлөр.....	175
Жандоочтор.....	175
Байламталар.....	175
Сөз өзгөртүү Сан категориясы.....	175
Таандык категориясы.....	175
Жөндөмө категориясы.....	177
Синтаксис Сөз айкаштары.....	178
Сүйлөмдөр.....	178
Синтаксистик байланыштын формалары.....	179
Сүйлөмдүн типтери.....	180
Лексикасында.....	179
2. Монгол мезгили (XIII—XIV кк.).....	180
Фууйлук кыргыздардын тили.....	190
Лобнор кыргыздарынын тили.....	198
3. Монголдон кийинки мезгил (XVI—XIX кк.).....	201
Теңиртоолук кыргыздардын тили.....	201
1) Моголстандык-жуңгарлык мезгил (XVI—XVIII кк.).....	204
А. Жалпы элдик мүнөзгө ээ болгон тажик (парсы) сөздөрү.....	205
Б. Жалпы элдик мүнөздөгү араб сөздөрү.....	207
2) Кокондук-россиялык мезгил (XVIII—XIX кк.).....	210
А. Тажик тилинен кабыл алынган диалектилик сөздөр.....	212
Б. Араб тилинен кабыл алынган диалектилик сөздөр.....	215
В. Орус тилинен кабыл алынган сөздөр.....	217
Казакстандык кыргыздардын тили.....	219
Тарбагатайлык кыргыздар.....	230
Корутунду.....	235
Пайдаланылган адабияттар.....	244
Кыскартуулар менен шарттуу белгилер	252
Тиркеме.....	257

Илимий басылма

Жумалиев Жээнкул

**ОРТО (XI–XV кк.) ЖАНА
ЖАҢЫ (XVI–XIX кк.) ДООРДОГУ КЫРГЫЗ ТИЛИ**

Кыргыз тилинде

Жооптуу редактор:

филология илимдеринин доктору, профессор

К. Т. Токтоналиев

Рецензенттер: филология илимдеринин доктору, доцент

Б. Усманбетов

филология илимдеринин кандидаты, проф. м. а. ***А. Закиров***

Редактору

Мукабасын көркөмдөгөн ***Тимур***

Компьютерде калыптаган ***Т. Сандыбаева***

Басууга 1. 08. 2018. кол коюлду. Көлөмү 16, 0 б. т.

Нускасы 200. Келишим баада сатылат.

ЖЧК «Гүлчынар» басмаканасында басылды

Бишкек ш. , Т. Фрунзе көчөсү, 91/1.